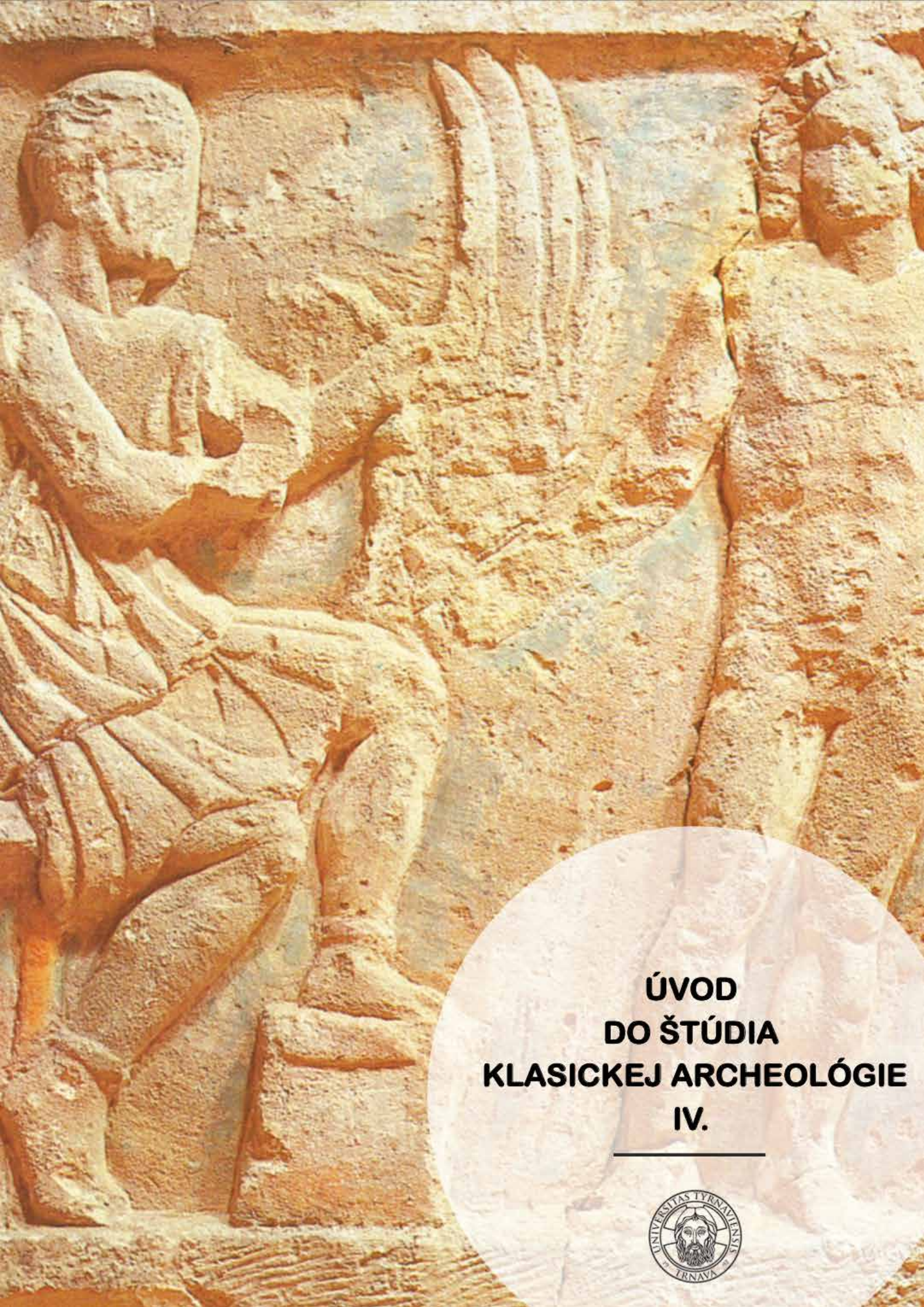

ÚVOD DO ŠTÚDIA KLASICKEJ ARCHEOLÓGIE IV.

TRNAVSKÁ UNIVERZITA V TRNAVE
Filozofická fakulta
Katedra klasickej archeológie

ÚVOD DO ŠTÚDIA KLASICKEJ ARCHEOLÓGIE

IV.

Vysokoškolská učebnica

Editori
Klára Kuzmová a Mária Novotná

Trnava 2020

RECENZENTI: prof. PhDr. Petr Charvát, DrSc. (UK Praha)
doc. PhDr. Eduard Droberjar, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)

VYDAVATEĽ: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave
Hornopotočná 23, SK-918 43 Trnava

EDITORI: prof. PhDr. Klára Kuzmová, CSc.
Dr. h. c. prof. PhDr. Mária Novotná, DrSc., emeritná profesorka

AUTORI: prof. PhDr. Klára Kuzmová, CSc.
Dr. h. c. prof. PhDr. Mária Novotná, DrSc.
doc. Dr. phil. Erik Hrnčiarik
doc. PhDr. Vladimír Varsik, CSc.
Mgr. Miroslava Daňová, PhD.
Mgr. Tomáš Kolon, PhD.
Mgr. Lucia Nováková, PhD.

© M. Daňová, E. Hrnčiarik, T. Kolon, K. Kuzmová, L. Nováková, M. Novotná, V. Varsik 2020
© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2020

Na prednej strane obálky: Reléfna doska s Daidalom a Ikarom. Foto: Jozef Krátky, Archeologický ústav SAV v Nitre.
Na zadnej strane obálky: Khazne al-Firaum v Petre, Jordánsko. Foto: Erik Hrnčiarik.

ISBN 978-80-568-0201-4

ÚVOD DO ŠTÚDIA KLASICKEJ ARCHEOLÓGIE
IV.

RÍMSKE PROVINCIE A OKRAJOVÉ OBLASTI ANTICKÉHO SVETA

OBSAH

Predslov....6
I. RÍMSKE PROVINCIE....7
I.1 Dejiny bádania (*E. Hrnčiarik, K. Kuzmová*)....7
I.2 Základná chronológia so zameraním na provincie Norikum a Panónia (*V. Varsik*)....11
I.3 Pramene (*L. Nováková*)....16
I.4 Rímske provincie (*V. Varsik*)....20
I.4.1 Definícia a základná charakteristika....20
I.4.2 Stručné dejiny....20
I.4.3 Právny status a administratívna správa....21
I.5 Vojenstvo (*V. Varsik)*....24
I.5.1. Organizácia a štruktúra....24
I.5.2 Vojenská architektúra....25
I.5.3 Stavebno-historický vývoj panónskeho limitu....26
I.6 Civilný život....37
I.6.1 Autonómne mestá (*K. Kuzmová*)....37
I.6.2 Sídla nemestského rázu (*V. Varsik*)....39
I.7 Mince (*V. Varsik*)....46
I.8 Keramické výrobky (*K. Kuzmová*)....47
I.9 Sklo (*V. Varsik*)....51
I.10 Kovové nádoby (*V. Varsik*)....53
I.11 Odev a šperk (*M. Daňová*)....58
I.12 Pracovné náčinie (*K. Kuzmová*)....64
I.13 Umenie (*M. Daňová, K. Kuzmová*)....66
I.14 Pohrebný rítus a funerálna architektúra (*K. Kuzmová*)....70
I.15 Náboženstvo a synkretizmus (*L. Nováková*)....74
I.15.1 Náboženstvo a kult v Panónii (*V. Varsik*)....77
I.16 Zbierkové fondy, múzeá, galérie (*V. Varsik*)....83

II. OKRAJOVÉ OBLASTI ANTICKÉHO SVETA....88
II.1 Skýti (*M. Novotná*)....88
II.2 Obyvatelia Anatólie (*T. Kolon, L. Nováková*)....109
II.3 Židia a susedné národy (*T. Kolon*)....116
II.4 Feničania (*L. Nováková*)....128
II.5 Egypťania (*T. Kolon, L. Nováková*)....133
II.6 Kelti (*M. Novotná*)....144
II.7 Germáni (*V. Varsik*)....155
II.8 Sarmati (*K. Kuzmová*)....158

Predložená publikácia je poslednou zo štvordielnej vysokoškolskej učebnice „Úvod do štúdia klasickej archeológie“, ktorej predchádzajúce časti vychádzali postupne. Prvý diel obsahuje definíciu, chronologický rámec, dejiny bádania, pramene, prehľad základnej metodológie a terminológie klasickej archeológie, významné inštitúcie i zaužívané princípy písania a citovania, a osobitná pozornosť je venovaná minojskej a mykénskej kultúre. Druhý diel je zameraný výlučne na grécku antiku, kým tretí je vyhradený etruskej a rímskej civilizácii. Rozdelenie učebnice do štyroch častí nebolo náhodné. Vychádzalo z rozvrhnutia výučby, v centre ktorej stojí grécka a rímska antická spoločnosť so všetkými jej atribútmi, a to rovnako na materskom území, ako aj v gréckych kolóniách, rímskych provinciách a v priľahlých oblastiach. Texty dopĺňa bohatá obrazová príloha a odporúčaná literatúra.

Autorský tím pozostáva z pedagógov pôsobiacich na Katedre klasickej archeológie Trnavskej univerzity v Trnave, ktorá je jediným vedecko-pedagogickým pracoviskom tohto druhu na Slovensku. Ambíciou učebnice je poskytnúť základné informácie o danom študijnom odbore, ako aj prehľad o dejinnom vývoji antických civilizácií – gréckej a rímskej, o ich bezprostredných predchodcoch, ale aj o ich vplyve na spoločenstvá žijúce v susedstve. Pri tvorbe koncepcie bola zvolená jednotná štruktúra, čiastočne prispôsobená špecifikám uvedených civilizácií. Učebnica sa usiluje podať život antickej spoločnosti v jeho stručnej podobe. Osobitne sa venuje jednotlivým odvetviam umenia počnúc architektúrou obytných ako aj verejných stavieb, chrámov a monumentov, sochárstvu či umeleckému remeslu. Rovnako si všíma náboženstvo, kult a politiku či vojnové strety s nepriateľom.

Predložený štvrtý diel pozostáva z dvoch častí. Prvá z nich je zameraná na rímske provincie, na dejiny ich bádania, základnú chronológiu a pramene, a zároveň na ich definíciu, stručné dejiny, právny status a administratívnu správu. Osobitná pozornosť patrí vojenstvu a civilnému životu, ich základným formám a vybraným súčastiam materiálnej kultúry. Nemenej dôležité sú témy ako umenie, pohrebný rítus a funerálna architektúra, náboženstvo a synkretizmus, a zvlášť náboženstvo a kult v Panónii, ktoré uzatvára kapitola o významných zbierkových fondoch, múzeách a galériách. Druhá časť tohto dielu je venovaná okrajovým oblastiam antického sveta, ktorej ťažisko spočíva na tých etnikách (Skýti, Židia, Feničania, Kelti, Germáni, Sarmati) a územiach (Anatólia, Egypt), ktoré boli významne prepojené s gréckou či rímskou civilizáciou.

Učebnica sa v prvom rade obracia na súčasných a budúcich poslucháčov odboru klasická archeológia, ale aj príbuzných disciplín akými sú dejiny umenia a kultúry, estetika, výtvarné umenie, história, klasická filológia či religionistika. Rímskymi reáliami sa usiluje oživiť oblasť rímskeho práva: verejného i súkromného. Očakávame, že predložená učebnica bude užitočná aj pre študentov a učiteľov stredných škôl a rovnako osloví aj záujemcov z radov širokej verejnosti. A to tým skôr, že elektronická podoba všetkých štyroch dielov publikácie bude dostupná na internete bez obmedzenia.

Trnava, jeseň 2020

Autori

I. RÍMSKE PROVINCIE

I.1 Dejiny bádania (*E. Hrnčiarik, K. Kuzmová*)

Bádanie o dobe rímskej predstavuje značne širokú tému, zahŕňajúcu aj archeológiu rímskych provincií, z ktorej sa postupne vyprofilovala užšie špecializovaná rímskoprovinciálna archeológia. K jej vzniku prispela aj skutočnosť, že na Rimanmi obsadenom území dochádzalo k osobitému kultúrno-historickému vývoju. Domorodé obyvateľstvo provincií – od Británie po Blízky východ, od Rýna a Dunaja po severnú Afriku – si totiž uchovávalo svoje pôvodné tradície a zároveň preberalo od Rimanov početné nové podnety. Pretavenie a stmelenie týchto prvkov viedlo k svojráznym lokálnym a regionálnym prejavom vo všetkých oblastiach života súvekej spoločnosti.

Široké spektrum otázok a tém spadajúcich pod rímskoprovinciálnu archeológiu viedlo najmä od polovice 20. stor. k vzniku viacerých špecializácií. Postupne sa začali vytvárať pracovné skupiny, komisie, ako aj medzinárodne prepojené združenia odborníkov, inštitúcie, neskôr aj nadnárodné vedecké projekty, ktoré sa venovali a naďalej venujú systematickému, cielenému výskumu hnuteľných i nehnuteľných pamiatok. Sú zamerané napr. na hranice Rímskej ríše – tzv. limitné bádanie (Limesforschung, Roman frontier studies), rímskoprovinciálne mestá, vily a usadlosti, výzbroj a výstroj vojenských jednotiek, kamenné pamiatky, keramiku a i. Teoretický i terénny výskum je okrem toho založený aj na územnom princípe (napr. vo Francúzsku, Belgicku je to tzv. galo-rímska archeológia, fr. archéologie gallo-romaine); vo Veľkej Británii tzv. rímsko-britská archeológia, angl. *Romano-British archaeology*). Na niektorých univerzitách sa archeológia rímskych provincií stala samostatným študijným odborom, v iných je súčasťou všeobecnej alebo klasickej archeológie. Vzhľadom na rozľahlosť pôvodnej Rímskej ríše, dlhodobý a zložitý vývoj dejín jej bádania v európskych i mimoeurópskych krajinách, sa v ďalšom zameriame na územie Slovenska.

Juhozápadná časť dnešného Slovenska sa v dobe rímskej nachádzala na hraniciach provincie Panónia, preto sa významnou súčasťou bádania o dobe rímskej stali aj kontakty nerímskeho a provinciálneho sveta, vplyv rímskych provincií na domáci vývoj, ale aj priama prítomnosť Rimanov na územiach ležiacich severne od Dunaja. Keďže jednotlivé etapy bádania zhrnul a podrobne vyhodnotil vo svojich prácach Titus Kolník (pozri odporúčanú literatúru), poukážeme iba na najdôležitejšie medzníky a novšie skutočnosti.

Jedna z najstarších zmienok o pozorovaní rímskej hranice v Uhorsku, ktorého súčasťou bolo aj územie dnešného Slovenska, pochádza z 12. stor., z tzv. Anonymovej kroniky (*Gesta Hungarorum*). Z neskorších prameňov treba rozhodne spomenúť dielo významného polyhistora Mateja Bela „*Notitia Hungariae novae historico-geographica*“ (1735-1742), v ktorom venoval pozornosť aj rímskym pamiatkam. Dôležitú úlohu zohralo neskôr tzv. obdobie historizmu (polovica 19. stor. – 1. svetová vojna), kedy sa mnohí učenci s klasicko-filologickým vzdelaním venovali antickému písomníctvu, zvlášť latinskej epigrafike. K výnimočným udalostiam patrilo v tomto smere potvrdenie pravosti rímskeho nápisu na trenčianskej hradnej skale popredným európskym epigrafikom Theodorom Mommsenom (1893). Táto jedinečná pamiatka, známa už od konca 16. stor., znovuobjavená v roku 1852 a dodnes zachovaná *in situ*, sa týmto dočkala svojho vedeckého uznania.

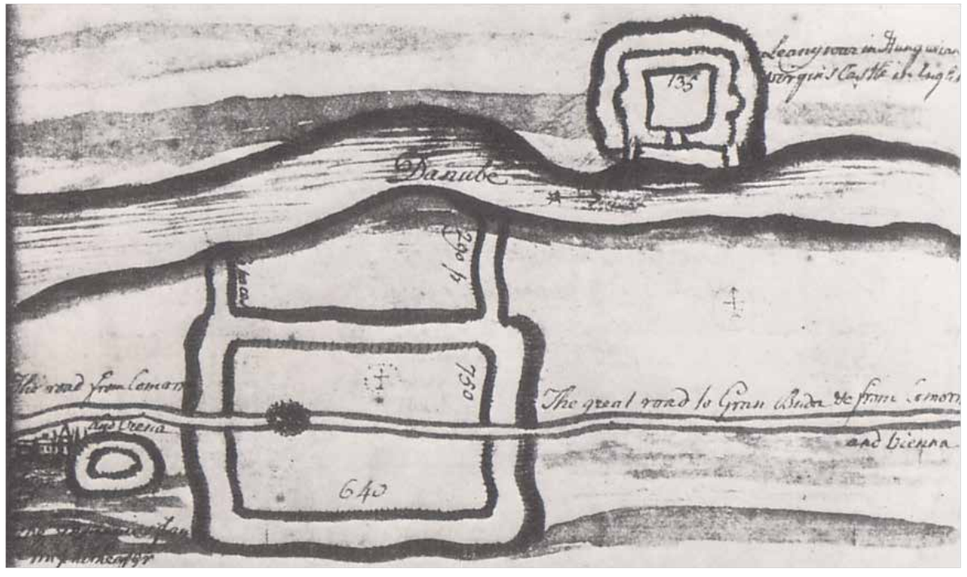
Mnohé nálezy z čias Rakúsko-Uhorska sa dostali do muzeálnych zbierok vo Viedni a v Budapešti, kde sa nachádzajú dodnes. Pre rozvoj archeológie, ale aj muzeológie, bol preto mimoriadne dôležitý vznik Matice slovenskej (1863) a Muzeálnej slovenskej spoločnosti (1893), ktorej hlavným cieľom bolo založenie Slovenského národného múzea v Turčianskom sv. Martine. Jeho prvé expozície boli sprístupnené v roku 1908. Zakladali sa okrem toho aj regionálne spolky a múzeá, do ktorých sa dostávali archeologické nálezy najmä z oblasti ich pôsobenia, ale aj zo zahraničia, prostredníctvom cestovateľov a zberateľov.

Okrem nich boli na území dnešného Slovenska známe aj náleziská a nehnuteľné pamiatky spájané priamo s Rimanmi, napr. zvyšky rímskych architektúr v dnešných mestských častiach Bratislavy – na Devíne, v Rusovciach (antickej Gerulate), a tiež v Stupave. Osobitné postavenie mali popri nich ruiny

rímskeho kastela v Iži pri Komárne, ktoré sa stali predmetom bádania miestneho rodáka, archeológa-amatéra Jánosa Tótha-Kurucza. Systematický výskum, ktorý tu viedol niekoľko rokov (1906-1909, 1912-1913) a priebežné publikovanie jeho výsledkov, možno považovať za priekopnícke dielo v oblasti rímskoprovinciálnej archeológie stredodunajského regiónu.

Po vzniku Československej republiky (1918) sa zintenzívnil záujem archeológov i historikov o rímske pamiatky na Slovensku. Významnú úlohu pritom zohrali českí bádatelia s klasickým vzdelaním, akými boli Josef Zavadil, Emanuel Šimek, Inocenc Ladislav Červinka a Jan Eisner. Josef Dobiáš ako historik staroveku zhrnul vtedajší stav bádania o dobe rímskej, pričom sa opieral nielen o historické správy, ale aj o archeologické a epigrafické pamiatky. Vtedajšia nastupujúca generácia bádateľov (napr. Anton Gnirs, a neskôr aj Vojtěch Ondrouch a František Křížek) sa venovala okrem interpretácie historických prameňov aj limitným pamiatkam a rímskym výrobkom za hranicami Rímskej ríše. Nové nálezy, ako aj systematické spracovanie starých zbierok viedli k vydaniu dôležitých domácich publikácií, ktoré sa nadlho stali jediným zdrojom informácií o dobe rímskej a základnou literatúrou pre niekoľko generácií archeológov. Patria k nim práce J. Eisnera (*Slovensko v pravěku* z roku 1933), V. Ondroucha (*Limes Romanus na Slovensku* z roku 1938) a F. Křížka (*Terra Sigillata na Slovensku* z roku 1939). Terénny výskum v medzivojnovom období zabezpečovali najmä pracovníci Československého štátneho archeologického ústavu v Prahe. Prvé rozsiahlejšie výskumy sa uskutočnili na Devíne (J. Zavadil, I. L. Červinka, E. Šimek, J. Eisner) a v Stupave (A. Gnirs, V. Ondrouch). Dôležitým krokom bol aj vznik Slovenského vlastivedného múzea v Bratislave (1924) a Komisie pre Limes Romanus pri Učenej spoločnosti Šafárikovej v Bratislave (1936), ktorej činnosť značne obmedzili a nakoniec úplne prerušili udalosti 2. svetovej vojny.

Výskum v zadunajskej časti Bratislavy prevzalo Slovenské múzeum v Bratislave (od roku 1961 Slovenské národné múzeum), a neskôr sa na ňom zúčastňovali viaceré inštitúcie, v súčasnosti predovšetkým Múzeum mesta Bratislavy. So skúmaním antickej Gerulaty sú nerozlučne späté najmä mená Ľudmily Kraskovskej, Magdy Pichlerovej, Jána Dekana, v súčasnosti aj Vladimíra Varsika, Igora Bazovského a Jaroslavy Schmidtovej. Na predvojnové výsledky nadviazal aj systematický výskum devínskeho hradného kopca pod vedením Jána Dekana, v ktorom neskôr pokračovali pracovníčky Múzea mesta Bratislavy (Veronika Plachá a Jana Hlavicová, aktuálne ho vedie Katarína Harmadyová).

Obr. 1 J. Milles: Vyobrazenie rímskeho tábora a amfiteátra v Brigetiu spolu s auxiliárnym táborom v Iži - Leányvári. Podľa:www.cclbsebes.ro%2Fdocs%2FSebus_2_2010%2F08_Szamado_Emese.pdf&psig=AOvVaw2TPzg43GG_k3jos025l1Bq&ust=1608493536546000&source=images&cd=vfe&ved=2ahUKEwiz45zA59rtAhVN9hoKHTPGBI0Qr4kDegUIARC4AQ

V 50. rokoch 20. stor. sa pristúpilo aj k opätovnému výskumu rímskeho kastela v Iži, za spolupráce pražského a nitrianskeho archeologického ústavu, pod vedením Bedřicha Svobodu (1955-1956) a k následnému zisťovaciemu výskumu (Mária Lamiová-Schmiedlová, 1957). K bádaniu rímskych hraníc významne prispela od konca 80. rokov 20. stor. výstavba vodných diel na Dunaji, ktorá podnietila dlhodobý systematický výskum rímskeho kastela v Iži (od r. 1978), vedený pracovníkmi Archeologického ústavu SAV v Nitre (Ján Rajtár, Klára Kuzmová).

Z hľadiska rímskoprovinciálnej archeológie bolo dôležité aj objavenie neskororímskych stavebných komplexov v Milanovciach (dnes Veľký Kýr) a v Cíferi-Páci v rokoch 1956 a 1969, ktoré dokladajú úzke rímsko-germánske vzťahy a využitie rímskych stavebných techník a technológií v nerímskom, germánskom prostredí. Neskôr k nim pribudli aj architektúry vidieckeho sídla v Bratislave-Dúbravke (1982) a novšie v Bratislave-Podunajských Biskupiciach (2017).

Dôležitým bolo aj obnovenie činnosti Komisie pre Limes Romanus a zorganizovanie medzinárodnej konferencie Limes Romanus v Nitre (1957) a vydanie rovnomenného zborníka (*Limes Romanus Konferenz Nitra*, 1959). O súhrnné publikovanie archeologických, epigrafických a numizmatických pamiatok sa zaslúžili aj v tomto období viacerí českí bádatelia, napr. V. Ondrouch (*Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku*v roku 1957 a *Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku* v roku 1964), F. Křížek (dve štúdie o nových nálezoch terry sigillaty na Slovensku, publikované v časopise Slovenská archeológia v rokoch 1961 a 1966), J. Češka a R. Hošek (*Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae* v roku 1967), B. Svoboda (*Neuerworbene römische Metallgefäße aus Stráže bei Piešťany* v roku 1972), R. Hošek (*Tituli Latini Pannoniae Superioris annis 1967-1982 in Slovacia reperti* v roku 1984). Jantárovou cestou a jej trasou na území Slovenska sa zaoberal významný poľský bádateľ Jerzy Wielowiejski (*Kontakty Norici I Pannonii z ludami północnymi* v roku 1970). V 70. a 80. rokoch 20. stor. boli publikované pohrebiská antickej Gerulaty Ľ. Kraskovskou (*Gerulata – Rusovce. Rímske pohrebisko I.* v roku 1974) a M. Pichlerovou (*Gerulata Rusovce. Rímske pohrebisko II. v roku* 1981). K prezentácii a popularizácii antických pamiatok prispela tiež edícia *Dávnoveké umenie Slovenska/Ars Slovaca Antiqua* a monografie T. Kolníka (*Rímske a germánske umenie na Slovensku* v roku 1984) a B. Novotného (*Slovom a mečom* v roku 1995).

Do terénnej i teoretickej práce, do spracovania a publikovania získaných nálezov a poznatkov sa postupne zapájali ďalšie generácie bádateľov, najmä pracovníkov Archeologického ústavu SAV (J. Hečková, J. Bujna, K. Kuzmová, J. Rajtár, P. Roth, K. Elschek, V. Varsik, J. Beljak, L. Luštíková), SNM – Archeologického múzea (V. Turčan, I. Bazovský), Múzea mesta Bratislavy (V. Plachá, J. Schmidtová, K. Harmadyová), regionálnych i lokálnych múzeí (P. Jurečko, J. Rákoš, M. Gere), univerzít (E. Krekovič, E. Hrnčiarik, M. Daňová, T. Kolon), pamiatkových inštitúcií (M. Musilová) i súkromných archeologických firiem.

Výskum doby rímskej na Slovensku je od konca 80. rokov 20. stor. spätý najmä so záchranou archeologického kultúrneho dedičstva ohrozeného intenzívnou stavebnou činnosťou prakticky na celom území. Tieto aktivity prispeli nielen k značnému rozšíreniu pramennej bázy, ale priniesli aj niekoľko objavov európskeho významu. Patria k nim predovšetkým zvyšky rímskej architektúry v keltskom prostredí na bratislavskom hradnom kopci a stopy stavebnej činnosti na Devíne späté s počiatkami vojenskej prítomnosti Rimanov na strednom Dunaji.

Osobitná pozornosť sa venovala rímskym importom a výrobkom v barbariku (zhrnuté v publikácii E. Hrnčiarika *Römisches Kulturgut in der Slowakei: Herstellung, Funktion und Export römischer Manufakturerzeugnisse aus den Provinzen in der Slowakei,* 2013) a postupnému zverejneniu rozsiahlej rímskej zbierky Podunajského múzea v Komárne a kamenných pamiatok uložených v Múzeu mesta Bratislavy – Antickej Gerulate Rusovce (bližšie pozri odporúčanú literatúru). Po roku 1989 nastal aj v oblasti archeológie doby rímskej nebývalý rozvoj systematickej leteckej prospekcie. Jej prostredníctvom sa podarilo objaviť aj početné rímske poľné tábory a následne ich skúmať geofyzikálnymi a archeologickými metódami.

Bádanie v oblasti rímskoprovinciálnej archeológie na Slovensku bolo a naďalej zostáva úzko späté s výskumom provincie Panónia, predovšetkým jej severnej prihraničnej zóny ležiacej na území dnešného Maďarska. Z početných prác renomovaných autorov možno uviesť tie, ktoré boli venované

jednotlivým druhom nálezov a patria dodnes medzi základné diela v odbore. Mnohé z nich vyšli v priebehu 20. stor. v edícii *Dissertationes Pannonicae* (napr. Iványi, D.: *Die pannonische Lampen*; Kovrig, I.: *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*; Radnóti, A.: *Die römischen Bronzegefässe von Pannonien*; Patek, E.: Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien) alebo monograficky (napr. Thomas, E. B.: *Helme, Schilde, Dolche*; Barkóczi, L.: *Pannonische Glasfunde in Ungarn*). Nemenej dôležité sú publikácie zamerané na dejiny a archeológiu Panónie (napr. Mócsy, A.: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*; Lengyel, A./Radan, G. T. B. (eds.): *The Archaeology of Roman Pannonia*).

Sumár poznatkov o rímskych provinciách, vrátane výsledkov archeologického výskumu, priniesli aj viaceré publikácie nemeckých autorov vydané v rámci edície *Orbis Provinciarum* a napr. aj práce Thomasa Fischera a Tilmana Becherta (pozri odporúčanú literatúru).

Literatúra

Bakos, M./Lányi, V./Torbágyi, M.: Rímske zbierky. Katalóg IV. Rímske mince v zbierkach múzea. Komárno 1994.

Bechert, T.: Die Provinzen des Römischen Reiches: Einführung und Überblick. Mainz am Rhein 1999.

Dunajský limes a odkaz rímskej antiky na ľavom brehu Dunaja. Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja – Dni európskeho kultúrneho dedičstva. Bratislava 2018.

Fischer, Th. (ed.): Die römischen Provinzen: Eine Einführung in ihre Archäologie. Stuttgart 2001.

Gassner, V./Jilek, S./Ladstätter, S.: Am Rande des Reiches. Die Römer in Österreich. Österreichische Geschichte 15 v. Chr. - 378 n. Chr. Wien 2002.

Harl, F./Lőrincz, B.: *Rímske lapidárium*. Bašta VI. Komárno 2002.

Hrnčiarik, E.: Rímske zbierky. Katalóg VI. Rímske kostené výrobky v zbierke Podunajského múzea v Komárne. Komárno 2012.

Hrnčiarik, E.: Römisches Kulturgut in der Slowakei : Herstellung, Funktion und Export römischer Manufakturerzeugnisse aus den Provinzen in der Slowakei. Teil 1, 2. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 222. Bonn 2013.

Kolník, T.: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sťahovaní národov. Slovenská archeológia 19-2, 1971, s. 499-558.

Kolník, T.: Doba rímska a doba sťahovania národov. Slovenská archeológia 28-1, 1980, s. 197-212.

Kolník, T.: Nordpannonische Limesvorland-Forschung 1984-1996. In: Roman Frontier Studies XVII/1997. Zalău 1999, s. 131-137.

Krekovič, E.: Römische Keramik aus Gerulata. Bratislava 1998.

Kuzma, I.: Letecká archeológia. In: K. Kuzmová (zost.): Klasická archeológia a exaktné vedy II. Trnava, s. 23-106.

Kuzmová, K.: Rímske zbierky. Katalóg III. Terra sigillata v zbierkach múzea. Komárno 1992.

Kuzmová, K./Rajtár, J. (ed.): Gerulata I. Nitra 1996.

Kuzmová, K./Rajtár, J. (ed.): Rímsky kastel v Iži. Výskum 1978-2008. Nitra 2010.

Orbis Provinciarum. Bildbänden zur Archäologie. Darmstadt 1999-2009.

Schmidtová, J./Jezná, J./Kozubová, A.: Rímske kamenné pamiatky. Gerulata. Bratislava/Nitra 2005.

The Roman period. In: Hungarian Archeology at the turn of the Millennium. Budapest 2003, s. 203-261. Dostupné online: http://www.ace.hu/curric/elte-archeometria/irodalom/Hungarian_archeology.pdf

Turčan, V.: Ein Baukomplex aus der römischen Kaiserzeit in Stupava. Ein Konzept der Bauentwicklung. In: Březinová, G./Varsik, V.: Archeológia na prahu histórie. Nitra 2012, s. 419-427.

Varsik, V./Wolfram, H. /Kolník, T./Schmidtová, J./Harmadyová, K./Kolníková, E.: Na hranici Rímskeho impéria. Doba rímska na území dnešnej Bratislavy (1. až 4. storočie). In: J. Šedivý/T. Štefanovičová (zost.): Dejiny Bratislavy 1. Bratislava 2012, s. 217-281.

Žundálek, I./Žundáleková, B.: Rímske zbierky. Katalóg V. Rímske lampy a svietniky v zbierke Podunajského múzea v Komárne. Komárno 2012.

Internetové zdroje:

Transformation –http://www2.rgzm.de/transformation/home/frames.htm
Ubi erat Lupa –http://www.ubi-erat-lupa.org/contact.php
Danube Limes Brand–http://danubelimesbrand.org

I.2 Základná chronológia so zameraním na provincie Norikum a Panónia (*V. Varsik*)

PRED VZNIKOM PROVINCIÍ A DOBA OKUPÁCIE

2. pol. 5. stor. pred Kr.	prví keltskí prospektori v Podunajsku
4. stor. pred Kr.	príchod historických Keltov na územie stredného Podunajska
279 pred Kr.	Kelti (Skordiskovia) sa po plienení Grécka usadili pri ústí Sávy
225 pred Kr.	bitka pri Telamone – porážka Keltov (Bójov), postupný odchod Keltov zo severnej Itálie smerom do Podunajska
181 pred Kr.	Rimania založili mesto Aquileia – východisko Jantárovej cesty
113 pred Kr.	vpád Kimbrov a Teutónov, porážka rímskej armády pri meste Noreia na území Norického kráľovstva
záver 2. stor.	migrácia českých Bójov do Podunajska
88 pred Kr.	Rimania porazili Skordiskov
59 pred Kr.	Caesar sa stáva prokonzulom pre provincie Gallia Narbonensis a Illyricum, romanizácia juhovýchodného predpolia Álp, následne vzniká mesto Magdalensberg
90/70 až 40 pred Kr.	mladšie bójske razby v Bratislave
44 pred Kr.	zavraždenie Caesara
okolo 40 pred Kr.	bójsko-dácka vojna, *deserta Boiorum*, šírenie norickej moci
35 pred Kr.	Oktavián zahájil ťaženie proti Japodom, dobytie Siscie, začalo sa obsadzovanie neskoršieho územia Panónie
15 pred Kr.	rímske ťaženie cez Alpy (Drusus a Tiberius); rímska kontrola nad územím Norika
12 až 9 pred Kr.	zahájenie veľkej rímskej ofenzívy za Alpami, Drusus operoval proti Germánom z Porýnia, Tiberius postupne okupoval ilýrske a keltské územie medzi Sávou a Drávou a pripojil ich k existujúcej provincii *Illyricum*
10 pred Kr.	dácke nepokoje, generál Marcus Vinicius podnikol ťaženie za Dunaj

6	nedokončená výprava proti markomanskému kráľovi Marobudovi
6-9	panónske povstanie
9	porážka rímskych légií v Teutoburskom lese
14-37 (Tiberius)	Magdalensberg sídlom rímskej správy na norickom území; rímska vojenská prítomnosť na Jantárovej ceste (vojenské základne Savaria (?), Salla, Strebersdorf)
18/21	vznik *regnum Vannianum*

SFORMOVANIE VOJENSKEJ A CIVILNEJ SPRÁVY V NORIKU A V JEDNOTNEJ PANÓNII

41-54 (Claudius)	zavedenie provinciálnej správy v Noriku a v Panónii; prvé samosprávne mestá pre Norikum (Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum a Iuvavum) aj Panóniu (Savaria); vojenská prítomnosť na Dunaji, zriadenie panónskych táborov Carnuntum, Arrabona, Brigetio, Aquincum, Lussonium, Lugio; norický miestodržiteľ sídli vo Virune, panónsky pravdepodobne v Savarii
okolo 50	zánik *regnum Vannianum*, Jazygovia v Uhorskej nížine, nepokoje za hranicou akcentovali potrebu vojenskej prítomnosti na Dunaji
69-79 (Vespasianus)	zakladanie miest v Panónii (Sirmium, Scarbantia) a v Noriku (Flavia Solva); začal sa budovať limes v Noriku, zatiaľ len menšie auxiliárne kastely
81-96 (Domitianus)	dácke a svébske vojny na Dunaji; limes nadobudol lineárny charakter
89	ťaženie proti Svébom, v Panónii operuje až päť légií
92	prvý vpád Jazygov a Svébov do Panónie
96-98 (Nerva)	cisár adoptoval následníka – Trajána (adoptívni cisári)
97	ukončenie podunajských svébskych vojen

OBDOBIE PRVÉHO ROZKVETU OD VLÁDY TRAJÁNA PO MARKOMANSKÉ VOJNY

98-117 (Traianus)	dve výpravy do Dácie (101 a 105/106)
106	rozdelenie Panónie na *Pannonia superior* (3 légie – konzulárna provincia), *Pannonia inferior* (1 légia – prétorská provincia), správnymi centrami sa stali Carnuntum a Aquincum
117-138 (Hadrianus)	vrcholí prvá fáza municipializácie – samosprávnymi mestami (*municipia*) sa stali Carnuntum, Aquincum, Mursella, Salla
118	vojna s Jazygmi, dočasné spojenie Panónie a Dácie
124	cisárova návšteva Panónie
140-144	*rex Quadis datus* (sestercius Antonina Pia), obnovenie klientelnych vzťahov voči Kvádom
161-180 (Marcus Aurelius)	antoninovský mor
162-166	vojna s Partami
166/167	vpád Longobardov a Obiov, začiatok markomanských vojen
166-171	germánska ofenzíva
172-175	*expeditio Germanica prima*, „zázračný dážď v zemi Kvádov“

177-180	*expeditio Germanica secunda*, 179/180 nápis na hradnej skale v Trenčíne
marec 180	smrť Marca Aurélia vo Vindobone alebo v Bononii pri Sirmiu
180-192 (Commodus)	Commodov mier (180), odchod rímskych jednotiek z barbarského územia; do Norika bola prevelená 2. légia italská, Lauriacum sa stalo jej trvalým táborom, provincia tým bola povýšená do prétorského stavu, väčšina správnych úradov sa preťahovala z Viruna do Ovilavy

SEVEROVCI – OBDOBIE DRUHÉHO ROZKVETU

193-211 (Septimius Severus)	14. légia v Carnunte vyhlásila za cisára Septimia Severa; prvé znaky militarizácie spoločnosti (zvýšený žold a výsady, vojaci sa smeli ženiť); oprava a výstavba ciest, začína rozkvet Panónie; druhá fáza municipializácie: Carnuntum, Aquincum – coloniae, Brigetio, Vindobona municipia; manželka Iulia Domna pochádza zo Sýrie, vplyv žien na dvore; šírenie východných kultov
211-217 (Caracalla)	veľké výdavky na armádu a verejné stavby – zaviedol novú mincu antoninián
212	*Constitutio Antoniniana*
213	„druhá etnogenéza Germánov“, prvá zmienka o vpáde Alamanov do Hornej Germánie a Raetie
214	cisárova návšteva Panónie, revízia hraníc (Brigetio pričlenené k Dolnej Panónii)
217-222 (Elagabalus)	Elagabala na trón uviedla jeho stará mama Iulia Maesa, sestra Iulie Domny
222-235 (Severus Alexander)	koncentrácia vojska na východe proti mocnejúcim Sásánovcom v Perzii
233	veľké plienenie Alamanov a Chattov po prekročení hranice na Rýne
235	zavraždenie cisára

VOJENSKÍ CISÁRI A KRÍZA RÍMSKEHO IMPÉRIA

235-284	obdobie vojenských cisárov
235-238 (Maximinus Thrax)	v Mainzi ho vlastná jednotka vyhlásila za cisára, vládol zo Sirmia; bojoval proti Alamanom, Sarmatom a Dákom; zdvojnásobil vojakom žold, devalvácia meny
244-249 (Philippus Arabs)	nevýhodný mier so Sásánovcami; útoky Karpov a Gótov na dolnom Dunaji; *dux Illyrici* – celý dunajský front pod jeho velením (11 légií)
249-251 (Traianus Decius)	pochádzal zo Sirmia; zavádzal verejné obety štátnym bohom, prenasledovanie kresťanov
251	bitka pri Abritte s Gótmi, padol cisár aj so synom; Heruli a Góti prenikli až do Atén
253-260 (Valerianus)	rozdelil vojenské velenie, syn Gallienus vládne na západe; Valerianus padol do perzského zajatia v Edesse

260-268 (Gallienus)	vojenská reforma – vytvorenie mobilnej jazdeckej zálohy; usadenie časti Markomanov v Hornej Panónii; uzurpátor Regalianus v Carnunte
259/260	veľký vpád Sarmatov a Kvádov do Panónie; pád hornogermánsko-raetskeho limitu, Alamani a Juthungovia odrazení až pri Miláne; Postumus vyhlásil v Kolíne Galské vzdorocisárstvo (260-274)
268-270 (Claudius II. Gothicus)	viackrát porazil Gótov
270-275 (Aurelianus)	Juthungovia, Alamani a Markomani prenikli až do Itálie – výstavba nových tzv. Aureliánskych hradieb v Ríme
269/270	vpád Gótov do Dácie, usadenie Gepidov na hornej Tise
271	uvoľnenie provincie Dácia
272	dobytie Palmýrskej ríše (Zenobia)
274	porážka Galského vzdorocisárstva
276-282 (Probus)	začala sa budovať nová hraničná línia na západe – „Donau-Iller-Rhein limes“

REFORMY A KONSOLIDÁCIA V OBDOBÍ NESKOREJ ANTIKY

284-305 (Diocletianus)	vláda prvej tetrarchie: Diocletianus, Maximianus (augustovia), Galerius, Constantius I. (cézari); okázalý dvorný ceremoniál, panovník – *dominus et deus* (dominát); administratívna reforma – 12 diecéz a 101 provincií; oddelenie civilnej správy a vojenského velenia; dokončenie vojenskej reformy – *limitanei/riparienses* (na hranici) a *comitatenses* (pohyblivá záloha); rozdelenie Panónie na štyri časti: *Pannonia prima* (sídlo správy Savaria), *Pannonia Valeria* (Sopianae), *Pannonia Savia* (Siscia) a *Pannonia secunda* (Sirmium); Norikum rozdelené na dve časti *Noricum ripense* a *Noricum mediterraneum*; menová reforma (zavedené nové mince *argenteus*, *follis*); Galerius – veľké inžinierske stavby v Panónii (odvodnenie močiarov, klčovanie, nové vinohrady); vojny so Sarmatmi, Gótmi a Vandalmi, presídlenie Karpov do okolia Poetovia

306-337 (Constantinus I.)	samovláda až od roku 324 rozsiahle stavebné práce na pohraničných opevneniach; valový systém v sarmatskej nížine; vnútropanónske pevnosti – logistické centrá v zázemí; nová zlatá minca – *solidus*
308	cisárska konferencia v Carnunte, ilýrske provincie získal Licinius, občianska vojna
312	bitka na Milvijskom moste, Konštantín porazil Maxentia a získal vládu na západe
313	Milánsky eidkt (spolu s Liciniom)
324	Licinius padol, definitívny zánik tetrarchie, návrat k dynastickému systému
332	Góti proti Roxolanom a Sarmatom – tí žiadajú presídlenie na rímske územia;
337-360	vláda Konštantínových synov – Constans, Constantius II., Konštantín II.
356	Sarmati a Kvádi pustošia v Panónii a v Hornej Moesii
357-358	výprava Constantia II. proti Sarmatom, prienik na kvádske územie; tetrapylon (Pohanská brána) v Carnunte
358	veľký vpád Juthungov v Raetii, definitívne spustošený vidiek
364-375 (Valentinianus I.)	Valentinián ovláda západ, na východe vládne jeho brat Valens; program obnovy vojenskej hranice – „Rhein-Iller-Donau limes“; Panónia – stavby na limite aj v jeho predpolí (nedokončená pevnosť Göd)
374	dux Valerie Marcellianus zavraždil kvádskeho kráľa Gabinia, vpád Kvádov do Panónie
375	Merobaudes a Valentinián na čele vojska prenikli na kvádske územie, plienenie na barbarskom území
17. 11. 375	Brigetio, smrť Valentiniána
9. 8. 378	bitka pri Hadrianopoli, cisár Valens padol, Góti sa šíria po celom Balkáne

ÚPADOK A ZÁNIK RÍMSKEJ SPRÁVY V STREDODUNAJSKÝCH PROVINCIÁCH

379-395 (Theodosius I.)	skupiny Gótov, Hunov a Alanov (vodcovia Alatheus a Saphrac) usadené v Panónii, barbarizácia provincie; potláčanie pohanských kultov
395	rozdelenie ríše – Arcadius a Honorius; Stilicho, pôvodom Vandal, prevzal najvyššie vojenské velenie na západe ríše; Markomani v Panónii, *tribunus gentis Marcomannorum*
405	ťaženie Góta Radagaisa smerom z Panónie do Raetie a potom až do Itálie
406	odchod Alanov, Vandalov a Kvádov na západ do Galie a neskôr až do Hispánie
433	*foedus* s Hunmi (Rua), Huni preberajú správu Panónie (de facto zánik provincie)
451	bitka na Katalaunských poliach (Aetius a Attila)

454	smrť Attilu; bitka na riečke Nedao, „bitka o hunské dedičstvo“, zvíťazil gepidský kráľ Ardarich
455	Avitus ako posledný rímsky cisár navštívil Panóniu; Ostrogóti sa usadili v Panónii
467-482	pôsobenie sv. Severina v Pobrežnom Noriku (*Noricum ripense*)
476	Odoakar prebral ako germánsky kráľ vládu v Itálii
487/488	Odoakar ako predstaviteľ rímskej moci zničil kráľovstvo Rugiov, ktorí plienili Pobrežné Norikum
488	odchod Románov z Pobrežného Norika cez Alpy do Itálie
493-536	Teodorich Veľký kráľom v Itálii (Ravenna), hranica Alpy, pod jeho správu patrilo aj *Noricum mediterraneum*
527-565	Justinián, byzantský cisár, porazil italských Gótov, obnovuje ríšu (*renovatio imperii*)
610	bitka pri Agunte, Slovania zvíťazili nad Bavormi a obsadili Predalpie, definitívny zánik rímskej správy pre *Noricum mediterraneum*

I.3 Pramene (*L. Nováková*)

Písomné pramene, či už literárne alebo epigrafické, poskytujú veľké množstvo informácií týkajúcich sa území pod rímskou správou. Spolu s archeologickými nálezmi dokladajú romanizáciu pôvodného etnika, teritoriálne členenie alebo administratívu provincií. V niektorých prípadoch uvádzajú historické udalosti, ktoré pomáhajú datovať archeologické nálezy. Približujú pôvod, jazyk a kultúru pôvodného obyvateľstva (*peregrini*) alebo poskytujú menej známe údaje (obžaloba bývalých správcov provincií za úplatkárstvo a pod.). Počet a veľkosť provincií sa menili v závislosti od historických udalostí a vnútornej politiky Ríma. Antickí autori pokladali Rím za hlavné mesto vtedajšieho sveta najneskôr od 1. stor. po Kr. (*Plin.N.H.5.66; 36.24*). Jeho význam ako politického, ekonomického a kultúrneho centra nespochybňovali ani uštipační rímski satirici (*Juv.3; Mart.9.*3). Povedomie o rovnoprávnosti a jednote obyvateľov Rímskej ríše sa pomaly menilo v prospech provinciálov (*Tac.Ann.11.*). K základným prácam opisujúcim územia antického sveta patria diela Strabóna (gr. Γεωγραφικά, lat. *Commentarii*) a Klaudia Ptolemaia (gr. Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις). Strabónovo dielo, určené štátnikom i bežným občanom, je najrozsiahlejšou dochovanou prácou o antickom zemepise. Klaudios Ptolemaios sa usiloval vytvoriť podrobnú mapu súdobého sveta. V jeho práci sa spomínajú oblasti ležiace od Dunaja k Baltskému moru. Uvedení autori poskytujú množstvo informácií týkajúcich sa území pod rímskou správou a ich obyvateľov.

Antickí autori pokladali Afriku (Vetus, Proconsularis) za jednu z najbohatších provincií Rímskej ríše. Intenzívny hospodársky a kultúrny rozvoj, spojený s prítomnosťou vojenských veteránov, tu prebiehal v 2. a 3. stor. po Kr. Územie a obyvateľov severnej Afriky opísal už Hérodotos (*Hdt.4.168-198*). Prebrané časti jeho diela sa objavujú aj v prácach neskorších autorov (*Strabón, Dio Casssius, Procopios z Caesarei*). Osobitné postavenie mal Egypt, pokladaný za „obilnicu ríše“. Písomné pramene viažúce sa k Egyptu v dobe rímskej sú pomerne bohaté. Zvláštny význam majú papyri z Oxyrynchu, ktoré ponúkajú náhľad do súkromného života rímskych provinciálov v 2. a 3. stor. po Kr. Medzi najvýznamnejšie a najbohatšie rímske provincie patrila Asia s množstvom prosperujúcich miest. Korešpondencia Plínia Mladšieho a cisára Trajána (*Plin.Ep.10.25*) poskytuje množstvo zaujímavých údajov o správe provincie, ako i absolútne dáta a historické udalosti spojené s danou oblasťou. Vyčerpávajúce informácie o židovskom národe i pohnuté udalosti viažúce sa k rímskej expanzívnej politike zaznamenal Josefus Flavius (lat. *Bellum Iudaicum; Antiquitates Iudaicae*). Obliehanie Jeruzalema, zničenie chrámu i rímske víťazstvo dodnes pripomína Titov víťazný oblúk v Ríme.

K dejinám území obývaných barbarskými kmeňmi sa viaže množstvo historických záznamov. Osobitným žánrom rímskej literatúry boli vojenské zápisky (gr. hypomnéma; lat. *commentarii*), nesúce znaky historiografického záznamu. Obsahujú tiež voľne zhromaždený materiál rozličného charakteru (napr. osobné poznámky, správy senátu a pod.). Medzi autorov, ktorí tento žáner s obľubou využívali, patril Lucius Cornelius Sulla, Aemilius Scaurus i Gaius Iulius Caesar (*Commentarii de bello Gallico*). Územie obývané keltskými kmeňmi pomerne rýchlo podľahlo romanizácii spojenej s hospodárskym rozvojom. Romanizácia v provinciách sa v archeologických dokladoch prejavuje aj pri uctievaní rímskych, neskôr orientálnych božstiev. Iná situácia bola v prípade germánskych kmeňov na východ od Rýna. Podrobné informácie poskytuje Tacitovo dielo *De origine, situ, moribus, ac populis Germanorum*, známe ako Germania, kde autor rozoberá otázky pôvodu, územia a zvykov jednotlivých kmeňov. Tacitus čerpal informácie predovšetkým z literárnych zdrojov a zriedkavo z autopsie. Kapitoly venované spôsobu života a zvykom germánskych kmeňov sa objavili už v Caesarovom diele. Historické pramene viažúce sa k prítomnosti Rimanov v Británii sú pomerne vzácne. Väčšina poznatkov o dobe rímskej preto pochádza z archeologických nálezov a epigrafických prameňov, ktoré sú publikované v sérii The Roman Inscriptions of Britain (*RIB*).

Epigrafické nálezy majú veľkú výpovednú hodnotu, zvlášť v prípade menšieho počtu literárnych diel. K najpočetnejším epigrafickým nálezom v rímskych provinciách patria náhrobné nápisy. Poskytujú veľké množstvo mien, ktoré pomáhajú identifikovať etnickú príslušnosť i sociálny status ich vlastníkov. Naznačujú tiež stupeň romanizácie provincie. Na náhrobných nápisoch z provincií Noricum a Pannonia bol pomerne často uvádzaný vek zosnulých. Mená uvedené v nápisoch skúma osobitná vedná disciplína – onomastika. Rimania, podobne ako viaceré italické kmene, mali rozvinutý systém troch mien (*tria nomina*). Počet vlastných mien (*praenomina*) bol pomerne obmedzený: *Aulus (A.), Appius (Ap.), Gaius (C.), Gnaeus (Cn.), Decimus (D.), Kaeso (K.), Lucius (L.), Manius (M´.), Marcus (M.), Numerius (N.), Publius (P.), Quintus (Q.), Servius (Ser.), Sextus (S., Sex.), Tiberius (Ti.), Titus (T.)*. Rodové meno (*nomen gentile, gentilicium*) slúžilo na označenie príslušníkov jedného rodu. Označovalo slobodného rímskeho občana plebejského alebo patricijského pôvodu. Obyvatelia provincie mali často rodové meno podľa cisára, ktorý im udelil občianske práva (*Flavius, Iulius, Claudius, Aelius*). Pravdepodobne najrozšírenejším bolo gentilicium Aurelius, ktoré pomáha datovať nápisy po roku 212 po Kr.

Súmeno (*cognomen*) sa pravidelne objavuje od konca rímskej republiky. Bolo individuálne i dedičné zároveň. Väčšinou pripomínalo duševnú alebo fyzickú vlastnosť, zamestnanie, obľúbenú činnosť a pod. Znakom slobodného občana bola tiež filiácia, čiže uvedenie otcovho mena. Na rozdiel od gréckych nápisov, kde bolo meno otca uvedené v genitíve, pri latinských nápisoch sa uvádza filius (syn). Ďalšou informáciou bola *tribus*: *Aem(ilia), Ani(ensis), Arn(ensis), Cam(ilia), Cl(audia), Clus(stumina), Col(lina), Cor(nelia), Esq(uilina), Fab(ia), Fal(erna), Gal(eria), Hor(atia), Lem(onia), Maec(ia), Men(enia), Ouf(entina), Pal(atina), Pap(inia), Pol(lia), Pom(ptina), Pub(lilia), Pup(inia), Quir(ina), Rom(ilia), Sab(atina), Scap(tia), Ser(gia), Stel(latina), Sub(urana), Suc(cusana), Ter(etina), Tro(mentina), Vel(ina), Vol(tinia), Vot(uria) alebo Vet(uria)*. Prepustenecký stav sa označoval slovom *libertus*. Prepustenci prijímali *praenomen* a *nomen gentile* svojho pána a ich vlastné meno sa stalo cognomen. Pôvodní obyvatelia provincie si aj v dobe rímskej zachovali vlastné mená odkazujúce na ich pôvod (ilýrske, keltské, grécke mená a pod.).

Mená rímskych cisárov, ktoré boli zvyčajne v literárnych prameňoch skracované, sa pri nápisoch rozpisovali. V provinciách sa najčastejšie objavujú na stavebných nápisoch (*tituli operum publicum*) alebo nápisoch právneho charakteru. Podľa Augustovho vzoru používali všetci cisári označenie Imperator Caesar Augustus, skombinované s vlastným menom. Imp(erator) sa tak stalo *praenomen* a Caesar *gentilicium*. Potom nasledovalo vlastné meno cisára, jeho pôvodné *cognomen* a nakoniec Augustus. Výnimku tvoria Tiberius, Caligula a Claudius, ktorí nepoužívali *praenomen* Imp, ale ponechávali si vlastné mená. V provinciách, kde nebol dostatok kvalitného mramoru, sa nápisy vytesávali aj do pieskovca, vápenca alebo iných lokálnych surovín (napr. v podunajských provinciách). Rímske míľniky informujú o vojenských ťaženiach cisárov, ktorí pri tej príležitosti opravovali strategické cesty (napr. dunajskú limitnú cestu). Cisárska titulatúra pozostávala z označení ako *divi filius* alebo *cognomen ex virtute* (*Germanicus, Dacius, Britannicus, Sarmaticus, Parthicus*), ktoré umožňujú nápis presnejšie datovať.

Obr. 2 Nápis na rímskom sarkofágu a jeho prepis. Podunajské múzeum Komárno . Foto: Klára Kuzmová.

V latinskej epigrafike má dôležitú úlohu prosopografia, čiže štúdium osôb, ich životných osudov a úradnej kariéry. K najviac prepracovaným patrí prosopografia doby cisárskej. Dôležitú úlohu pritom plnia literárne zdroje. Rimania, na rozdiel od Grékov, zaznamenávali v nápisoch celú úradnú kariéru (*cursus honorum*). V prípade senátorov, príslušníkov jazdeckého stavu alebo mestských hodnostárov bývajú v nápisoch uvedené úradné posty a ich zásluhy. Uvádzali sa v chronologickom slede alebo od najnižších po najvyššie a naopak. Preto je možné skúmať následnosť služobného postupu, dopĺňať a overovať ho podľa literárnych zdrojov. Prosopografické zoznamy (*Prosopographia Imperii Romani*) pomáhajú pri datovaní archeologických nálezov i historických udalostí. Prosopograficky boli spracovaní správcovia takmer všetkých provincií, viacerí príslušníci senátorského a jazdeckého stavu alebo cisárski prepustenci. Cieľom prosopografie je nielen zostaviť zoznam alebo katalóg osôb a rodov, ale sledovať vzťahy a zákonitosti v štátnej správe alebo medzi spoločenskými vrstvami.

Základné úrady a funkcie z obdobia republiky pretrvávali aj v dobe cisárskej (tribún, kvestor, edil, prétor, konsul). Služobný postup v dobe cisárskej vrcholil konzulátom (predchádzali mu v uvedenom slede vigintivirát, vojenský tribunát, kvestúra, edilita alebo pretúra). Bývalým kvestorom (*quaestorii*), pretórom (*praetorii*) a konzulom (*consulares*) boli vyhradené určité funkcie. Správcovia senátorských provincií sa nazývali *proconsules*, správcovia cisárskych naopak *legati Augusti pro praetore*. Ak bol správca provincie označený ako *praefectus* alebo *procurator*, išlo o príslušníka jazdeckého, nie senátorského stavu. Prefekti boli predovšetkým správcovia Egypta, prokurátori správcovia menších provincií (napr. *Noricum*). Príslušník jazdeckého stavu musel absolvovať počas vojenskej služby nasledujúce funkcie (*tres militiae equestres*): *praefectus cohortis*, *tribunus legionis* a *praefectus alae*. Vojenským veteránom, a v niektorých prípadoch aj ich rodinným príslušníkom, udeľoval cisár určité privilégiá (*leges datae*). Nálezy vojenských diplomov (*diplomata*) sa často objavujú v podunajských provinciách, kde slúžili pomocné zbory regrutované z radov obyvateľov, ktorí nemali rímske občianstvo. Boli zhotovené v podobe dvoch bronzových tabuliek, zviazaných drôtom a spečatené siedmimi oficiálnymi svedkami. Privilégium sa mohlo týkať udelenia občianskych práv alebo *ius conubii*.

K početným epigrafickým nálezom z provincií patria nápisy na úžitkových predmetoch (*instrumenta domestica*). Mohli byť ryté, maľované alebo kolkované. Výrobca, obchodník alebo majiteľ napísal na predmet svoje meno (výrobca býva zvyčajne v nominatíve, majiteľ v genitíve). Do kategórie *instrumentum domesticum* patria nápisy na šperkoch, pečatných prsteňoch, nádobách, gemách, zaklínacích doštičkách a pod. K častým nálezom patria kolky na amforách, tehlách alebo terre sigillate. Napríklad tehly boli pred vypálením označené kolkom alebo rytým nápisom. Na kolkovaných tehlách býva uvedené meno majiteľa tehelne (*figlinae*), názov dielne (*praedia*), ale i datovanie a označenie *opus doliare*. Tehly v armáde vyrábali jednotky určené špeciálne pre túto potrebu. Vojenské kolky majú často podobu okovanej vojenskej obuvi alebo predstavujú symbol légie a pod. Nápisy na kovových úžitkových predmetoch (spony, pracky, zrkadlá a pod.) často dokladajú meno ich majiteľa. Aj na obranných alebo útočných zbraniach sa vyskytujú ryté alebo puncované nápisy, uvádzajúce mená a názov vojenskej jednotky.

Literatúra

Češka, J./Hošek, R.: Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae. Brno 1967.

Fischer, T. (ed.): Die römischen Provinzen: Eine Einführung in ihre Archäologie. Stuttgart 2001.

Harl, F./Lőrincz, B.: Rímske lapidárium. Bašta VI., Komárno. Sprievodca rímskym lapidáriom v bašte VI. v Komárne. Komárno/Wien 2002.

Hošek, R.: Tituli Latini Pannoniae Superioris annis 1967-1982 in Slovacia reperti. Praha 1984.

Hrnčiarik, E.: Römische Schreibgeräte aus Bein in der Slowakei. In: Seitz, G.: Dienste Roms. Festschrift für Hans Ulrich Nuber. Remshalden 2006, s. 423-429.

Kovács, P.: Latinská epigrafika. In: Kuzmová, K. (ed.): Klasická archeológia a exaktné vedy. Výskumné metódy a techniky I. Trnava 2008, s. 1-36 .

Kovács, P.: Die antiken Quellen zu Pannonien in der Spätantike. Wien 2014.

Novotná, M. (ed.): Dejiny a kultúra starovekého Grécka a Ríma. Bratislava 2006.

Schmidtová, J./Jezná, J./Kozubová, A.: Rímske kamenné pamiatky Gerulata. Bratislava/Nitra 2005.

Valachovič, P.: Latinská epigrafika na Slovensku. Kraków 2013.

I.4 Rímske provincie (*V. Varsik*)

I.4.1 Definícia a základná charakteristika

Provincia predstavuje ohraničené teritórium mimo územia Itálie, ktoré sa formálne nachádza vo vlastníctve rímskeho ľudu (od principátu aj priamo rímskeho cisára) a podlieha správe rímskych úradníkov. Takto pojem provincia chápali Rimania od okamihu obsadenia prvého rozsiahleho mimoitalského územia – Sicílie – v závere prvej púnskej vojny (264-241 pred Kr.). V čase najväčšieho rozmachu okolo polovice 2. stor. pozostávalo rímske impérium zo štyridsiatich provincií. Väčšinu provincií Rimania obsadili vojenskou silou, na zisk nových území však využívali aj politické prostriedky (napríklad spojeneckú zmluvu alebo akt dedičstva). Z kultúrneho hľadiska predstavoval vznik nových provincií výrazný zlom predovšetkým v západných a severných častiach ríše. Mestský urbanizmus, rozsiahle inžinierske stavby (cesty, kanalizácia, akvadukty), nové technológie v remesle a v poľnohospodárstve, šírenie gramotnosti a nové myšlienkové prúdy v umení a duchovnom živote predstavujú civilizačné fenomény, s ktorými sa keltské, ilýrske a germánske obyvateľstvo na území severne od Álp začalo oboznamovať. Na východe Rimania pretvárali na provincie grécko-helenistické územia s urbanizovaným spôsobom života a zmeny tu preto neboli také markantné. Rímska moc však priniesla pre domáce obyvateľstvo aj niektoré nepopulárne opatrenia. Medzi prvými bol výber daní a verbovanie regrútov do pomocných vojenských zborov.

I.4.2 Stručné dejiny

Ako prvé provincie získali Rimania po prvej púnskej vojne stredomorské ostrovy Sicíliu (po roku 241 pred Kr.) a Sardíniu s Korzikou (227 pred Kr.). Po porážkach keltských kmeňov v Popádí a víťazstve nad Hannibalom v druhej púnskej vojne (218-201 pred Kr.) zriadili provinciu *Gallia cisalpina* (Predalpská Galia), ktorá sa okolo roku 41 pred Kr. stala súčasťou Itálie. Ešte v čase Rímskej republiky vznikli provincie v Hispánii na Pyrenejskom polostrove, v južnom Francúzsku (*Gallia Narbonensis*), na Balkáne (*Illyricum*), v Grécku (*Achaia*, *Macedonia*), v Malej Ázii (*Asia minor, Pontus et Bithynia, Cilicia*) a vo východnom a južnom Stredomorí (*Africa*, *Creta et Cyrenae, Syria, Cyprus*). Po ťažkých vojnách v rokoch 58-51 pred Kr. dobyl Caesar Galiu a posunul tak hranice Ríma až na rieku Rýn. Cisár Augustus neskôr toto územie zreorganizoval na tri samostatné provincie (*tres Galliae – Belgica, Lugdunensis, Aquitania*). Poslednou provinciou, ktorú Rím získal ešte v časoch republiky, bol *Aegyptus*. Pričlenil ho v roku 30 pred Kr. Oktavián po víťazstve nad Kleopatrou a Marcom Antoniom v námornej bitke pri Actiu. Augustus sa zaslúžil o najväčšie územné rozšírenie rímskeho územia. Okrem Egypta, Lusitanie a Galatie sa jeho vojenský záujem sústredil najmä na germánske územia východne od Rýna a na Podunajsko. V roku 15 pred Kr. prekročilo rímske vojsko Alpy a začalo kontrolovať územia Raetie a Norika. V roku 12 pred Kr. cisárovi adoptívni synovia Tiberius a Drusus zahájili rozsiahlu ofenzívu v Germánii a v Ilyriku. Aj keď po trpkej porážke v Teutoburskom lese v roku 9 po Kr. sa museli Rimania okupovanej časti Germánie vzdať, úspešný postup v Podunajsku viedol neskôr k vzniku provincií *Pannonia* a *Moesia*. Tiberius (14-37) pričlenil len *Cappadociu*. Rozsiahlu ofenzívu potom obnovil cisár Claudius (41-54). Na východe zriadil provincie *Lycia et Pamphylia* a *Thracia*, na západe začal v roku 43 obsadzovať Britániu. Počas Claudiovej vlády bola na už dávnejšie obsadených územiach oficiálne ustanovená rímska správa pre Panóniu, Norikum a Raetiu. Za vlády Vespasiána (69-79) bola pričlenená *Iudea*. Domicián (81-96) zreorganizoval rímsku administratívu na územiach východne od Rýna a zriadil provincie *Germania inferior* a *Germania superior*. Hoci už tento panovník zvádzal ťažké boje s Dákmi, až Trajánovi (98-117) sa po rozsiahlych vojenských ťaženiach podarilo pričleniť provinciu Dácia s bohatým surovinovými zdrojmi. Traján okrem toho anektoval Arábiu a nakrátko aj Arméniu, Mezopotámiu a Asýriu, čím rímske impérium dosiahlo vrchol svojho územného rozmachu. Posledný významný pokus o pričlenenie nových území k Rímskej ríši predstavovali markomanské vojny za vlády Marca Aurélia (161-180). Rímske vojsko vtedy nakrátko okupovalo územia germánskych kmeňov Markomanov a Kvádov severne od stredného Dunaja, vrátane juhozápadného Slovenska (neúspešný pokus o vytvorenie nových provincií *Marcomannia* a *Sarmatia*). Markomanské vojny preto z rímskeho pohľadu predstavujú prechod od

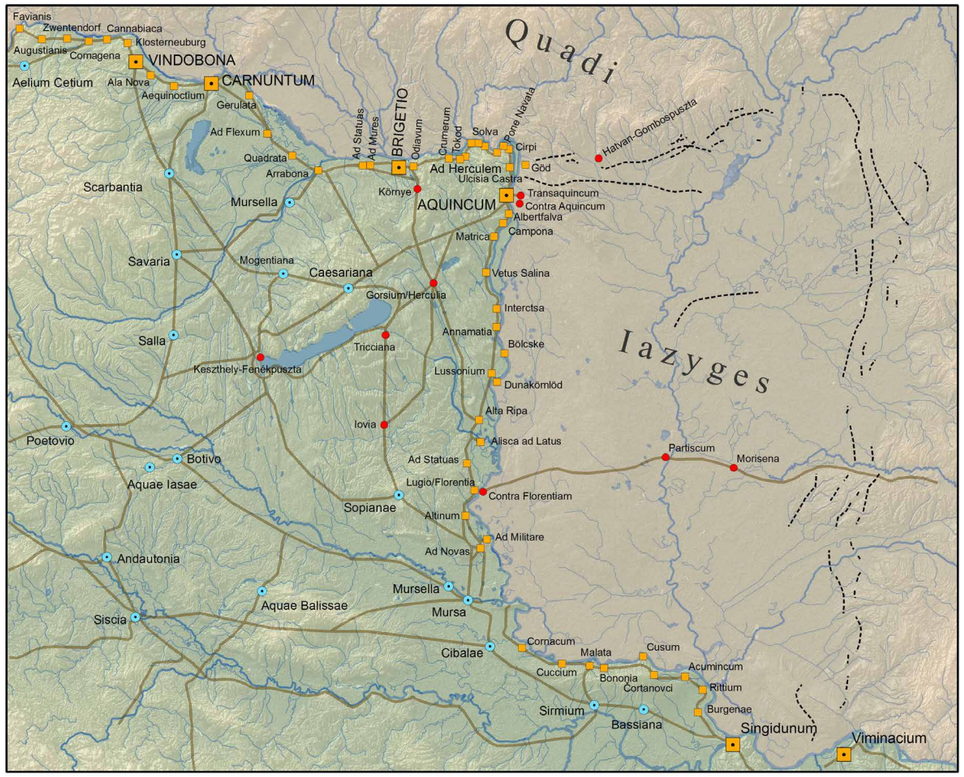

Obr. 3 Mapa Rímskej ríše na konci Trajánovej vlády. Podľa https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3274724 upravil Vladimír Varsik.

aktívnej ofenzívy k pasívnej defenzíve. Prvé veľké územné straty musela Rímska ríša zniesť už v druhej polovici 3. stor., najmä po páde hornogermánsko-raetskeho limitu (259/260) a po opustení Dácie (271). Už od záveru 1. stor. dochádzalo k deleniu niektorých provincií na menšie časti. Išlo najmä o provincie s väčším počtom légií. V popredí stálo najmä bezpečnostné hľadisko, aby jeden miestodržiteľ nedisponoval neprimeranou vojenskou silou. V roku 106 bola aj Panónia rozdelená na dve časti – *Pannonia superior* (Horná Panónia, centrum Carnuntum) a *Pannonia inferior* (Dolná Panónia, centrum Aquincum). Tento proces vyvrcholil dôkladnou administratívnou reformou cisára Diokleciána (284-305), keď bol počet provincií zvýšený asi na 100 (neskôr sa ich počet zvýšil až na 120). Panónia bola rozdelená na štyri časti: *Pannonia prima*, *Pannonia Valeria*, *Pannonia Savia* a *Pannonia secunda*. V susednom Noriku nová hranica viedla po alpskom hrebeni a rozdeľovala ho na severné *Noricum ripense* (pobrežné) a južné *Noricum mediterraneum* (vnútrozemské).

I.4.3 Právny status a administratívna správa

V časoch republiky správcu do provincie vysielal senát spomedzi svojich členov. Sprevádzal ho kvestor zodpovedný za výber a správu daní. Dĺžka ich úradu bola spravidla obmedzená na jeden rok. Keď sa Augustus v roku 27 pred Kr. ujal vlády, zreorganizoval aj systém v tom čase osemnástich provincií. Desať, v ktorých nepôsobila žiadna légia, podriadil senátu, sedem provincií na hraniciach impéria si ponechal pod svojím dohľadom. Toto členenie sa udržalo aj za jeho nástupcov. Zvláštne postavenie mal Egypt, ktorý si cisár ako „korunnú kolóniu“ ponechal v osobnom vlastníctve. Senátne *provinciae populi Romani* mali správcu s úradným titulom prokonzul (*proconsul*), ktorého z radov bývalých konzulov alebo prétorov vyberal senát. Podunajské provincie Norikum a Panónia patrili k tzv. cisárskym provinciám, *provinciae Caesaris*. Z úradného hľadiska úlohu prokonzula v nich zastával sám cisár. Ten do správy provincie menoval svojho vyslanca zo stavu senátorov a s titulom *legatus*

Obr. 4 Mapa rímskej provincie Panónia. Podľa viacerých podkladov (Mócsy 1974, Faltkarte; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Limes4.png) vyhotovil Martin Bartík.

Augusti pro praetore. Dĺžka jeho úradu závisela od vôle panovníka, v priemere trvala okolo troch rokov. Význam a postavenie provincie úzko súviseli s prítomnosťou vojska a najmä s počtom légií na jej území. V prétorskej provincii s prítomnosťou jednej légie (napr. *Pannonia inferior* v 2. stor.) bol miestodržiteľom senátor v hodnosti prétora. V konzulárnej provincii bolo spravidla viac légií (napr. *Britannia* alebo *Pannonia superior*). Spravoval ju senátor v hodnosti konzula a podliehali mu velitelia jednotlivých légií (*legati legionis*), menovaní taktiež cisárom. Pokiaľ sa v cisárskej provincii nenachádzala žiadna légia spravoval ju prokurátor zo stavu jazdcov (napr. *procurator provinciae Norici* v Noriku až po markomanské vojny). Okrem najvyšších súdnych právomocí bol miestodržiteľ zároveň hlavným veliteľom vojska. Najvyššie vojenské velenie a administratívna právomoc boli teda v rukách jedného muža. Výber daní a výplatu žoldu mal v cisárskych provinciách na starosti finančný prokurátor. Neskôr dochádzalo k rozdeleniu správy daní a ciel medzi špeciálnych prokurátorov, napr. pre správu dane od hlavy (*tributum capitis* – platili ju obyvatelia ríše bez štatútu rímskeho občana), pre dane z pozemkov a majetku (*tributum solis*) alebo pre dedičské dane. V Panónii sídlili finanční prokurátori v meste Poetovio, hoci správnymi centrami boli Carnuntum a Aquincum Ostatné funkcie v úrade miestodržiteľa zastávali vysokí dôstojníci. Starali sa najmä o vnútornú a vonkajšiu bezpečnosť, osobitné postavenie mal *praefectus vehiculorum* s dohľadom na štátnu poštu, cestnú sieť a jej infraštruktúru (cestné a prepriahacie stanice). Úrad dopĺňali poradcovia, právnici, pisári, haruspikovia, či tlmočníci. V časoch principátu bolo vojenské velenie v provincii pevne previazané s civilnou správou. Táto prax sa neosvedčila v čase krízy rímskeho štátu v 3. stor., keď niektorí miestodržitelia a uzurpátori nadobudli

obrovskú vojenskú moc a ohrozovali centrálnu vládu cisára. Zásadné oddelenie vojenskej a civilnej správy priniesli Diokleciánove (284-305) administratívne reformy. Civilnému správcovi (*praeses*) územne menšej provincie zostali naďalej v agende súdne právomoci a starostlivosť o infraštruktúru (cesty, pošta ap.). Okrem toho mal na starosti aj výber daní. Sídlo vojenského veliteľa (*dux*) zostalo pri významných, spravidla légiových táboroch na limite (Carnuntum, Aquincum). Civilný miestodržiteľ sa so svojím úradom sťahoval viac do vnútrozemia: *Pannonia prima* do Savarie, *Pannonia Valeria* do Poetovia, *Pannonia Savia* do Siscie a *Pannonia secunda* do Sirmia, čoraz dôležitejšieho mesta, v ktorom počas neskorej antiky neraz pobýval aj sám cisár.

Literatúra

Bechert, T.: Die Provinzen des Römischen Reiches. Einführung und Überblick. Mainz am Rhein 1999.

Borhy, L.: Die Römer in Ungarn. Zaberns Bildbände zur Archäologie. Sonderbände der Antiken Welt. Mainz 2014.

Fischer, Th. (ed.): Die römischen Provinzen. Eine Einführung in ihre Archäologie. Stuttgart 2001.

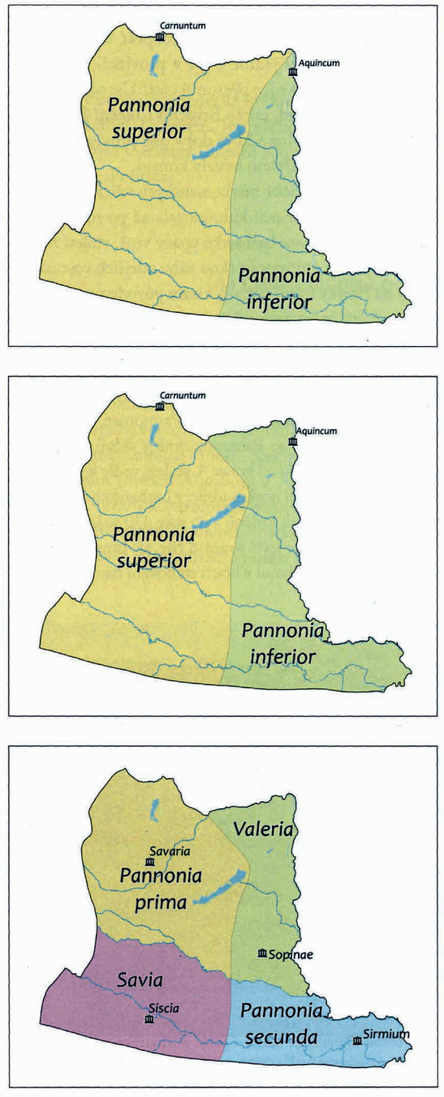
Gassner, V./Jilek, S./Ladstätter, S.: Am Rande des Reiches. Die Römer in Österreich. Österreichische Geschichte 15. v. Chr. - 378 n. Chr. Wien 2002.

Komoróczy, B./Vlach, M.: Příběhy civilizace a barbarství. Pod nadvládou Říma. Brno 2018.

Lengyel, A./Radan, G. T. B. (eds.): The Archaeology of Roman Pannonia. Budapest 1980.

Mócsy, A.: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London 1974.

Wamser, L./Flügel, Chr./Ziegaus, B. (eds.): Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern Rosenheim 2000. Mainz 2000.

Obr. 5 Vývoj územného členenia Panónie. Hore: rozdelenie Panónie na Hornú a Dolnú Panóniu počas Trajánovej vlády; stred: revízia hraníc a pričlenenie Brigetia k Dolnej Panónii v roku 213 za Caracallovej vlády; dole: členenie Panónie po Diokleciánovej správnej reforme.
Podľa Komoróczy/Vlach 2018, obr. na s. 81.

I.5 Vojenstvo (*V. Varsik*)

I.5.1. Organizácia a štruktúra

Bola to disciplína rímskej armády a taktické schopnosti jej veliteľov, ktoré spravili z Ríma svetovládnu veľmoc. V časoch Rímskej republiky bola armáda dobrovoľnícka a zvolávali ju len v časoch vojny, spravidla v lete. Vojaci si museli sami zaobstarať výzbroj a výstroj. Pešiaci z radov roľníkov tvorili légie, jazdci (*equites*) sa regrutovali zo zámožnejšieho stavu jazdcov. Počas púnskych a ďalších vojen v 3. a 2. stor. pred Kr. bol roľnícky stav natoľko zbedačený, že nastala potreba vytvorenia bojaschopného a profesionálneho vojska, ktoré by bolo možné nasadiť aj na územiach mimo Itálie. Stálu a štátom platenú armádu vytvoril v posledných rokoch 2. stor. pred Kr. vojvodca Gaius Marius.

V období principátu mala rímska armáda dovedna približne 400 až 500 tisíc mužov. Pozostávala z légií, z pomocných (auxiliárnych) zborov a z flotily. Osobitnú skupinu tvorila osobná stráž cisára a miestodržiteľov v provinciách (prétoriánska garda – *cohortes praetoriae*, *equites* a *pedites singulares*). Hlavnou rímskou údernou silou boli však légie, ktorých bolo v celej Rímskej ríši približne tridsať. Pozostávali z 5500 dobre vyzbrojených pešiakov. Obyčajní vojaci – *milites gregarii* – slúžili v armáde 20 rokov, po prepustení mohli dosluhovať ešte ďalších päť rokov. Pri odchode z aktívnej služby bol veterán odmenený pridelením pôdy alebo peňažnou sumou. Od každodenného výcviku boli oslobodení poddôstojníci (*principales*) a rôzne vyškolení špecialisti, napríklad pisári, lekári, remeselníci a podobne (*immunes*). Každá légia sa skladala z desiatich kohort po 500 mužoch, kohorta zas zo šiestich centúrií po 80 mužoch. Výnimkou bola najvýznamnejšia prvá kohorta so silou 800 mužov. Ku každej légii patril aj malý oddiel 120 jazdcov, ktorí slúžili ako kuriéri a posli. Hlavného veliteľa légie (*legatus legionis*) menoval zo stavu senátorov cisár. Do jeho najužšieho štábu patrili šiesti tribúni (*tribunus militum laticlavius* a piati *tribuni militum augusticlavii*) s rozhodovacími právomocami a *praefectus castrorum*, ktorý mal na starosti zabezpečenie légie od zásobovania až po stavbu a údržbu tábora. Vysoké postavenie mal aj *primus pilus*, ktorý velil prvej centúrii prvej kohorty. Vojenské štandardy si rímski vojaci veľmi cenili, počas ťaženia ich niesol *signifer*, najvyššiu štandardu – orla légie (*aquila*) – niesol *aquilifer*. Poddôstojnícky zbor tvorilo šesťdesiat centuriónov – veliteľov centúrií. Každý mal svojho zástupcu, ktorý sa označoval *optio*. Strážne služby na úrovni centúrie mal na starosti *tesserarius*, za odovzdávanie signálov pomocou dychového nástroja rohu (*cornu*) bol zodpovedný *cornicen*.

Zo spojeneckých alebo podmanených kmeňov Rimania zostavovali auxilia, teda pomocné zbory. Tvorili predovšetkým jazdu, ktorá operovala spoločne s légiou a chránila jej bočné krídla. Auxilia najskôr predstavovali súčasť légií, neskôr boli preorganizované na samostatné jednotky a od principátu chránili predovšetkým vonkajšie hranice Rímskej ríše. Auxiliárne zbory sa zostavovali zo slobodných obyvateľov bez rímskeho občianstva (*peregrini*). Služba v takejto jednotke trvala 25 rokov a bola pre vojaka a jeho potomkov jednou z možností ako nadobudnúť práva rímskeho občana. Pri slávnostnom prepustení (*honesta missio*) boli tieto skutočnosti zaznamenané na tzv. vojenskom diplome v dvoch vyhotoveniach, jedno dostal veterán, druhé bolo vystavené v Minervinom chráme v Ríme. Tieto diplomy sú veľmi významným prameňom rímskych vojenských dejín, pretože okrem presného datovania a osobných údajov príjemcu obsahujú súpis vojenských jednotiek v danej provincii.

Pomocné zbory pozostávali z jazdeckých (*alae*), peších (*cohortes*) alebo zmiešaných jednotiek (*cohortes equitatae*). Ala aj kohorta mohla mať silu približne 500 alebo 1000 mužov a označovala sa potom ako *quingenaria*, resp. *milliaria*. Ich zloženie bolo podobné ako v prípade légiových kohort. *Cohors quingenaria* teda pozostávala zo šiestich centúrií, každá s 80 vojakmi (spolu 480). *Cohors quingenaria equitata* bola posilnená 120 jazdcami (podobne ako légia, t. j. spolu 600 vojakov). Zdvojená kohorta – *cohors milliaria* – mala tisíc pešiakov alebo podobne ako prvá kohorta v légii, teda 800 mužov. Jazdecká *ala quingenaria* sa skladala zo 16 *turmae* po 32 jazdcoch (spolu 512 mužov). Veliteľa (*praefectus*) pomocnej jednotky menoval miestodržiteľ provincie u pechoty alebo cisár v prípade jazdy. Najmenšími jednotkami boli tzv. *numeri*. Ich početná sila nebola pevne stanovená a kolísala od 100 po 200 mužov. V názve auxiliárnej jednotky býva zachované pomenovanie kmeňa, z ktorého bola pôvodne zostavená. Napríklad v Bratislave-Rusovciach/Gerulate pôsobila *ala I Cannanefatium*. Bola to jazdecká jednotka (*ala*) naverbovaná z germánskeho kmeňa Cannanefatov. Ich vlasťou bola

oblasť pri ústí Rýna (dnešné Holandsko) , kde ich Rimania porobili začiatkom 1. stor. Neskôr bol stav jednotky dopĺňaný miestnymi regrútmi, jej pôvodný, etnicky vyhranený charakter sa vytrácal.

Menej jasná je štruktúra neskoroantickej armády po Diokleciánových a Konštantínových reformách začiatkom 4. stor. Základným cieľom reforiem bolo vytvoriť pohyblivú vojenskú zálohu, ktorá by mohla efektívne zasahovať na ohrozených miestach ríše alebo účinne zastaviť nepriateľa, ktorý prenikol cez obranný val na hranici. Tieto jednotky sa označovali *comitatenses* a velil im *comes*, prípadne *magister militum*. Časť armády, ktorá zostala chrániť vonkajšiu hranicu ríše sa označovala ako *limitanei* (pokiaľ hranica prebiehala na súši) alebo *riparienses* (ak hranica viedla pozdĺž rieky, napríklad Dunaja). Veliteľ pohraničných jednotiek sa označoval *dux*.

I.5.2 Vojenská architektúra

Rímske vojsko si na dlhší pobyt, ale aj počas pochodu v nepriateľskej krajine zakaždým stavalo tábor. Krátkodobé pochodové tábory so stanmi a chránené zahrotenými drevenými prenosnými kolmi (*pila muralia*) si jednotky budovali aj na jedno prenocovanie. V čase republiky sa za letných ťažení budovali poľné tábory – *castra aestiva*. Pri obliehaní bývali tábory lepšie opevnené – *castra stativa*. Od 1. stor. pred Kr. sa budovali už aj tábory na dlhodobé ubytovanie vojska – *castra hiberna* – a z nich sa vyvinuli stále tábory cisárskej armády. Najstaršie vojenské tábory z obdobia republiky mali nepravidelné polygonálne tvary, ktoré sa prispôsobovali danostiam terénu. Pretrvali až do polovice 1. stor. po vládu cisára Claudia. Už od Augusta sa však stavali štvoruholníkové tábory (v tvare hracej karty) so zaoblenými rohmi. Akýmsi normovaným vzorom pre vojenské tábory na hraniciach sa stal prétoriánsky tábor v Ríme postavený v rokoch 21-23 za vlády Tiberia. Vojenské tábory z obdobia principátu od 1. po 3. stor. sa stavali podľa viac-menej jednotnej schémy.

Opevnenie pozostávalo z jednej alebo viacerých priekop a zemného valu, ktorý bol neskôr nahradzovaný kamenným múrom. V priestore brán mohla byť priekopa s valom osobito stvárnená (*clavicula* a *titulum*) s úlohou dodatočnej ochrany. Zemný val zvykol mať vonkajšiu alebo obojstrannú plentu z mačiny, nepálených tehál alebo z drevenej konštrukcie. Kamenný pevnostný múr si vyžadoval dôkladnejšiu prípravu stavby (otvorenie kameňolomov, transport materiálu) a v Panónii a v Noriku sa s jeho výstavbou stretávame až od vlády cisára Trajána (98-117). Vnútorná strana múru sa opierala o zemný násyp (*agger*) s ochodzou. Múr býval ukončený cimburím a spravidla aj nabielo omietnutý s červenou maľbou imitujúcou kvádrové murivo. Do zemného násypu (*agger*) boli zapustené rohové veže a tzv. medziveže. Tábory z obdobia principátu mali spravidla štyri brány (*porta praetoria*, *p. decumana, p. principalis sinistra* a *p. principalis dextra*) chránené dvojicami veží s mostíkom a ochodzou a s jedným alebo dvoma priechodmi. Nad bránou sa nachádzal monumentálny stavebný nápis hlásajúci výstavbu či prestavbu tábora alebo jeho časti. Medzi bránami viedli hlavné cesty – *via principalis, via praetoria, via decumana*. Pozdĺž pevnostného múru bola *via sagularis*. V strednom páse, v centre každého tábora, stáli najdôležitejšie stavby ako štábna a správna budova (*principia*), sídlo veliteľa (*praetorium*). Vo veľkých légiových táboroch tam boli aj domy vojenských tribúnov, prípadne nemocnica (*valetudinarium*) alebo dielňa (*fabrica*). Predná (*praetentura*) a zadná (*retentura*) časť tábora bývali zastavané barakmi a v prípade jazdeckej jednotky aj stajňami. Pozdĺžny barak s predsunutým portikom sa nazýval tak, ako 80-členná jednotka, ktorá v ňom bývala (*centuria*). Predná rozšírená a viacpriestorová časť, vybavená väčším pohodlím (vykurovanie, malý kúpeľ ap.), bola určená pre stotníka (*centurio*). Za ňou sa radili dvojice miestností (*contubernia*), ktoré obývali vždy ôsmi vojaci. V zadnej vykurovanej miestnosti (*papilio*) bývali, v prednej (*arma*) mali uloženú výzbroj a výstroj. Vnútri tábora mohol stáť aj vojenský kúpeľ, v prípade menších auxiliárnych kastelov sa však väčšinou nachádzal v priľahlej táborovej osade (*vicus*).

Najvýznamnejšou stavbou tábora bola štábna budova – *principia*. Predstavovala správne aj kultové centrum vojenskej posádky. Jej pôdorys je inšpirovaný civilným fórom rímskych miest a v jednotlivých táboroch vykazuje viacero spoločných znakov. V strede sa nachádzal otvorený dvor so stĺporadím a radom miestností s rozličnými skladmi alebo administratívnymi úradmi riadiacimi chod tábora a činnosť jednotky. Na významnom mieste nádvoria obvykle stála socha panujúceho cisára. V prednej časti smerom k ceste *via principalis* bola pristavaná veľká prestrešená sála. Pre vojakov poskytovala

priestor na zhromaždenia a verejné prejavy veliteľa. Oproti – v zadnom trakte – sa nachádzal rad miestností s významom pre celú posádku. Centrálna z nich bývala zdôraznená vystupujúcou apsidou a nachádzala sa v nej táborová svätyňa – *sacellum* – s insígniami a posvätnými štandardami. V pivnici pod ňou bývala uschovaná posádková pokladnica – *aerarium* – s prostriedkami na vyplácanie žoldu.

Vedľa štábnej budovy sa obvykle nachádzalo *praetorium*. Na rozdiel od verejného charakteru principie toto bola súkromná stavba veliteľa posádky. Jej pôdorys preto vychádzal z civilnej architektúry mestského domu s vnútorným dvorom, peristylom. V centrálnej časti tábora sa mohli nachádzať ešte sýpky – *horrea*. V nich sa skladovali potraviny, najmä obilie, ktoré sa prideľovali vojakom. Ich pôdorys možno ľahko rozpoznať podľa paralelných múrikov alebo systému stĺpikov. Tie držali vyvýšenú dlážku zabezpečujúcu spodné vetranie a ochranu pred navlhnutím, hnilobou a plesňami. Pre sýpky s kamennými múrmi sú charakteristické vonkajšie oporné piliere, ktoré spevňovali steny, aby odolali bočným tlakom skladovaného obilia.

Obr. 6 Náhrobná stéla neznámeho vojaka – jazdca z auxiliárnej jednotky ala I Cannanefatium, ktorej pôsobiskom bol tábor Gerulata v Bratislave-Rusovciach. Foto: Múzeum mesta Bratislavy – Antická Gerulata Rusovce.

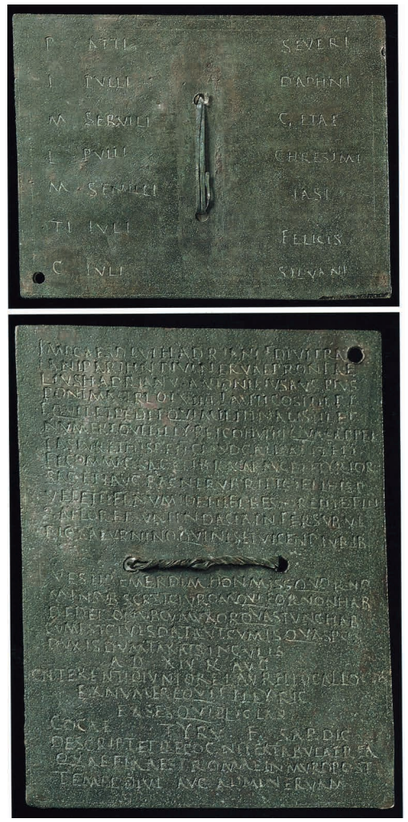
Rímske tábory z obdobia principátu predstavovali v 1. až 3. stor. akési opevnené kasárne, ktorých úlohou bolo poskytnúť vojsku bezpečné ubytovanie. Až v neskorej antike vystúpil do popredia fortifikačný faktor, keď sa tábor zmenil na pevnosť, ktorá mala odolať obliehaniu. Počet obranných priekop sa zvýšil rovnako ako výška a hrúbka pevnostných múrov.

Rímsku opevnenú hranicu s reťazcom vojenských fortifikácií súčasné bádanie i laická verejnosť označujú ako *limes Romanus*. Rimania ale pojmom *limes* najskôr chápali len cestu alebo trasu medzi akýmikoľvek dvoma pozemkami. Z vojenského hľadiska sa takto označovali vysekané prieseky v hornatých a zalesnených oblastiach, pomocou ktorých rímska armáda zaberala nové nedostupné nepriateľské územia. Až v priebehu 1. stor. sa pojmom *limes* začala chápať línia oddeľujúca svet rímskych provincií od nerímskych oblastí. Bol to umelo vybudovaný systém pozostávajúci z priekopy, palisády, zemného valu alebo kamenného múra a z vojenských pevností a strážnych veží poprepájaných tzv. limitnou cestou. *Limes* v takomto ponímaní „suchozemskej“ hranice poznáme z Británie, Dácie alebo ako hornogermánsko-raetsky limes. V prípadoch, keď prirodzenú hranicu tvorila rieka, napríklad Dunaj alebo Rýn, súvislé umelé bariéry (palisáda, val, múr, priekopa) sa nestavali a opevnená hranica pozostávala len z táborov a veží spojených limitnou cestou. V antike sa takýto hraničný úsek označoval *ripa* – napríklad *ripa Pannonica*.

I.5.3 Stavebno-historický vývoj panónskeho limitu

Keďže vonkajšiu hranicu provincie Panónia tvorila rieka Dunaj, terminologicky korektné by bolo používať pojem *ripa Pannonica*, ako bolo uvedené vyššie. Moderné bádanie aj laická verejnosť si však zvykla na používanie pojmu *limes Romanus* pre označenie reťazca vojenských opevnení na hranici Rímskej ríše ako celku, preto sa tomuto výrazu nebudeme vyhýbať ani v nasledujúcom texte. Provincia Panónia až na dvoch stranách – na severe a na východe – hraničila s barbarským svetom a tvorila tak vonkajšiu hranicu Rímskej ríše. Táto hranica dosahuje značnú dĺžku – približne 700 kilometrov – a nachádzajú sa tu štyri veľké légiové a približne 35 menších auxiliárnych táborov (ich počet sa

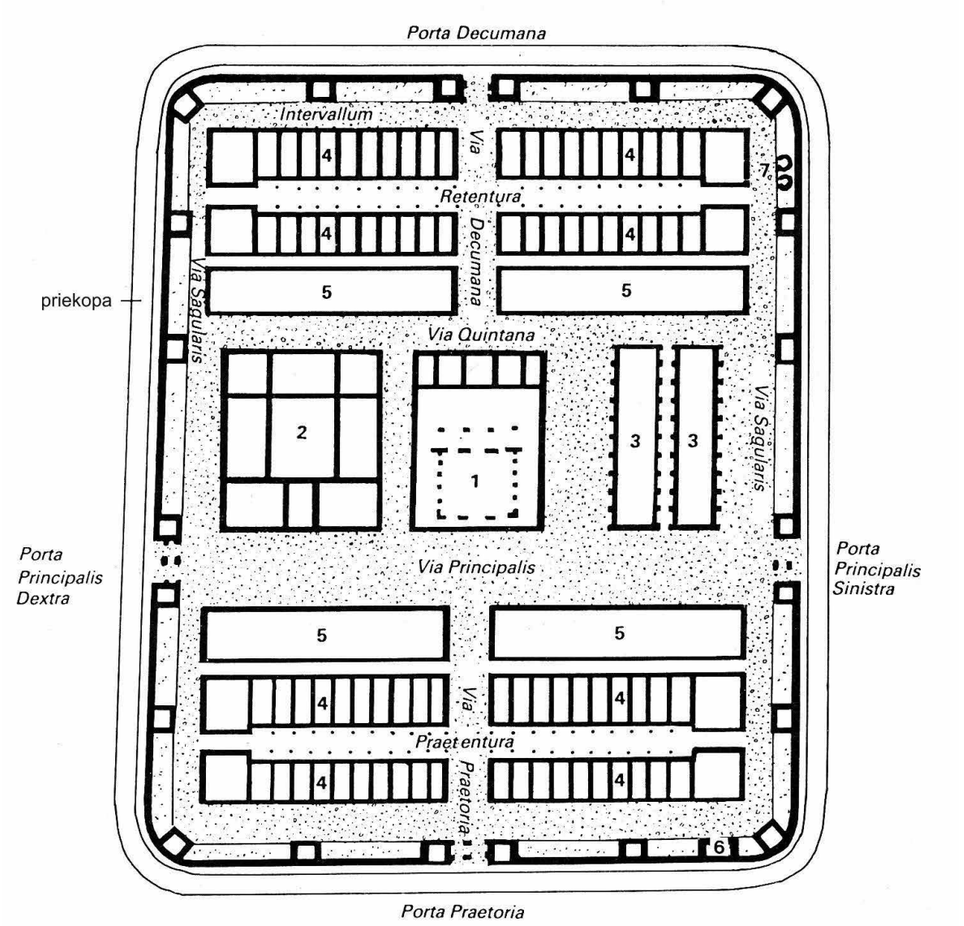
v priebehu času menil). Pre porovnanie v susednej provincii Noriku je hranica dlhá zhruba 300 kilometrov a Hadriánov múr v Británii meral „len“ 113 kilometrov. Panónsky limes vedie cez územia piatich moderných štátov (Rakúsko, Slovensko, Maďarsko, Chorvátsko a Srbsko), ktoré sa podieľajú na výskume a na ochrane jeho pamiatok. Význam panónskej obrannej línie posilňovala navyše skutočnosť, že na juhozápade provincia hraničila s Itáliou a po prípadnom prekonaní limitu by sa nepriateľovi otvorila cesta do jadra ríše. To sa aj neblaho potvrdilo v markomanských vojnách. Panónsku hranicu možno rozdeliť na dva úseky – severný germánsky a východný sarmatský. Po rozdelení provincie v roku 106 prvý úsek spadal pod vojenské velenie Hornej Panónie v Carnunte a druhý pod velenie Dolnej Panónie v miestodržiteľskom sídle Aquincum. Vyššia koncentrácia vojska bola na severnom germánskom úseku, kde sa síce nachádzalo len 18 pevností v priemernej vzájomnej vzdialenosti cca 15 km, ale až v troch z nich pôsobila légia (Vindobona, Carnuntum, Brigetio). Na sarmatskom úseku bola légia v Aquinku, priemerná vzdialenosť bola trochu voľnejšia – približne 21 km. Početný stav panónskeho vojska v 2. stor. sa odhaduje na 45 300 vojakov, po markomanských vojnách sa zvýšil na 48 400 mužov. Vznik panónskeho limitu nebola jednorazová ani krátka záležitosť a jeho takmer 400-ročný stavebno-historický vývoj zaznamenal významné zmeny, ktoré reagovali na vnútornú situáciu v Rímskej ríši ale aj na zahraničnú situáciu a dianie v barbariku. Zjednodušene by sme ho mohli rozdeliť na šesť hlavných etáp. Tento vývoj je úzko spätý s formovaním, vývojom a úpadkom provincie ako celku.

Obr. 7 Vojenský diplom z neznámeho náleziska, vydaný v roku 146. Prähistorische Staatssammlung, Mníchov.
Podľa Wamser/Flügel/Ziegaus 2000, Kat. 41.

Rímske vojsko a obsadzovanie provincie (od vystúpenia Augusta po koniec vlády Tiberia)

V roku 35 pred Kr. Oktavián, neskorší cisár Augustus, uskutočnil ťaženie proti ilýrskym Japodom a dobyl ich kmeňové centrum Siscia. Tento rok sa tradične pokladá za začiatok vojenského obsadzovania provincie, ktorá neskôr dostala názov *Pannonia*. Boje sa zintenzívnili po roku 12 pred Kr., keď sa velenia vojenských operácií v Ilýrii ujal Augustov adoptívny syn Tiberius. Po dlhých niekoľkoročných opakovaných operáciách sa mu do roku 9 pred Kr. podarilo získať nové územia – ako sa neskôr pochválil sám Augustus – až po rieku Dunaj. Táto zmienka viedla k dlho tradovanému a nesprávnemu záveru, že Tiberius obsadil celé územie neskoršej provincie až po Dunaj, t. j. až po hranice dnešného Slovenska. V skutočnosti sa tým ale myslel úsek Dunaja na dnešnom srbskom a chorvátskom území a Tiberius v rokoch 12 až 9 pred Kr. zaujal územia medzi riekami Sáva a Dráva, ktoré pripojil k už existujúcej provincii *Illyricum* (rozprestierala sa v dnešnom Chorvátsku až po pobrežie Jadranského mora). Augustus počas svojej vlády (27 pred Kr. až 14 po Kr.) ponechal na tomto území operovať tri légie so základňami Emona/Ljubljana (Emona však administratívne nikdy nepatrila k Panónii, ale k Itálii), Siscia/Sisak a Poetovio/Ptuj. Už z ich rozmiestnenia vyplýva, že ich úlohou nemohla byť ochrana vonkajších hraníc, ale novozískaných, zatiaľ len voľne pripojených teritórií domorodých (keltských a ilýrskych) kmeňov. Správnosť tohto opatrenia sa potvrdila v roku 6 po Kr., keď vypuklo rozsiahle povstanie, ktoré Rimania v ťažkých bojoch potláčali až do roku 9. Okrem toho úlohou posádok bola chrániť a budovať dve cesty nadregionálneho významu. Prvá viedla poriečím Sávy a Drávy

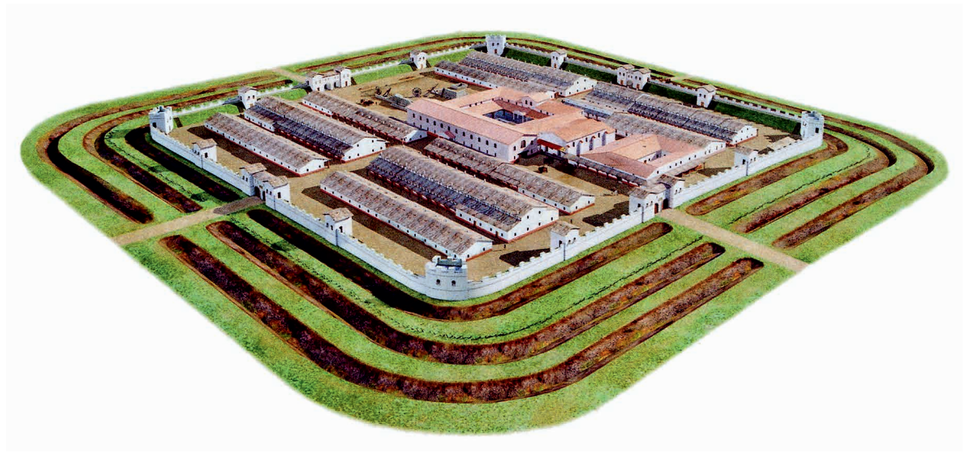

Obr. 8 Schéma auxiliárneho kastela. 1 – štábna budova (*principia*), 2 – dom veliteľa (*praetorium*), 3 – sýpky (*horrea*), 4 – kasárenské baraky (*centuriae*), 5 – sklady alebo stajne, 6 – toaleta, 7 – chlebové alebo iné pece. Podľa A. Johnson 1987, Abb. 19. Upravil Vladimír Varsik.

v smere východ-západ proti územiu Dákov. Druhá, známa pod názvom Jantárová cesta, vychádzala z prístavného mesta Aquileia a cez Emonu smerovala na severovýchod, resp. sever. Práve táto spojnica zohrávala čoraz významnejšiu úlohu pri obsadzovaní území v Zadunajsku severne od rieky Dráva. Po potlačení nepokojov a po Augustovej smrti v roku 14 ponechal Tiberius (14-37) v severnom Ilyriku (neskoršia Panónia) len dve légie. Jedna zostala v starom tábore Poetovio (od Claudiovej vlády to bola *legio XIII gemina*). *Legio XV Apollinaris* bola odvelená z Emony, ale miesto jej pôsobenia až do Claudiovej vlády nepoznáme. Niektorí autori sa domnievajú, že to mohlo byť okolie neskoršieho rímskeho mesta Savaria/Szombathely. Okrem toho je vojenská prítomnosť doložená menšími tábormi na aspoň dvoch ďalších miestach na Jantárovej ceste (Salla/Zalalövő) a Strebersdorf (dnes na rakúskom území ale neďaleko maďarského pohraničia). Zatiaľ situácia nedozrela natoľko, aby bolo možné vojsko presunúť z vnútrozemia na severnú hranicu formujúcej sa provincie na Dunaji. Okrem toho, priaznivá zahranično-politická situácia, keď sa Rimanom počas Tiberiovej vlády podarilo dosadiť germánskym Kvádom spriateleného kráľa Vannia (*regnum Vannianum*) dostatočne zabezpečovala mier na tejto hranici. Vannius vládol až do doby okolo roku 50 a udržiaval nekonfliktný vzťah s Rímom.

Zriadenie provincie Panónia a vojenská prítomnosť počas vlády cisára Claudia

Predpokladá sa, že k ustanoveniu rímskej civilnej a vojenskej správy a k zriadeniu provincie Panónia došlo za vlády cisára Claudia (41-54). Novo vzniknutá provincia vznikla odčlenením územia medzi riekami Sáva a Dráva od provincie *Illyricum* a jeho spojením s novo získaným územím severne od Drávy až po Dunaj (zvyšnú časť Ilýrika až po Jadranské more Claudius zreorganizoval na provinciu menom *Dalmatia*). K Panónii bol pričlenený aj významný pás pozdĺž Jantárovej cesty, ktorý kedysi patril k Norickému kráľovstvu, čím bola definitívne stanovená hranica medzi Panóniou a susedným Norikom. Claudius pokračoval v koncepcii zabezpečenia významných ciest, ako dôležitého prostriedku komunikácie, počiatočnej romanizácie a v neposlednom rade aj operatívneho presunu vojenských oddielov a ich zásobovania. Tieto cesty chránili jednotky vo včasných klaudiovských táboroch. Na rozdiel od predchádzajúceho obdobia to nebola len Jantárová cesta ale aj ďalšie diagonálne cesty, ktoré križovali územie Panónie. Claudiovská koncepcia obrany zatiaľ plošne pokrývala novú provinciu. Jedna z dvojice panónskych légií – *legio XIII gemina* – naďalej plnila svoje úlohy hlboko vo vnútrozemí v tábore Poetovio. Nové tábory boli zakladané aj tam, kde cesty ústili k Dunaju, aby tieto body zostali pod kontrolou vojska. Najvýznamnejší z nich postavila 15. légia Apolónova (*legio XV Apollinaris*) na vyústení Jantárovej cesty k Dunaju, na mieste, ktoré dostalo názov Carnuntum. Na severnej dunajskej hranici zriadili vojaci aspoň tri ďalšie menšie auxiliárne tábory – Arrabona/Győr, Brigetio/Komárom-Szőny a Solva/Ostrihom. Okrem zabezpečenia ciest ich úlohou bola aj kontrola ústia veľkých riek, ktoré zo severu vtekali do Dunaja (Morava, Váh, Hron). Túto potrebu mohla akcentovať aj situácia na barbarskom území severne od hranice, kde práve za Claudiovej vlády došlo k vojenským nepokojom a k rozpadu *regnum Vannianum*.

Obr. 9 Model rímskeho kastela pri dnešnom Weißenburgu v Nemecku. Podľa https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wei%C3%9Fenburg_Rekonstruktionsversuch.jpg (public domain), upravil Vladimír Varsik.

Lineárna koncepcia obrany (od Flaviovcov po Trajána)

Počas vlády cisára Vespasiána (69-79), prvého panovníka dynastie Flaviovcov (69-96), začal proces presunu vojenských jednotiek z vnútrozemia provincie na jej hranicu. Prichádzajúce oddiely si na Dunaji budovali stále tábory, čím sa začal formovať limes ako koncept lineárnej obrany. Tento proces bol ukončený počas Trajánovej vlády (98-117), kedy posledné regulárne jednotky opustili tábory vo vnútrozemí. Od obsadenia provincie vtedy uplynulo vyše sto rokov, domorodé obyvateľstvo už nevystupovalo proti rímskym záujmom, prítomnosť represívnej zložky vo vnútrozemí preto nebola nutná. Celý priebeh výrazne urýchlili tzv. svébsko-sarmatské alebo podunajské vojny, ktoré sa odohrali za vlády cisára Domiciána (81-96) a ukončené boli až za jeho nástupcu Nervu (96-98). Bol to prvý historicky známy ozbrojený konflikt naddunajských Germánov a Rimanov. Priniesol

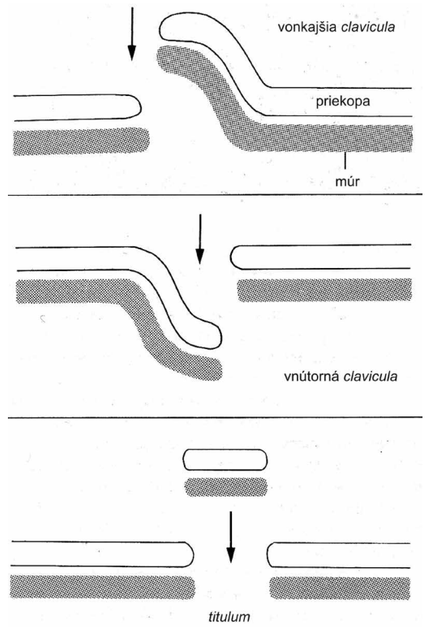

Obr. 10 Rímsky kastel Iža-Leányvár na leteckom zábere. Foto Ivan Kuzma, archív Archeologického ústavu SAV v Nitre.

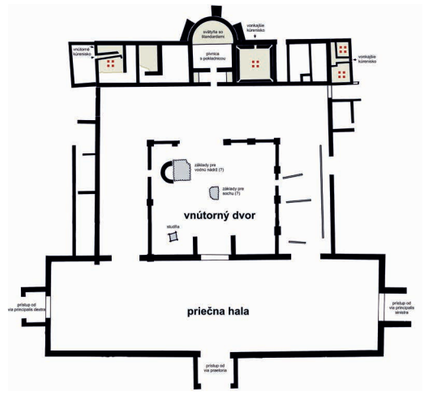
aj prvý spoločný vpád Germánov (Svébov) a Sarmatov (Jazygov) na územie provincie s vážnymi dôsledkami. Znamenal aj zlyhanie dovtedy úspešne fungujúcej politiky klientskych (resp. vazalských) vzťahov s lojálnymi náčelníkmi („kráľmi"), ktoré udržiavali mier na Dunaji. No a priniesol aj výrazné posilnenie prítomnosti vojska v Panónii. Pred Domiciánom dve légie pôsobili v táboroch Poetovio a Carnuntum. Počas vojen v provincii operovalo až päť légií, z ktorých štyri tam zostali aj neskôr. *Legio XIII gemina* opustila Poetovio a v roku 97 začala stavať légiový tábor Vindobona. Už predtým, v roku 89 zahájili vojaci *legio II adiutrix* výstavbu svojej stálej základne Aquincum. Ako posledný bol okolo roku 100 postavený légiový tábor Brigetio. V dôsledku domiciánovských vojen panónske vojsko posilnili viaceré oddiely zo západu – z porýnskych provincií. Medzi najvýznamnejšie z nich patrila *legio XIIII gemina*, ktorá opustila Mogontiacum/Mainz a – pravdepodobne v roku 97 – dorazila do Panónie. Existuje názor, že ako ozbrojený sprievod s ňou prišla jazdecká jednotka *ala I Cannanefatium*, ktorá sa neskôr stala posádkou v tábore Gerulata. Prevažná väčšina podunajských táborov bola vystavaná z dreva a hliny, nazývame ich preto drevo-zemné tábory. Opevnenie okrem priekop tvoril hlinený val s dreveným čelom. Vnútorné budovy boli z nepálených tehál alebo mali tzv. hrazdené steny (kombinácia drevených trámov a nepálených tehál alebo nabíjanice). Výnimku predstavovali len légiové tábory Vindobona a Brigetio, ktoré mali hneď od začiatku kamenný pevnostný múr. Do konca vlády cisára Trajána boli zriadené tábory na menej exponovaných miestach – napríklad kastely Ad Flexum/Mosonmagyaróvár a Quadrata/Barátföldpuszta južne od ťažko prechodnej a dunajskými ramenami pretkanej oblasti Žitného ostrova. Posádky zaujali miesta v kasteloch a lineárna podoba limitu nadobudla plne rozvinutú formu. Lineárny charakter si limes udržal až do neskorej antiky. Umiestnenie posádok sa v nasledujúcich dvoch storočiach v zásade nemenilo, tábory boli len postupne vylepšované a prestavované.

Prestavby táborov do kameňa (od Trajána po rekonštrukciu limitu v dôsledku markomanských vojen)
Stavebne a materiálne náročný program posilnenia obrany limitu a prestavby drevozemných táborov do kameňa tiež nebol jednorazovým projektom. Postupovalo sa podľa dôležitosti a v časovom

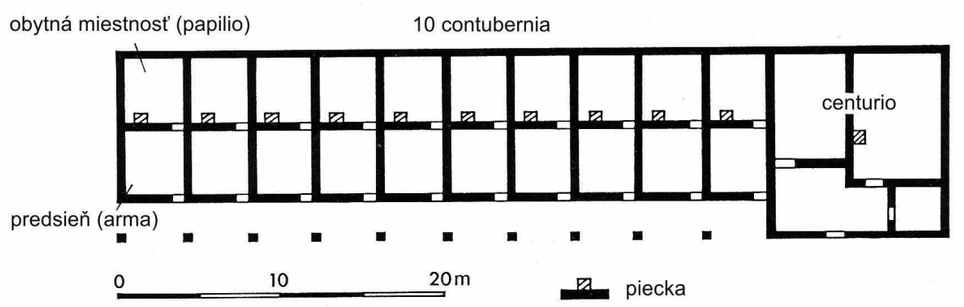
úseku takmer celého jedného storočia. Za kamenné pokladáme tábory, ktoré mali kamenný pevnostný múr. Väčšinou sa v kameni postavili aj hlavné budovy – *principia*, *praetorium*, vojenský kúpeľ a ďalšie. Kasárenské baraky však aj v kamenných kasteloch mohli zostať drevenými stavbami, prípadne stavbami s drevenými stenami na kamenných podmurovkách. Najdôležitejšie tábory boli do kameňa prestavané už za vlády cisára Trajána – légiový tábor Carnuntum a významný tábor Arrabona s posádkou tisíc jazdcov (*ala milliaria*). Légiové tábory Vindobona a Brigetio, ktoré sa práve na začiatku Trajánovej vlády stavali, dostali od začiatku kamenný múr. V prípade légiového tábora Aquincum nie je zatiaľ situácia celkom jasná, prestavba do kameňa sa uskutočnila za Trajánovej alebo Hadriánovej vlády. Počas panovania cisára Hadriána (117-138) sa stabilizovalo aj rozmiestnenie panónskych légií, ktoré sa už nemenilo až do neskorej antiky: Vindobona – *legio X gemina*, Carnuntum – *legio XIIII gemina Martia victrix*, Brigetio – *legio I adiutrix*, Aquincum – *legio II adiutrix*. Prestavba menších auxiliárnych táborov pokračovala aj v nasledujúcom období za vlády Antonina Pia (Azaum/Almásfüzitő). Výrazný zlom pre vývoj panónskeho obranného systému priniesli markomanské vojny, ktoré sa odohrali v rokoch 166 až 180. Germánom a Sarmatom sa niekoľkokrát podarilo preniknúť na územie provincií, pravdepodobne najpustošivejší vpád uskutočnili v roku 170, keď plienili až v severnej Itálii. V čase dramatických udalostí sa prejavila hlavná slabina lineárneho konceptu obrany. Keď líniu opevnení nepriateľ sústredeným tlakom na niektorom mieste prekonal, nejestvovala záložná prekážka, ktorá by ho dokázala zastaviť. V strategických základniach rímskeho vojska, v štyroch légiových táboroch, nepriniesli bádanie žiadne stopy, ktoré by svedčili o stopách bojov, či pustošení nepriateľa. Menšie – vtedy ešte väčšinou drevozemné – auxiliárne tábory až také šťastie nemali, niektoré boli zničené celkom (Iža-Leányvár), iné len čiastočne. O rozsahu, datovaní a interpretácii týchto škôd sa ale v bádaní stále diskutuje. Na druhej strane ofenzíva rímskeho vojska a prenesenie operácií na barbarské územie v nasledujúcej etape bojov priniesla potrebu posilnenia limitných jednotiek a ich koncentráciu na hranici pred prekonaním Dunaja. Svedectvom sú rôzne dočasné poľné tábory objavované pri viacerých stálych kasteloch (Brigetio, Iža, Gerulata a i.). Po ukončení vojen a uzavretí mieru v roku 180 došlo k zavŕšeniu procesu prestavieb do kameňa, poškodené časti už neboli opravované, ale strhnuté a prestavané do kamennej podoby. Predpokladá sa, že okolo roku 200 stáli na panónskej hranici výlučne kamenné kastely a ich reťazec sa začal zahusťovať strážnymi

Obr. 11 Osobitne chránené vstupy do táborov (*clavicula* a *titulum*). Vnútro tábora sa nachádza dole v smere šípky.
Podľa Johnson 1987, Abb. 30, upravil Vladimír Varsik.

Obr. 12 Štábna budova (*principia*) v tábore Aalen v Nemecku.
Podľa https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kastell_Aalen_Principia.png By Mediatus, CC-BY-SA-3.0, upravil Vladimír Varsik.

Obr. 13 Schéma kasárenského baraku. Podľa Johnson 1987, Abb. 127, upravil Vladimír Varsik.

Obr. 14 Opevnenie s mohutnými vystupujúcimi vežami v jednej z vnútropanónskych pevností Gorsium/Herculia, dnes Tác v Maďarsku. Foto Vladimír Varsik.

vežami. Najneskôr na začiatku severovskej doby boli veľkoryso prestavané aj kasárne v Carnunte a vo Vindobone. Staré stavby boli zrúcané a nové budovy poskytovali vojakom oveľa viac pohodlia. V nasledujúcom období druhej polovice 3. stor. postihla Rímsku ríšu ťažká kríza, ktorá neobišla ani Panóniu. V týchto desaťročiach sa opäť bolestne prejavili slabiny lineárneho obranného systému, ktorý nedokázal chrániť obyvateľstvo provincií pri opakujúcich sa barbarských vpádoch. Finančná kríza a nasadenie vojakov na viacerých frontoch viedli k utlmeniu stavebných aktivít. Zmena celej koncepcie obranného systému však bola nevyhnutná, došlo k nej postupne počnúc nasledujúcim obdobím tetrarchie.

Neskoroantická koncepcia obrany (od tetrarchie po Valentiniána)

Cisár Diokleián (284-305) okrem zavedenia nového spôsobu centrálnej vlády tetrarchie (vláda štyroch) rozsiahlymi reformami zreorganizoval hospodárstvo, administratívu aj vojenstvo, vďaka čomu Rímska ríša prekonala ťažkú krízu a nastúpila do poslednej etapy svojho rozmachu, ktorý označujeme neskorá antika. Z pohľadu stavebno-historického vývoja panónskeho limitu sa ako kľúčové javia dva faktory. Prvým bolo rozdelenie armády na dve zložky. Z vojska, ktoré bolo pôvodne sústredené (v Panónii takmer výlučne, v iných provinciách sa situácia mohla rôzniť) na hranici, reforma vyčlenila pohyblivú rezervu (*comitatenses*), ktorá dokázala efektívne zasahovať na rôznych miestach ohrozenia. Počet légií sa zvýšil, ale ich početný stav bol nižší (neskoroantická légia mala asi 1000 mužov). Staré tábory zredukovaných jednotiek na hranici (*limitanei*, resp. *riparienses*), sa odrazu stali zbytočne veľkými. Niektoré boli preto zmenšené, iné poskytli útočište pre civilné obyvateľstvo z okolia. Druhým faktorom, ktorý výrazne ovplyvnil život v Panónii, bola rímska rezignácia na provinciu Dácia a jej uvoľnenie v roku 271. Dovtedy Dácia predstavovala akýsi nárazník, ktorý chránil stredné Podunajsko a Panóniu pred nebezpečenstvom z východu. Do uvoľnenej provincie prenikli rôzne východogermánske – najmä gótske – kmeňové spoločenstvá.

Podobne ako predchádzajúce etapy, ani neskoroantická reorganizácia panónskej obrany nebola jednorazovým aktom. S prestavbami začal už Diokleián, ale významné zmeny sa uskutočnili aj za vlády Konštantína Veľkého (306-337), jeho synov, až po panovanie Valentiniána I. (364-375). Jej základné znaky možno zhrnúť do niekoľkých bodov:

- lineárny obranný systém bol pretvorený na obranu do hĺbky;
- zanedbané tábory sa opravili a prestavali s využitím nových fortifikačných prvkov;
- stavali sa nové vojenské zariadenia – tábory, malé kastely, strážne veže a opevnené dunajských prístaviská.

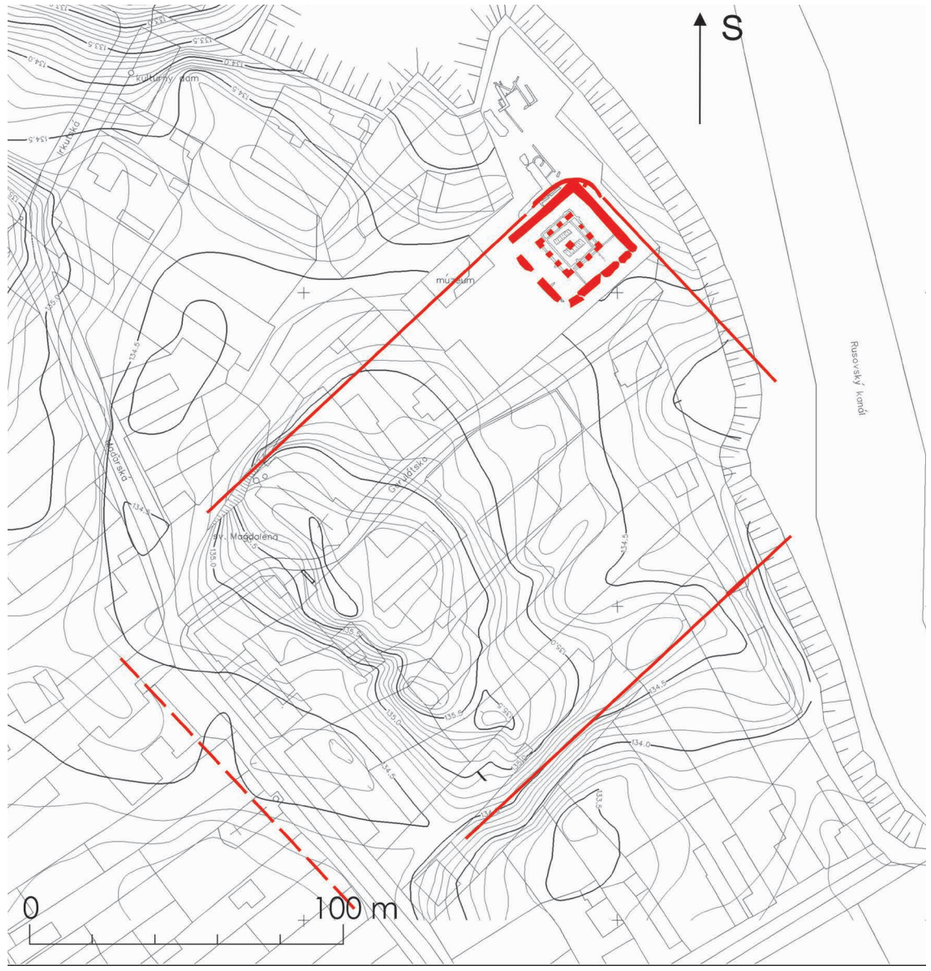
Obr. 15 Výnimočne zachovaná neskoroantická veža s podkovovitým pôdorysom tvorila kedysi súčasť opevnenia kastela Commagena, dnes Tulln v Rakúsku. Foto Vladimír Varsik.

Obr. 16 Zvyšky jednej zo strážnych veží (burgus) z Visegrádu v dunajskom ohybe v dnešnom Maďarsku. Foto Vladimír Varsik.

V priebehu prvej polovice 4. stor. sa lineárny systém pretvoril na obranu do hĺbky. Vo vnútrozemí provincie bolo postavených päť mohutne opevnených tzv. vnútropanónskych pevností. Medzi najlepšie preskúmané patrí Keszthely-Fenékpuszta na južnom cípe Balatonu. Hoci sa o ich funkcii a presnom datovaní v minulosti hodne diskutovalo, v súčasnosti bádanie do popredia kladie vojenskú funkciu pred civilným významom (napr. ako centier veľkých cisárskych latifundií). Obrovské sýpky s mimoriadnou kapacitou, doklady spracovania mäsa a výroby chleba značne prevyšujúce možnosti miestnej spotreby viedli k interpretácii ako logistických základní pre potreby vojska. Do systému vnútornej obrany provincie mohli byť v krajnom prípade zapojené aj civilné mestá, v ktorých sa v 4. stor. tiež budujú mohutné fortifikácie. Hlavnú obrannú líniu tvoril aj naďalej podunajský limes, jeho štruktúra a charakter ale podľahli významným zmenám (viď nižšie). Tretiu, vonkajšiu líniu tvorili tzv. dlhé valy, označované aj ako *limes Sarmatiae*, ktoré zo severu a východu chránili územie obývané Sarmatmi. Rozsiahle zemné opevnenie sa realizovalo v spolupráci s rímskou armádou. Najstaršia fáza sa uskutočnila pravdepodobne za vlády Konštantína Veľkého, niekoľko paralelných línií svedčí o neskorších úpravách.

K rozsiahlym stavebným prácam sa pristúpilo aj v starých kasteloch na dunajskom limite. Ich účelom nebolo len opraviť zanedbané opevnenia, ale predovšetkým zvýšiť ich obranyschopnosť a prispôsobiť ju zmeneným taktickým podmienkam – rímska ofenzíva sa mení na defenzívu. V období principátu v 1. až 3. stor. plnili kastely úlohu opevnených kasární, v neskorej antike sa menia na pevnosti, ktorých úlohou je predovšetkým odolať útoku a obliehaniu. Pevnostné múry sa zosilnili a zvýšili, na nárožiach vojaci stavali mohutné veže vejárovitého tvaru, pri bránach a v línii múru zase vyčnievajúce veže s podkovovitým pôdorysom. Počet brán – ako najslabšieho článku opevnenia – sa podľa možností redukoval. Naopak počet priekop sa zvýšil a ako prekážka pre nepriateľa sa situovali do väčšej vzdialenosti od opevnenia. Plocha niektorých pevností sa zmenšila alebo sa redukované posádky

Obr. 17 Neskoroantická (povalentiniánovská) pevnosť v Bratislave-Rusovciach a jej umiestnenie v ľavej prednej časti (ľavostranná *praetentura*) staršieho kastela Gerulata. Grafika Vladimír Varsik.

nasťahovali len do istej časti areálu. Zvyšnú plochu dostalo k dispozícii civilné obyvateľstvo, ktoré si bývalé vojenské baraky prestavalo na bývanie alebo ich adaptovalo na dielne. Vo všeobecnosti sa kastely, prednedávnom ešte kasárne určené výhradne vojakom-mužom, zmenili na opevnené sídla zmiešaného, vojensko-civilného charakteru. Nie je ale jednoduché striktne odlíšiť vojenský a civilný sektor. S týmto procesom súviselo aj pozvoľné opúšťanie civilných táborových osád (*vici* a *canabae*), ktoré chátrali a postupne zanikali.

Okrem vyššie zmienených opatrení sa v priebehu 4. stor. stavali nové pevnosti, prevažne menšieho charakteru, ktoré reťazec podunajského limitu zahusťovali najmä na ohrozených úsekoch (napríklad v ohybe Dunaja medzi Ostrihomom a mestečkom Szentendre). Nové pevnosti mali zaužívaný štvoruholníkový pôdorys obohatený o nové fortifikačné prvky (hrubé múry, veže vejárovitého a podkovovitého typu, jedna brána). Charakteristickou črtou bola aj snaha ubikácie a ďalšiu zástavbu pristavať zvnútra k pevnostnému múru, čím sa ocitli v slepom uhle voči účinku diaľkových zbraní nepriateľa zvonka. Tam, kde to bolo možné, postavili nové pevnosti na vyvýšeninách, využívajúc ich obranné výhody. Tábory sa v tomto prípade prispôsobili danostiam terénu a mohli nadobudnúť

Obr. 18 Zvyšky neskoroantickej povalentiniánovskej pevnosti v Bratislave-Rusovciach. Foto Vladimír Varsik.

nepravidelný pôdorys. Celý obranný systém doplnili strážne veže (*burgi*) a opevnené prístaviská pre dunajskú flotilu. Niektoré z nich stáli aj na ľavom (barbarskom) brehu rieky a umožňovali jej bezpečný prechod.

Posledná (povalentiniánovská) snaha o zefektívnenie obrany Panónie

Za poslednú snahu o vylepšenie a zefektívnenie obrany panónskeho a norického limitu viacerí bádatelia pokladajú výstavbu kvadratických vežovitých pevností s mohutnými múrmi. Nie sú doložené všade, chýbajú napríklad vo všetkých štyroch panónskych légiových táboroch. Zdá sa teda, že sú charakteristické skôr pre menšie vojenské základne. O tom, že išlo o jednotnú koncepciu na základe centrálneho nariadenia svedčí skutočnosť, že pevnosti majú približne rovnakú pôdorysnú dispozíciu, rozmery (s jednou stranou dlhou 20 až 30 metrov) a pomerne jednotne bývajú umiestnené v ľavej prednej časti staršieho tábora (ľavostranná *praetentura*). Zriedkavejšie – a to v táboroch s atypickým pôdorysom (napríklad Visegrád-Sibrikdomb alebo Lussonium/Dunakömlőd) – sú situované do priestoru staršej brány. Tieto stavby svedčia o ďalšom zmenšení areálu pre vojsko, preto ich nemecké bádania označuje ako „Restkastell" („zvyškový kastel"). V uvoľnenom priestore útočište hľadali civilní obyvatelia, ktorí si upravovali vojenské budovy alebo stavali jednoduché drevené prístrešky. Vo viacerých prípadoch sa v areáloch bývalých táborov sa stretávame s hrobmi (často detskými), čo bolo v predchádzajúcom období nemysliteľné. Exemplárny príklad poskytuje stavba, ktorá sa nachádza v Gerulate a ktorú možno v pamiatkovo upravenej forme vidieť v tamojšom Múzeu antiky. Približne štvoruholníkový pôdorys (30 x 29 m) vymedzujú 240 cm hrubé múry. Vnútorný dvor s asymetricky umiestnenou studňou ohraničuje dvanásť pilierov so základmi hlbokými 3 až 4 metre. Kým v Noriku sa táto stavebná etapa kladie do obdobia vlády cisára Valentiniána I. (364-375), panónske bádanie ju väčšinou posúva o čosi neskôr, až do povalentiniánovskej doby (po roku 375/380). Nálezy barbarského charakteru z areálov pevností sú svedectvom, že v poslednej etape existencie bola obrana rímskych

provincií zverená aj do rúk spojencov (*foederati*) germánskeho pôvodu. V situácii, keď v bitke pri Hadrianopoli v roku 378 Góti zdrvujúco porazili rímsku armádu, to nie je až takým prekvapením. Predpokladá sa, že tieto pevnosti Rimania dokázali udržať vo svojich rukách až po tretie alebo začiatok štvrtého desaťročia 5. stor., kedy sa Panónie definitívne zmocnili Huni.

Literatúra

Fischer, Th.: Die Armee der Caesaren. Archäologie und Geschichte. Regensburg 2012.

Gassner, V./Pülz, A. (eds.): Der römische Limes in Österreich. Führer zu den archäologischen Denkmälern. Wien 2018.

Genser, K.: Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht. Der römische Limes in Österreich, Band 33. Wien 1986.

Johnson, A.: Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches. Mainz am Rhein 1987.

Soproni, S.: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38. München 1985.

Visy, Zs. (ed.): The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Pécs 2003.

Visy, Zs.: The ripa Pannonica in Hungary. Budapest 2003.

Wamser, L./Flügel, Chr./Ziegaus, B. (eds.): Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Mainz 2000.

I.6 Civilný život

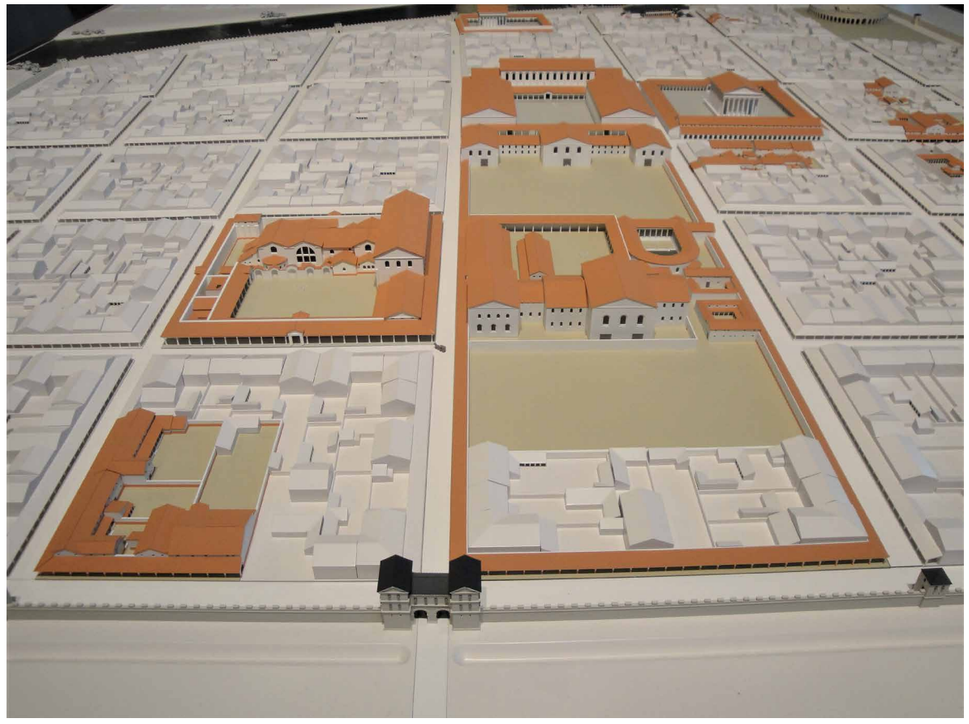
I.6.1 Autonómne mestá (*K. Kuzmová*)

Mimo vojenského prostredia vznikali v rímskych provinciách civilné, autonómne mestá. Často ich zakladali v blízkosti sídlisk pôvodného obyvateľstva, ktoré boli vyprázdnené alebo postupne opustené. Zakladanie miest na Rimanmi obsadených územiach bolo z hľadiska ich ďalšieho vývoja nevyhnutným krokom, urýchľujúcim provincializáciu krajiny a romanizáciu pôvodného obyvateľstva. Mestským aglomeráciám, ktoré dosiahli istý stupeň rozvoja, udeľovali rímski cisári hodnosť *municipium* alebo *colonia*, spojenú s mestskými výsadami. Autonómne mestá sú známe z celej Rímskej ríše ako relatívne samostatné sídelné jednotky s mestskou správou, vlastným územím a slobodným obyvateľstvom, ktoré získalo práva rímskych občanov. Napriek svojej samostatnosti sa mestá združovali do provinciálneho snemu (*concilium provinciae*), ktorý bol zároveň aj religióznou inštitúciou na čele s najvyšším kňazom (*sacerdos provinciae*). Významnú úlohu zohrával v tejto súvislosti aj oltár provincie (*ara provinciae*).

Mestskú samosprávu tvorili podľa rímskeho vzoru úradníci volení na jeden rok. Na ich čele stáli dvaja (zriedka štyria) rovnoprávni duumviri (*duumviri iure dicundo*). Spĺňali funkciu starostu a opierali sa o mestskú radu (*ordo decurionum*). K vysokým úradníkom patrili edilovia (*aediles*), ktorí mali na starosti všeobecnú bezpečnosť a poriadok (aj v oblasti výstavby a trhu) a kvestori (*quaestores*) spravujúci mestskú pokladnicu a dane. Dôležitú pozíciu v religióznom i spoločenskom živote mesta zastávali kňazi (*flamen, pontifex, augur, haruspex, vates*), spojení so štátnym náboženstvom a rôznymi kultmi. Vedúca vrstva obyvateľstva autonómnych miest pozostávala zväčša z usadlíkov, vrátane bývalých dôstojníkov rímskej armády, ktorí sa priženili do bohatých miestnych rodín vlastniacich rozľahlé pozemky. Strednú vrstvu predstavovali remeselníci a obchodníci a najnižšiu nekvalifikované skupiny obyvateľstva, ktoré sa živili najmä príležitostnou prácou. Veľkú časť populácie tvorili armádni vyslúžilci – veteráni.

Provinciálne mestá sa budovali podľa vzoru Ríma a iných italských miest. Boli politickými, hospodárskymi a religióznymi centrami. Základná urbanistická štruktúra mesta sa opierala o pravouhlú sieť ulíc, ktorá členila jeho areál na pravidelné bloky budov (*insulae*). Najväčšiu časť mestskej zástavby predstavovali obytné domy. Ich najčastejšou formou bol tzv. dlhý dom („stripe-house", „Streifenhaus"), ktorého predná časť bola obrátená do ulice a súvisela s remeselno-obchodnou činnosťou jeho obyvateľov (obchod, dielňa, sklad/pivnica), kým zadná časť slúžila na bývanie (spálne, kuchyňa, komora, pivnica, studňa, dvor, záhrada). Okrem súkromných stavieb (obydlí, dielní a i.) sa v areáloch miest nachádzali aj verejné budovy. Viaceré z nich stáli na centrálnom námestí (*forum*), ktoré ležalo na križovatke dvoch hlavných ciest (*cardo* a *decumanus*) a zohrávalo významnú úlohu v náboženskom i civilnom živote občanov. Dominantné miesto na ňom patrilo bazilike, využívanej na zhromaždenia občanov, kúrii slúžiacej na zasadnutia mestskej rady a ústrednému chrámu, zasvätenému spravidla trom najvyšším štátnym božstvám, tzv. kapitolskej trojici (Jupiter, Juno, Minerva). Z ostatných strán bolo fórum obkolesené radom obchodíkov rôzneho druhu (*tabernae*). Chrámy a svätyne späté s ďalšími božstvami a kultmi mohli byť tiež umiestnené na fóre alebo v samostatnom mestskom alebo prímestskom posvätnom okrsku.

Tak ako v Ríme a v Itálii, ani v provinciálnych mestách nesmeli chýbať verejné kúpele *(thermae)*, tržnica *(macellum)*, nemocnica (*valetudinarium*). Kúpele boli neodmysliteľnou súčasťou rímskeho životného štýlu a okrem telesnej a duševnej očisty poskytovali priestor aj na spoločenské stretnutia. Komfort návštevníkov zabezpečovali účelovo vybavené miestnosti – prezliekareň (*apodyterium*), nádrže s horúcou (*caldarium*), studenou (*frigidarium*) a vlažnou vodou (*tepidarium*), parný kúpeľ (*laconicum/sudatorium*). Vo väčších kúpeľoch sa nachádzal aj plavecký bazén (*natation*), telocvičňa (*palaestra*), a tiež aj veľká hala (*basilica thermarum*), priestory určené hlavne na športové aktivity. Monumentálne stavby späté najmä s kultúrou a zábavou, akými boli divadlo *(theatrum)* a amfiteáter

Obr. 19 Model mesta *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten, Nemecko). Foto: Klára Kuzmová.

(amphitheatrum), sa často budovali mimo mestskej zástavby. Za hradbami miest bývali umiestnené aj dielne remeselníkov, ktoré svojou činnosťou znečisťovali prostredie a ohrozovali bezpečnosť obyvateľov (hrnčiari, sklári, bronziari a i.).

Charakteristickým znakom provinciálnych miest boli aj inžinierske siete. Patrili k nim cesty a ulice, ktoré boli dláždené a lemované krytým stĺporadím (portikom), predovšetkým v centrálnych častiach mestskej zástavby. Zahŕňali aj podzemný krytý alebo otvorený kanalizačný systém *(cloaca)* a nad- alebo podzemný vodovod *(aquaeductus)*, napojený na viac či menej vzdialené vodné zdroje. Lokálnymi zásobárňami pitnej a úžitkovej vody boli početné studne a cisterny. Areál miest bol obvykle obohnaný mestskými hradbami, ktoré mali fortifikačný i reprezentatívny charakter. Podľa vzoru rímskych táborov boli ich súčasťou brány opevnené dvojicou veží a ďalšie veže alebo bastióny, ktorých počet závisel od rozlohy mesta, resp. dĺžky mestských hradieb. V niektorých provinciách podnietili opevňovanie miest rôzne vojnové konflikty, napr. v Panónii markomanské vojny (166–180 po Kr.), ktoré zasiahli aj autonómne mestá vo vnútrozemí provincie.

Literatúra

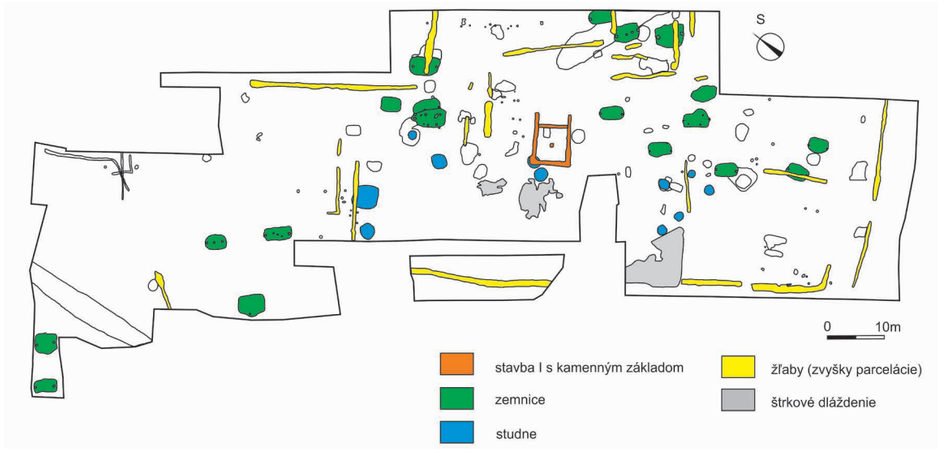
Fischer, Th. (ed.): Die Römischen Provinzen. Stuttgart 2001.

Šašel Kos, M./Scherrer,P. (eds.): The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Noricum/Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Noricum. Situla 40. Ljubljana 2002.

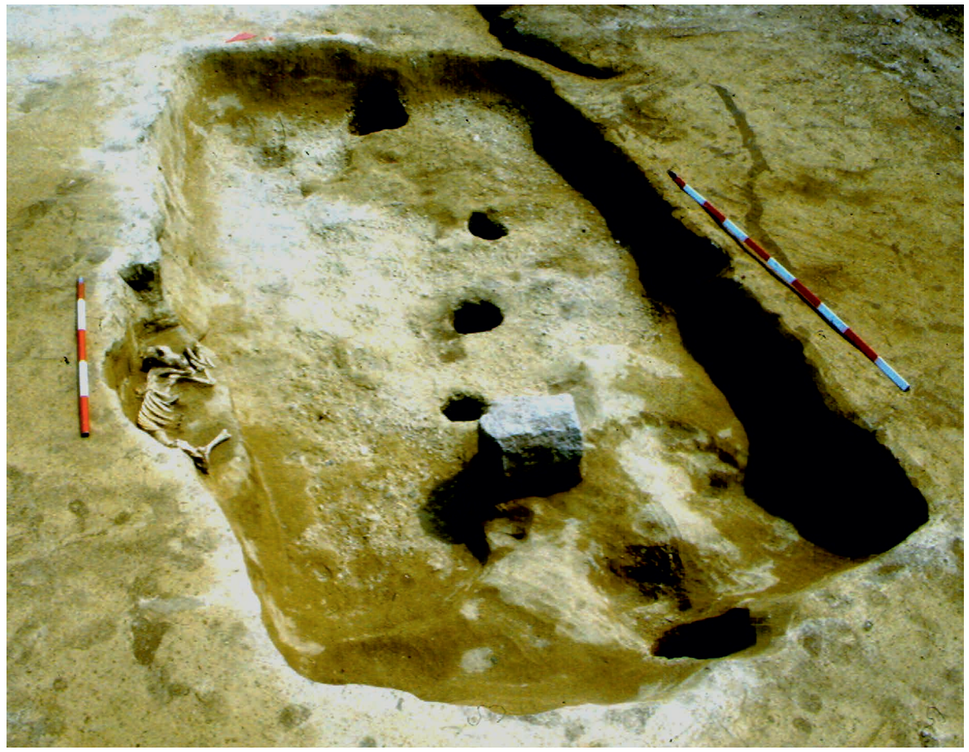
Šašel Kos, M./Scherrer,P. (eds.): The autonomous towns of Noricum and Pannonia/Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia I, II. Situla 42. Ljubljana 2003.

I.6.2 Sídla nemestského rázu: *vici*, cestné stanice, *villae rusticae* (*V. Varsik*)

Okrem samosprávnych miest (*coloniae* a *municipia*) sa na území rímskych provincií nachádzali ďalšie civilné sídla rôzneho charakteru a rozdielneho právneho postavenia. Patrili k nim: domorodé autochtónne osady, poľnohospodárske majere, civilné sídla pod vojenskou správou, výrobné a trhové osady a cestné stanice.

Obr. 20 Bratislava-Rusovce, odkrytá časť domorodej (autochtónnnej) osady (*vicus*) z 2. až 3. storočia. Grafika Vladimír Varsik.

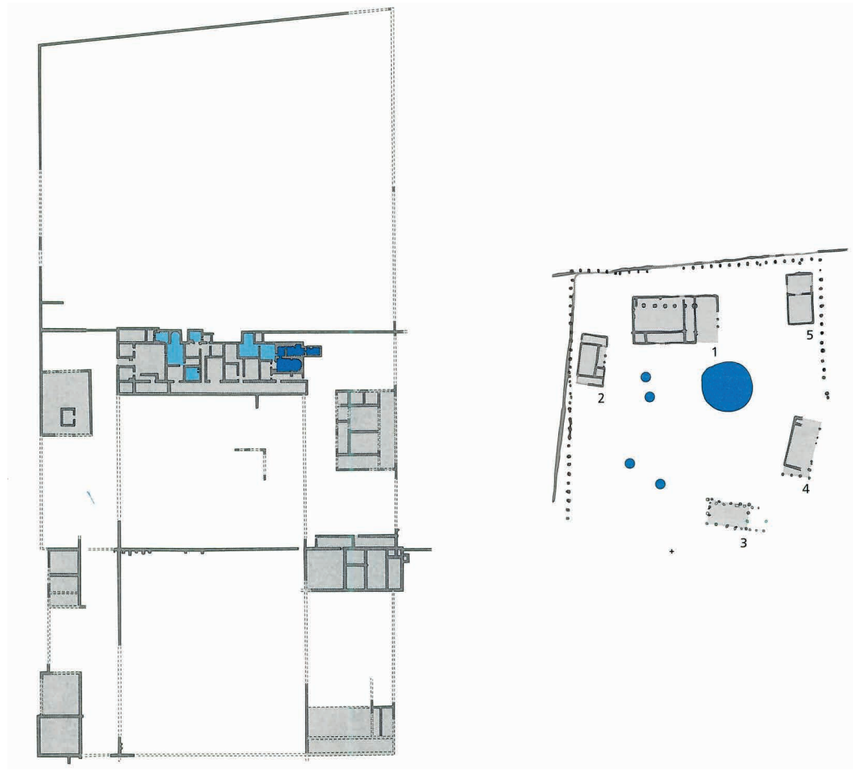
Obr. 21 Bratislava-Rusovce, jedna zo zemníc s dvojicou stĺpových jám v strede kratších stien a so zvieracou kostrou vo výklenku dlhšej steny. Foto: Vladimír Varsik.

Domorodá autochtónna osada – vicus

Po zabezpečení obsadeného územia a zriadení provinciálnej správy ponechali Rimania domorodým kmeňom istú mieru autonómie vo forme samosprávnych občín – *civitates*. Ich rozsah sa viac-menej kryl s pôvodným územím kmeňa. Medzi hlavné povinnosti takejto občiny voči rímskej administratíve bol odvod daní a mladých regrútov do vojska. V niektorých prípadoch je doložený aj priamy vojenský dohľad nad správou *civitas*, inde stála na čele domáca nobilita. Postupom romanizácie obyvateľstva a rozširovaním rímskych foriem správy jednotlivé *civitates* pozvoľne zanikali. V rámci *civitas* sa mohli rôzne dlho uchovať aj pôvodné domáce formy osád, ktoré archeologické bádanie označuje ako *vici*. Spočiatku niesli výrazne autochtónny charakter. Najmä z Panónie poznáme celý rad sídlisk, kde hlavný stavebný typ predstavovala zemnica s dvoma stĺpmi v strede kratších stien. Takéto zemnice boli charakteristické aj pre keltské osady z predchádzajúcej doby laténskej. Na niektorých miestach je vývoj rímskej autochtónnej osady doložený kontinuálne už od neskorej doby laténskej (napr. Szakály), inde takéto sídlo vzniklo až v závere 1. alebo v 2. stor. v dôsledku presídlenia domorodého obyvateľstva pod rímskou réžiou (napr. Bratislava-Rusovce). V oblastiach s úrodnými pôdami sa síce už od druhej polovice 1. stor. začínajú čoraz rýchlejšie šíriť rímske majere typu *villa rustica*, ale v odľahlejších regiónoch a v pohraničí domorodé *vici* prežívali až do 3. stor. a niekde aj dlhšie. Tam sa ich obyvatelia mohli podieľať na zásobovaní rímskej armády vlastnými roľníckymi produktmi. Od 3. stor. sa aj v autochtónnych sídlach objavujú rímske formy stavieb s pravouhlým pôdorysom, drevenými stenami a kamennými základmi. Niektoré takéto *vici*, ktoré profitovali zo svojej polohy na významných rímskych cestách, prerástli do významných sídlisk s kamennou architektúrou (napr. Budaörs – *vicus Teuto*).

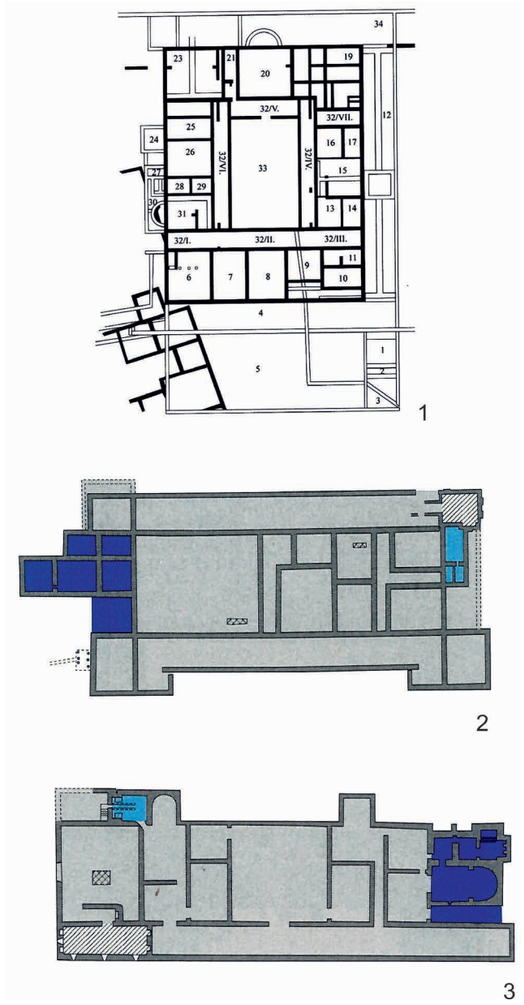
Poľnohospodársky majer – villa rustica

Villa rustica je základná sídlisková forma rímskeho vidieku zameraná na poľnohospodársku produkciu. Do charakteristickej podoby sa vyvinula až v dobe rímskej a v severných provinciách neprežila rímske panstvo. *Villa rustica* je moderný pojem, pôvodný latinský názov nepoznáme, mohol ním byť *fundus* alebo *praedium*. V rímskych provinciách predstavuje štvoruholníkový ohradený (priekopa, drevená palisáda alebo kamenný múr) areál s viacerými budovami. Bádanie rozlišuje hlavnú obytnú budovu majiteľa celého majetku a tzv. vedľajšie stavby hospodárskeho charakteru. Podľa usporiadania stavieb sa rozlišuje niekoľko základných foriem. Vily s axiálnou štruktúrou majú hlavnú obytnú budovu na jednej (väčšinou kratšej) strane a vedľajšie budovy sa radia zvnútra ohradenia po oboch (väčšinou dlhších) stranách pozdĺž pomyslenej osi. Vily s rozptýlenou štruktúrou okolo centrálneho dvora majú budovy voľne usporiadané zvnútra ohradenia a v centre je ponechané voľné nádvorie. Takéto vily sa vyskytujú pomerne často napr. v porýnskych provinciách alebo v Noriku. Pre Panóniu sú charakteristické skôr vily s rozptýlenou štruktúrou bez centrálneho dvora, v ktorých sú budovy kumulované najmä v centre ohradeného areálu a voľný priestor sa nachádza medzi nimi a ohradou. V samotnej Itálii (na rozdiel od provincií) sa vyskytujú tzv. kompaktné vily, kde sú jednotlivé funkcie (obytné aj hospodárske) sústredené do spoločného stavebného komplexu, ktorý zvonka pôsobí ako jedna rozľahlá budova. Pri vytváraní jednotlivých foriem spolupôsobili v každej oblasti špecifické domáce tradície. Italský mediteránny vplyv sa prejavil preberaním istých pôdorysov (dom s átriom alebo peristylom, rímsky kúpeľ), stavebných materiálov (kamenné múry alebo aspoň základy a podmurovky, pálená strešná krytina) alebo iných stavebných či výzdobných elementov (napr. podlažné vykurovanie – hypokaustum, okenné sklo, fresková výzdoba stien, mozaiky apod.).

Obr. 22 Príklady rímskych vidieckych majerov – *villae rusticae* – s axiálnou (vľavo, vila Blankenheim) a s rozptýlenou (vpravo, vila Hambach 403, obe v Nemecku) štruktúrou.
Podľa Heimberg 2005, Abb. 15 a 18, upravil Vladimír Varsik.

Najviac pozornosti archeologické bádanie v minulosti venovalo hlavnej alebo panskej budove, ktorá – ako sídlo majiteľa vily – bola vybavená najväčším komfortom. Rozoznáva sa niekoľko hlavných typov, z ktorých viaceré sú zastúpené aj v Noriku a v Panónii. Vo vilách zámožnejších majiteľov sa pod vplyvom stredomorskej architektúry stavali okázalé budovy s peristylom, z ktorého sa vchádzalo do jednotlivých obytných a reprezentačných priestorov. Pre podunajské provincie sú charakteristické hlavne stavby s portikom a s dvoma nárožnými rizalitmi. V niektorých budovách sa upustilo od nárožných rizalitov a stavba sa do nádvoria otvárala dlhou chodbou s portikom, za ktorým sa nachádzal jeden až dva rady miestností (radové stavby s koridorom a portikom). Menej okázalé boli stavby s vnútornou halou (alebo s vnútorným dvorom) a budovy s centrálnou chodbou. Do hlavnej budovy mohol byť ako samostatný trakt integrovaný kúpeľ. Inde stál kúpeľ ako samostatná stavba, niekedy s budovou majiteľa prepojený zastrešeným koridorom. Rozoznávame kúpele radového a okružného typu. Medzi tzv. vedľajšie budovy patrili stajne, stodoly, dielne, sklady, sýpky, prípadne malé svätyne. Vyskytujú sa aj špeciálne stavby, ako vodné mlyny. V ohradenom areáli sa niekedy nachádzala aj zeleninová záhrada, menší sad, studne alebo rybník. Hroby alebo menšie pohrebiská boli zakladané v susedstve zvonka ohradenia. Až v neskorej antike, v časoch opakujúcich sa germánskych vpádov, sa ohrada víl zmenila na skutočné opevnenie.

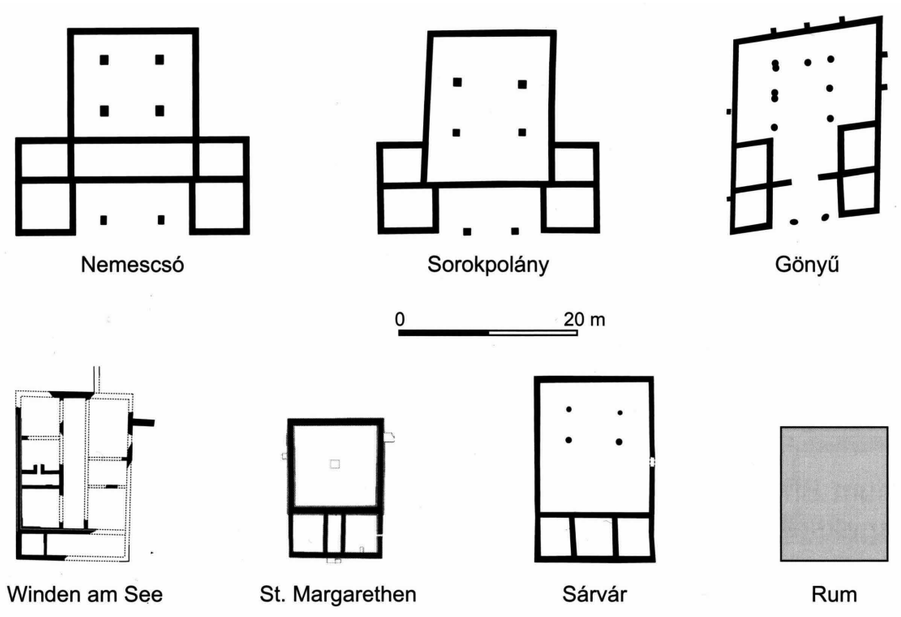
Obr. 23 Hlavné obytné budovy v rímskych vilách. 1 - stavba s vnútorným peristylom (vila Baláca v dnešnom Maďarsku), 2 - stavba s portikom a nárožnými rizalitmi (vila Müngersdorf v dnešnom Nemecku), 3 - radová stavba s chodbou a s portikom (vila Blankenheim v dnešnom Nemecku.
Podľa Heimberg 2005, Abb. 27 a 30; Palágyi 2011, Abb. 2, upravil Vladimír Varsik.

Civilné sídlo pod vojenskou správou – vicus alebo canabae

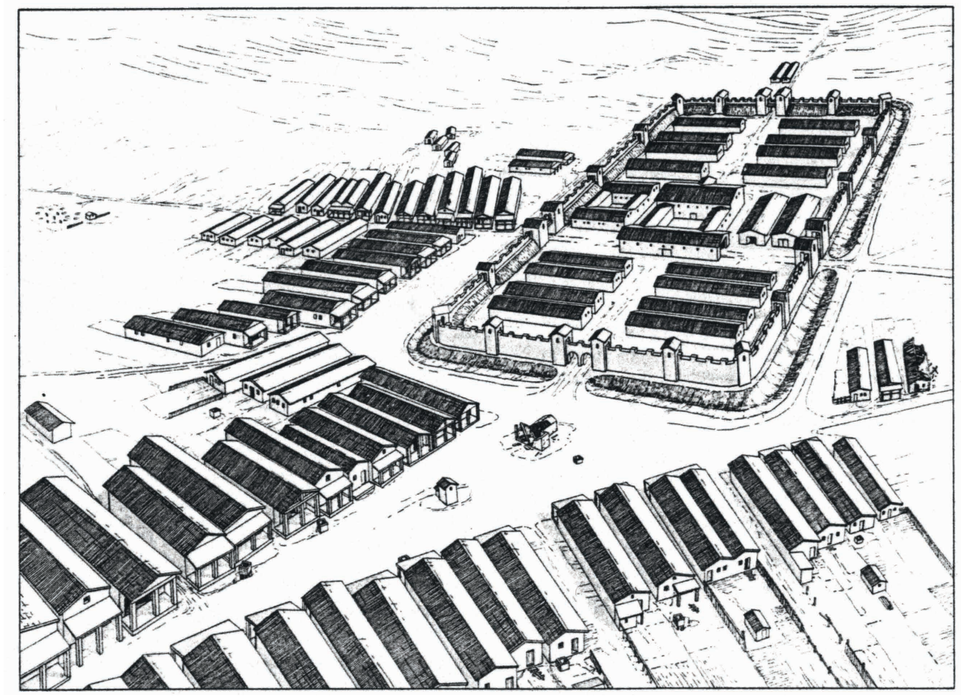
Na vojenskom teritóriu okolo vojenských táborov sa taktiež rozkladali civilné osady. Žili v nich obchodníci a remeselníci, ktorí profitovali z blízkosti pravidelne a dobre platenej armády, ale aj rodiny vojakov a domáci starousadlí obyvatelia. Osady pri menších auxiliárnych táboroch sa označovali všeobecným pojmom *vicus* a rozkladali sa popri cestách, ktoré vychádzali z brán tábora. Ich zástavba pozostávala z pozdĺžnych domov (nem. Streifenhäuser). V prednej časti domu, smerom k ceste sa nachádzala dielňa alebo obchod s malou verandou a často aj kamennou pivnicou, smerom dozadu sa potom radili ďalšie obytné a hospodárske miestnosti. V táborových osadách sa budovali aj kúpele a taverny, kde vojaci hľadali zábavu a rozptýlenie. Civilné sídla pri veľkých légiových táboroch – *canabae legionis* – svojím výzorom a veľkorysou architektúrou (kúpele, chrámy, fóra, amfiteátre)

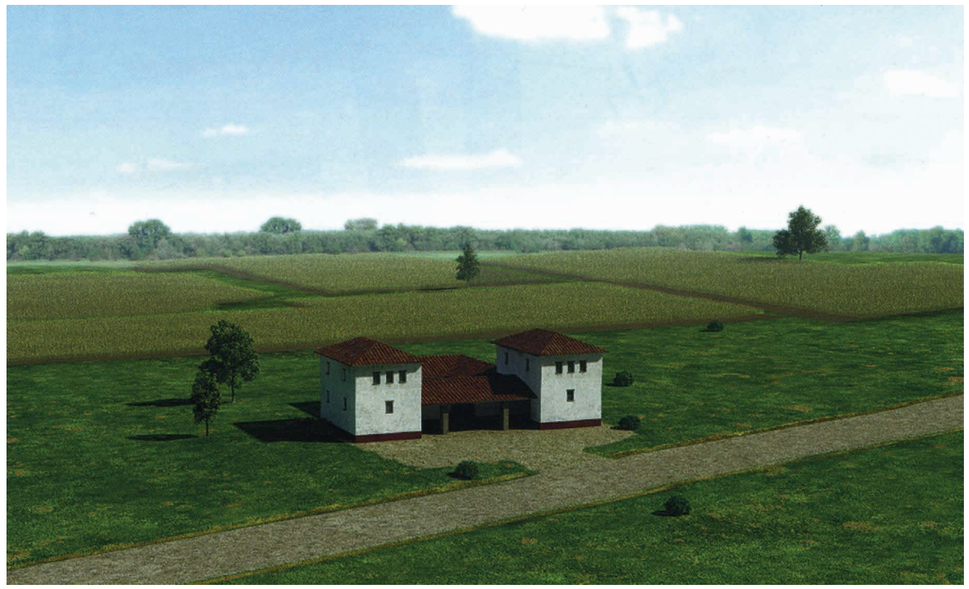
Obr. 24 Rekonštruované *triclinium* vo vile Baláca v dnešnom Maďarsku. Foto Vladimír Varsik.

Obr. 25 Jednoduché cestné stanice z územia severozápadnej Panónie.
Podľa Groh/Sedlmayer/Zalka 2013, Abb. 97.

Obr. 26 Tábor a táborová osada (*vicus*) Zugmantel v dnešnom Nemecku. Podľa C. S. Sommer 1988, Abb. 12.

Obr. 27 Počítačová vizualizácia cestnej stanice na Jantárovej ceste v Panónii (pri dnešnej obci Nemescsó v Maďarsku). Podľa Groh/Sedlmayer/Zalka 2013, Abb. 12.

v ničom nezaostávali za autonómnymi mestami. Aj keď právne a administratívne podliehali veliteľovi priľahlého tábora, významnejšie z nich časom nadobudli aj isté formy samosprávy.

Výrobná a trhová osada a cestná stanica – vicus, mansio, mutatio, stabulum

Všeobecným pojmom *vicus* sa označuje aj celý rad ďalších civilných sídiel, ktoré slúžili ako trhové osady na križovatkách ciest, pri brodoch, alebo ako výrobné sídla, napríklad osady hrnčiarov či tehliarov na miestach výskytu kvalitných hlín, či iných remeselníkov v blízkosti nálezísk nerastných surovín. *Vici* sú doložené aj pri termálnych či liečivých prameňoch, kde plnili zároveň funkciu kúpeľov, liečební, ako aj pútnických a kultových miest. O prosperite niektorých sídiel typu *vicus* svedčí skutočnosť, že ich obyvatelia si dali postaviť architektonicky náročné stavby – napríklad amfiteáter v Gleisdorfe v Noriku.

Popri rímskych cestách sa nachádzali rôzne colné, cestné a prepriahacie stanice. Na bezpečnosť dohliadali vojenskí *beneficiarii*, ktorí sídlili vo vlastných staniciach. Cesty slúžili na presuny vojska, civilných osôb a tovaru, ale aj pre potreby štátnej kuriérnej a poštovej služby (*cursus publicus*). Cestné stanice mohli byť preto v súkromných rukách alebo v správe vojska. Označovali sa ako *mansio* (hostinec s možnosťou odpočinku) alebo *mutatio* či *stabulum* (budova na prepriahnutie koní). Jednoduché cestné stanice na Jantárovej ceste v Panónii boli navzájom vzdialené len 15 km a mali navzájom podobné vnútorné členenie. Vpredu smerom k ceste sa nachádzalo niekoľko miestností, vzadu býval väčší dvor pre odpočinok zvierat. Fasáda k ceste mohla byť doplnená portikom a členená nárožnými rizalitmi podobne, ako tomu bolo pri poľnohospodárskych vilách.

Literatúra

Bender, H./Wolff, H. (eds.): Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen des Römischen Reiches. Passauer Universitätsschriften zur Archäologie, Band 2. Espelkamp 1994.

Bíró, Sz.: Die zivilen Vici in Pannonien. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Band 131. Mainz 2017.

Gabler, D.: Aspects of the Development of Late Iron Age Settlements in Transdanubia into the Roman Period. In: Gabler, D./ Patek, E./Vörös, I.: Studies in the Iron Age of Hungary. BAR Int. Ser. 144. Oxford 1982, s. 67-127.

Groh, S./Sedlmayer, H./Zalka, Cs. V.: Die Straßenstationen von Nemescsó und Sorokpolány an der Bernsteinstraße (Pannonien, Ungarn). Grabungen, geophysikalische Prospektionen und Surveys 1980 - 1982 und 2009 - 2012. Österreichisches Archäologisches Institut. Zentraleuropäische Archäologie 3. Wien 2013.

Heimberg, U.: Römische Villen an Rhein und Maas. Bonner Jahrbücher 202/203, 2002/2003 (2005), s. 57-148.

Palágyi, Sz.: Baláca als repräsentative Großvilla in Pannonien. In: von Bülow, G./Zabehlicky, H. (eds.): Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan-Raum. Koll. z. Vor- und Frühgesch. Band 15, Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften, Band 45. Bonn 2011, s. 247-258.

Rind, M.: Die römische Villa als Indikator provinzialer Wirtschafts- und Gesellschaftsstrukturen. Oxford 2015.

Sommer, C. S.: Kastellvicus und Kastell. Untersuchungen zum Zugmantel im Taunus und zu den Kastellvici in Obergermanien und Rätien. Fundberichte aus Baden-Württemberg 13. Stuttgart 1988, s. 457-707.

Thomas, E. B.: Römische Villen in Pannonien. Budapest 1964.

I.7 Mince (*V. Varsik*)

Prvé mince začali raziť maloázijskí Lýdovia v 7. stor. pred Kr. a približne v tom istom období sa mince začali používať aj na gréckom ostrove Aigína. V Itálii sa v tej dobe ako predmonetárne platidlo ešte stále používalo *aes rude* – neoznačený hrubý odliatok medi. Prejavom snahy o štandardizáciu platidla bolo *aes signatum*, ktoré predstavovalo už pravouhlú tehličku (ingot) s označením a stanovenou hmotnosťou. Prvé okrúhle mince – asy – začala produkovať mincovňa pri chráme Junony Monety okolo roku 289 pred Kr. Najskôr to boli ťažké mince z liatej medi – *aes grave* – s váhou jednej rímskej libry (270-300 g). Táto hmotnosť sa postupne zmenšovala a v dobe cisárskej dosahovala v priemere 10-12 g. Už v 3. stor. pred Kr. Rimania razili aj strieborné mince – *quadrigati* – s hlavou boha Janusa na averze a s Jupiterom na štvorzáprahu (kvadriga) a s nápisom Roma na reverze. Pred denárovou reformou v roku 211 pred Kr. existovali v Itálii dva menové systémy. V južnej časti pod silným gréckym vplyvom a na Sicílii prevažovali strieborné *quadrigati* ovplyvnené gréckou drachmou, v strednej a severnej Itálii to boli medené asy napojené na rímsky váhový systém (*libra*). Okolo roku 211 pred Kr. bola zavedená nová rímska strieborná minca – denár. Jeho hodnota už nebola napojená na grécku drachmu ale na rímsky as (denár predstavoval najskôr desať, neskôr šestnásť asov). Polovičnú hodnotu denára mal strieborný kvinár. V záverečnom období republiky Rimania používali aj vlastnú zlatú mincu (*aureus*) a okrem medeného asu razili aj jeho vyššie hodnoty – mosadzný *dupondius* a *sestertius*. Jasné pravidlá v rozvinutom mincovom systéme stanovil reformou z roku 23 pred Kr. cisár Augustus: 1 aureus = 25 denárov = 50 kvinárov = 100 sesterciov = 200 dupondiov = 400 asov. Tento tzv. denárový systém platil – hoci s malými úpravami – nasledujúce tri storočia až po menovú reformu cisára Diokleciána. Zo všetkých rímskych mincí devalváciou najviac trpel denár. Do kovovej hmoty pôvodne striebornej mince sa pridávalo čoraz viac medi, čím sa jej hodnota znižovala. Okolo roku 200 tak denár obsahoval už len 40 až 50 percent striebra. V 3. stor. bola devalvácia denára sprievodným javom celkovej hospodárskej krízy rímskeho impéria. V snahe „vylepšiť" denár zaviedol cisár Caracalla v roku 215 novú mincu – *antoninianus* – s oficiálnou hodnotou dvoch denárov, ale s hmotnosťou len 1,5 denára.

Obr. 28 Hromadný nález strieborných denárov z germánskej osady v Bratislave-Trnávke. Zastúpené sú razby takmer všetkých významných cisárov od Nera (vľavo hore) po Marka Aurelia (vpravo dole).
Foto Vladimír Varsik.

Ani antoninián sa nevyhol prudkej devalvácii a v závere svojho výskytu v druhej polovici 3. stor. obsahoval už len 5 percent striebra. Obnovenú stabilitu rímskemu menovému systému v neskorej antike priniesla Diokleciánova menová reforma z roku 294. Denárový systém na princípe aureus – denár – as nahradil neskoroantický systém aureus – argenteus – follis. Strieborný argenteus bol len pomerne krátko v obehu a neskôr ho nahradili iné strieborné mince (*miliarense* a *siliqua*). Follis bola bronzová minca potiahnutá tenkou striebornou fóliou. Začiatkom 4. stor. stiahol cisár Konštantín Veľký z obehu staršie rímske mince (*aureus*) a nahradil ich novou zlatou mincou – *solidus*. Ten preukázal mimoriadnu stabilitu a trvácnosť, pretože v Byzantskej ríši pretrval až po pád Konštantínopola v roku 1453, takže v obehu bol viac ako tisíc rokov. K rozvetvenému neskoroantickému menovému systému patrili aj nové bronzové a medené mince – *centenionalis* a *maiorina* – zavedené okolo polovice 4. stor. Mince nepredstavujú len významný prameň k štúdiu hospodárskych pomerov a obchodných kontaktov v rímskych provinciách, ale do istej miery odrážajú aj estetické cítenie doby. Na averze sa vyskytovala najskôr hlava božstva, až Caesar si nechal zobrazovať vlastný portrét (v gréckom svete ho „predbehol" Alexander). Na reverze mohlo byť opäť božstvo alebo konkrétny historický či oslavný výjav, ktorý sa na minciach dostal do všetkých kútov impéria a aj za jeho hranice. Mince takto napomáhali šíreniu oficiálnej štátnej propagandy. Vďaka tomu dnes slúžia aj ako historický prameň, pretože o niektorých dejinných udalostiach vieme len vďaka nim. Príkladom môže byť známy *sestertius* Antonina Pia s nápisom *rex Quadis datus*, ktorý bezprostredne súvisí s dianím na území dnešného Slovenska.

Literatúra

Kolníková, E./Minarovičová, E./Hunka, J./Šustek, Z.: Kronika peňazí na Slovensku. Od najstarších čias do roku 2009. Bratislava 2009.

I.8 Keramické výrobky (*K. Kuzmová*)

Medzi hlavné remeselné odvetvia rímskoprovinciálneho hospodárstva patrilo nesporne hrnčiarstvo. Zabezpečovalo predovšetkým výrobu keramických nádob na varenie a stolovanie, uskladňovanie a transport potravín a poľnohospodárskych produktov, ale aj na kultové a funerálne účely. Hrnčiarski majstri zhotovovali aj svietidlá – kahance, drobnú plastiku – terakotové sošky a iné špeciálne výrobky (napr. technickú keramiku – tégliky pre rôznych remeselníkov, formy a i.). Výroba stavebnej keramiky spadala pod samostatné remeslo – tehliarstvo.

Pre vznik a rozvoj hrnčiarskej produkcie bola nevyhnutná predovšetkým dostupnosť základných surovín (hrnčiarskej hliny, vody, dreva), pracovnej sily (špecialistov a pomocného personálu) a komunikácií (suchozemských a vodných ciest). Výber miesta pre založenie hrnčiarskej dielne a sortiment jej produktov závisel aj od dopytu spotrebiteľov a požiadaviek trhu, ktoré určovali nielen samotnú výrobu, ale aj predaj a distribúciu tovaru prostredníctvom obchodníkov (*negotiatores rei cretariae*). V rímskych provinciách je doložený pomerne veľký počet hrnčiarskych dielní, ktoré pozostávali najmä z výrobných a hospodárskych objektov – pecí, pracovných jám, sušiarní, skladov, studní a i. Priamymi dokladmi hrnčiarskej produkcie sú okrem nich aj nástroje a pomôcky (formy/matrice, kolky/pečatidlá, hladítka, rydlá, ozubené kolieska), ako aj nedokončené a chybné výrobky (polovýrobky, nepodarky). Konštrukcia väčšiny hrnčiarskych pecí vychádzala z predchádzajúcich tradícií. Pece boli horizontálne členené, najčastejšie hlinenou perforovanou platňou (roštom), na spodný – vykurovací a horný – vypaľovací priestor, ktorý bol prekrytý hlinenou kupolou. Mali kruhový, oválny, príp. hranatý pôdorys, ich spodná časť bola zahĺbená do zeme. Ku každej peci prislúchal manipulačný priestor (predpecná jama), v prípade dvoch (alebo viacerých) susediacich pecí mohol byť aj spoločný. Pri vidieckych sídliskách a vilách pracovali hrnčiari v jednoduchých podmienkach, pri väčších sídelných aglomeráciách sa dielne zoskupovali do hrnčiarskych štvrtí i samostatných osád. V prípade špeciálnej produkcie nadregionálneho charakteru (napr. terry sigillaty) vznikali rozsiahlejšie hrnčiarske centrá.

Rozmanitý spôsob výroby rímskoprovinciálnej keramiky sa opieral o základné technologické postupy, ktoré boli zárukou kvality produktov. Hrnčiarska hlina sa pred použitím upravovala

Obr. 29 Panónska úžitková keramika z rímskeho kastela v Iži. Archív AÚ SAV v Nitre.

Obr. 30 Rímske amfory a zásobnica (Haltern, Nemecko). Foto: Klára Kuzmová.

premývaním, pridávaním organických i anorganických prísad. Keramické výrobky sa tvarovali buď vytáčaním na rýchlo rotujúcom hrnčiarskom kruhu (nádoby) alebo pomocou foriem/matríc (napr. reliéfna terra sigillata, kahance, terakotové sošky). Výzdoba nádob mohla byť plastická – reliéfna (zhotovená pomocou negatívnej formy), aplikovaná (nalepovaním výzdobných prvkov) a barbotinová (nanášaním motívov pomocou riedkej hliny), ďalej kolkovaná (pomocou kolkov/pečatidiel), rytá (rôznymi nástrojmi). Povrch nádob býval nezdobený alebo pokrytý tenkou vrstvou rôznej štruktúry, kvality a farby, ktorá sa naniesla buď namočením do špeciálneho roztoku (tzv. poťah, engoba, firnis) alebo maľovaním, mramorovaním, pieskovaním, glazovaním. Uvedenými spôsobmi mohol byť upravený celý povrch nádob alebo len jeho časť. Niektoré výzdobné techniky sa aplikovali pred vypálením nádob alebo až po ňom. Vypaľovanie sa uskutočňovalo pri teplote 650-1000° C buď v oxidačnej atmosfére (za prístupu vzduchu), pri ktorom sa v závislosti od chemického zloženia hliny získala keramika béžovej, žltej až tehlovočervenej farby, alebo v redukčnej atmosfére (s obmedzeným prístupom vzduchu), pričom vznikla keramika sivej až čiernej farby.

Z hľadiska funkcie rozoznávame niekoľko druhov keramiky - úžitkovú (slúžiacu na prípravu pokrmov – kuchynský riad), stolovú (na podávanie jedál a nápojov), obalovú (na transport a uskladnenie produktov), funerálnu (súvisiacu s pochovávaním – súčasť hrobovej výbavy) a kultovú (používanú pri náboženských a kultových úkonoch. Z morfologického hľadiska prevažujú dve základné skupiny nádob - tzv. nízke (taniere, podnosy, misy, mortáriá, šálky) a vysoké tvary (poháre, fľaše, džbány, krčahy, hrnce, zásobnice, amfory).

Osobitým druhom rímskej stolovej keramiky bola terra sigillata s charakteristickým, viac či menej červeným a lesklým povrchom, ktorá patrí medzi dobre datovateľné archeologické nálezy. Vyrábala sa manufaktúrnym spôsobom v centrálnych dielňach, za úzkej špecializácie hrnčiarov a pomocného personálu a zároveň aj vysokého stupňa organizácie práce. Pre svoj estetický vzhľad a vynikajúcu kvalitu bola obľúbená nie len na území Rímskej ríše, ale aj ďaleko za jej hranicami, v barbarskom prostredí. Najviac boli rozšírené reliéfne zdobené misky a rôzne tvary nádob s hladkým povrchom, resp. s barbotinovou, nalepovanou a vruborezovou výzdobou. Pôvod tejto výrobnej technológie sa hľadá vo východnom Stredomorí (napr. megarské čaše, pergamská keramika s aplikovanou výzdobou), kde sa neskôr vyvinula tzv. východomediteránna terra sigillata. Prvé dielne na výrobu terry sigillaty smerom na západ vznikli v posledných desaťročiach 1. stor. pred Kr. v strednej Itálii (Pozzuoli, Arezzo), na ktoré nadviazali viaceré severoitalské dielne (Cremona, Aquileia). Pod ich vplyvom, ale predovšetkým v snahe priblížiť produkčné centrá k trhom, a tým zjednodušiť distribúciu a znížiť cenu výrobkov, boli založené dielne v južnej Galii (Montans, La Graufesenque, Banassac). Spočiatku mali lokálny až regionálny význam, ale čoskoro zásobovali svojimi produktami aj ostatné oblasti Galie, ako aj susedné provincie, najmä Germániu a Britániu. Dominantné postavenie mala medzi nimi dielňa v La Graufesenque, ktorá dosiahla svoj rozkvet v druhej polovici 1. stor. po Kr. Významné produkčné centrum terry sigillaty vzniklo aj v strednej Galii, kde spomedzi viacerých vynikala dielňa v Lezoux (prvá polovica 2. stor. – 3./4. stor. po Kr.). Jej výrobky sa dovážali aj do podunajských provincií. Doteraz najlepšie prebádaným hrnčiarskym centrom mimoriadneho významu je Rheinzabern ležiaci v Porýní, kde je doložených viac ako 600 menovite známych hrnčiarov a okolo 90 majstrov vyrábajúcich reliéfnu terru sigillatu (polovica 2. stor. – polovica 3. stor. po Kr.). Odhaduje sa, že ročne produkovali viac ako milión nádob, ktoré sa dostali na trhy viacerých rímskych provincií. Po markomanských vojnách boli založené dielne pri rieke Inn (Westerndorf, Pfaffenhofen), ktoré aj v prvej polovici 3. stor. po Kr. orientovali distribúciu svojich výrobkov najmä do podunajskej oblasti. Osobitnú skupinu tvorí severoafrická, tzv. terra sigillata chiara, ktorá sa vyrábala počas dlhého obdobia (1.– 7. stor. po Kr.) a je reprezentovaná širokým spektrom výrobkov.

Hrnčiarstvu veľmi blízkym, ale samostatným, úzko špecializovaným remeslom bolo tehliarstvo. Tehly sa formovali ručne, pomocou drevených šablón, sušili sa dlhšiu dobu a vypaľovali pri teplote 650-850° C. Vzhľadom na charakter výrobkov mali tehliarske pece štvorhranný pôdorys a väčšie rozmery ako pece na vypaľovanie nádob a drobných keramických výrobkov. Ich konštrukčný princíp bol totožný s hrnčiarskymi pecami, pozostával z vykurovacieho a vypaľovacieho priestoru. Tehliari *(figlinarii)* vyrábali stavebný materiál pre vojenské i civilné stavby: dlaždice, stavebné a obkladové tehly, strešnú krytinu *(tegula, imbrex)* i súčasti vykurovacieho systému. V provinciách existovali tehelne (*figlina*

tegularia, latericia) rôzneho druhu – armádne (pri limitných táboroch) a civilné, súkromné dielne (pri mestách, osadách, vilových usadlostiach). Niektoré tehliarske výrobky boli označované kolkami, na iných sa vyskytujú odtlačky nôh, obuvi, zvieracích labiek a rôzne značky (tzv. Handmarken). Výroba tehál bola, podobne ako výroba keramiky, sezónnou prácou. Denná produkcia jedného tehliara sa odhaduje na 100 až 300 kusov.

Literatúra

Hayes, J.W.: Handbook of Mediterranean Roman Pottery. London 1997.

Peacock, D.P.S.: Pottery in the Roman World. London/New York 1982.

Peacock, D.P.S. - Williams, D.F.: Amphorae and the Roman economy. London 1991.

Ettlinger, E. et al.: Conspectus formarum terrae sigillatae itallico modo confectae. Materialien zur römisch-germanischen Keramik, Heft 10. Bonn 1990.

Stanfield, J. A./Simpson, G.: Les potiers de la Gaule Centrale. Gonfaron 1990.

Mees, A.W. 2002. Organisationsformen römischer Töpfer-Manufakturen am Beispiel von Arezzo und Rheinzabern: unter Berücksichtigung von Papyri, Inschriften und Rechtsquellen. Mainz.

Kuzmová, K.: Terra Sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei). Nitra 1997.

Krekovič, E.: Römische Keramik aus Gerulata. Bratislava 1998.

Internetové zdroje:
Potsherd: Atlas of Roman pottery: http://potsherd.net/atlas/potsherd.html
Roman Ceramics Navigator: http://www.rgzm.de/anadecom/
Römische Baukeramik und Ziegelstempel: http://www.ziegelforschung.de/

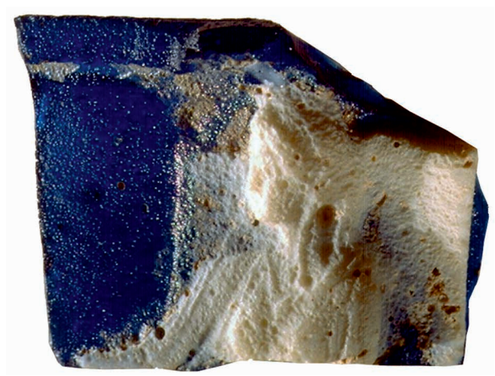
Obr. 31 Miska reliéfne zdobenej terry sigillaty (Očkov, Slovensko). Foto: Archív AÚ SAV v Nitre.

I.9 Sklo (*V. Varsik*)

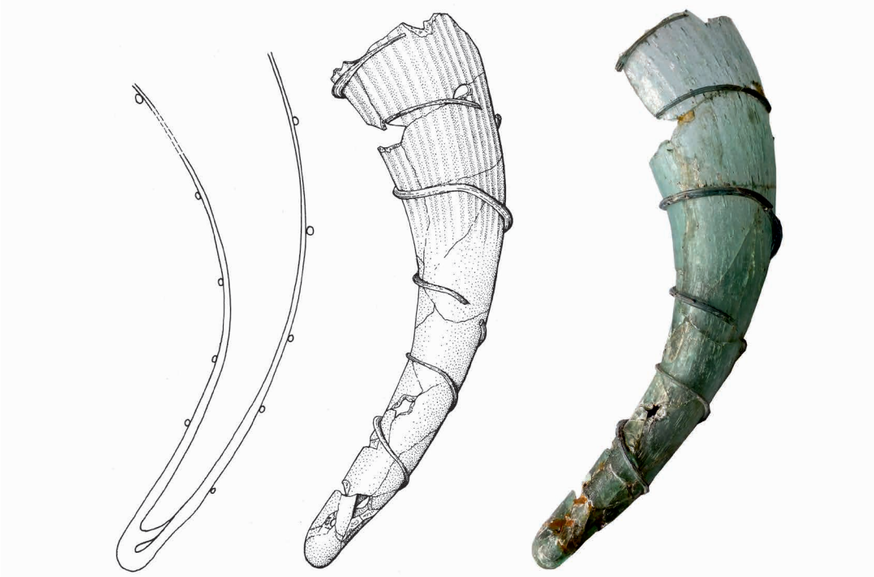
Sklo (lat. *vitrum*) v podobe archeologických artefaktov predstavuje síce trvácny, ale zároveň krehký a ľahko rozbitný materiál. Zhotovovali sa z neho nielen nádoby (duté sklo), ale aj šperky (najmä koráliky, náramky, vložky do prsteňov, zriedkavo aj celé prstene) a výplne okien (okenné sklo). Surové sklo sa vyrábalo z kremičitého piesku s pridaním prírodnej sódy (na zníženie bodu tavby) a vápna (na zvýšenie tvrdosti skla). Tavba kremičitého piesku pri teplote okolo 1300 °C bola technologicky náročná a preto staroveký sklári sklo recyklovali. Pôvod výroby najstaršieho skla sa tradične kladie do Mezopotámie, východného Stredomoria alebo do Egypta. K archaickým sklárskym technikám pri výrobe nádob patrí obtáčanie skleneného vlákna okolo hlinenej formy, namáčanie formy do sklenenej masy alebo liatie či tvarovanie nahriateho mäkkého skla vo forme. Výraznú intenzifikáciu výroby prinieslo vynájdenie sklárskej píšťaly okolo polovice 1. stor. pred Kr. Fúkané sklo malo tenké steny, bolo lacnejšie a rýchlo sa šírilo po všetkých provinciách Rímskej ríše a aj za jej hranicami. Najvýznamnejšie a centrálne sklárne sa okrem Itálie (Rím, Aquileia) nachádzali vo východnom Stredomorí (Alexandria, fenické pobrežie okolo Ptolemais), v Porýní (Bonn, Kolín, Trevír) a od neskorej antiky aj v severnom Čiernomorí. Menšie sklárske dielne, ktoré zásobovali miestny okruh spotrebiteľov, pracovali vo všetkých provinciách rímskeho sveta. V Panónii boli pece na tavbu skla a iné doklady produkcie objavené vo významných centrách ako Aquincum, Brigetio, Poetovio, Sirmium alebo Intercisa. V 1. stor. si najmä v zámožnejších kruhoch rímskej spoločnosti cenili rôzne druhy farebných a polychrómnych skiel, ktoré sklári produkovali rôznymi technikami – *millefiori*, *reticelli*, mozaikové, mramorové, achátové alebo kameové sklo. Niektoré z nich imitovali vzácne nádoby z drahých kameňov a z horského kryštáľu. V nasledujúcom období rímsky trh zaplavilo lacné fúkané sklo, z ktorého sa vyrábali nádoby s rôznymi funkciami používané pri stolovaní– misky, poháre, fľaše, krčahy. Veľkej obľube sa tešili aj drobnejšie tvary určené na úschovu liečiv (*balsamaria*), liečivých a kozmetických mastičiek (*unguentaria*) alebo olejov (*aryballoi*). Často sa vyskytujú v hroboch, čo poukazuje na ich úlohu v predstavách o posmrtnej očiste. Veľké sklenené urny sú naproti tomu zriedkavejšie. Na fúkané nádoby sklári aplikovali rôzne výzdobné techniky za tepla (napríklad nalepované apliky a ovíjané vlákna, pretláčané steny) alebo za studena (napríklad brúsené a fazetované vzory). V 4. a 5. stor. sa objavujú nádoby s nalepovanými modrými sklenenými kvapkami (nem. Nuppengläser). V 3. a 4. stor. funkciu luxusných nádob zastávali nádoby zdobené zlatou fóliou nalepenou medzi dvoma

Obr. 32 Miska zhotovená technikou mozaikového skla zo Zohora. Podľa Kolník 1984, obr. 137.
Foto: Jozef Krátky, Archeologický ústav SAV v Nitre.

Obr. 33 Fragment kameového skla z Abrahámu.
Foto: Vladimír Kóša, archív Archeologického ústavu SAV v Nitre

Obr. 34 Sklenený picí roh z germánskeho sídliska v Beckove.
Foto Vladimír Varsik, kresba archív Archeologického ústavu SAV v Nitre.

Obr. 35 Neskoroantické diatretové sklo z Kolína. Podľa Wamser/Flügel/Ziegaus 2000, Abb. 111.

vrstvami skla (*fondo d´oro*) alebo tzv. diatretové sklá s ozdobnou prelamovanou mriežkou. Rímske sklo sa v nemalej miere dostávalo aj za hranice Rímskej ríše, územie Slovenska nevynímajúc. V bohatých hroboch miestnej germánskej nobility patrilo – spolu so servismi bronzových a strieborných nádob – medzi symboly významného spoločenského postavenia pochovaných (mramorované rebrované misky zo Zohora, zlomok diatretovej šálky z Cejkova). Na germánskych sídliskách sa vyskytujú prevažne zlomky lacného fúkaného skla, hoci aj tu sa ojedinele objavia nádoby výnimočnej hodnoty (sklenené picie rohy z Beckova a zo Stupavy, fragment kameového skla z Abrahámu). Pri hodnotení sklenených nádob sa najčastejšie využívajú typologické triedenia, ktoré vypracovala C. Isings a H. J. Eggers, pre Panóniu aj L. Barkóczi. Veľmi užitočná je publikácia mimoriadne obsiahleho súboru sklenených nádob z rímskeho mesta Augusta Raurica – dnešný Augst vo Švajčiarsku (autor B. Rütti). Dôkladné triedenie a vyhodnotenie sklenených korálikov z rozsiahleho územia stredoeurópskeho barbarika predložila poľská bádateľka M. Tempelmann-Mączyńska.

Literatúra

Barkóczi, L.: Pannonische Glasfunde in Ungarn. Studia Archaeologica 9. Budapest 1988.

Eggers, H. J.: Der römische Import im freien Germanien. Atlas Urgesch. 1. Hamburg 1951.

Isings, C: Roman Glass from Dated Finds. Groningen/Djakarta 1957.

Kolník, T.: Rímske a germánske umenie na Slovensku. Bratislava 1984.

Rütti, B.: Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst. Forschungen in Augst 13. Augst 1991.

Tempelmann-Mączyńska, M.: Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. Römische-Germanische Forschungen 43. Mainz am Rhein 1985.

Wamser, L./Flügel, Chr./Ziegaus, B. (eds.): Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern Rosenheim 2000. Mainz 2000.

I.10 Kovové nádoby (*V. Varsik*)

Okrem početnejších hlinených a sklenených nádob sa v rímskom prostredí stretávame s kovovými nádobami, predovšetkým z bronzu a striebra. Vlastníctvo a používanie strieborných nádob bolo v rímskom aj barbarskom svete obmedzené len na dobre situované a bohaté spoločenské vrstvy. Bronzové nádoby sú síce početnejšie, ale najmä v barbariku sa tiež pokladajú za znak vyššieho spoločenského postavenia a prestíže. Zriedkavejšie sa na výrobu nádob používalo železo (napríklad kuchynské panvice). Ešte vzácnejšie boli nádoby zo zlata, ktoré sa v okruhu sociálnej elity začínajú vyskytovať až v dobe sťahovania národov. Pre rímske prostredie síce vieme o ich existencii z písomných prameňov, výskyt v podobe archeologických artefaktov je však mimoriadne vzácny. Aj preto treba na tomto mieste spomenúť unikátny zlatý kalich z hrobu vandalského náčelníka alebo kráľa z východoslovenských Ostrovian (3. stor.).

Strieborné nádoby

Strieborný riad sa tešil obľube v domácnostiach zámožných rímskych rodín. Nádoby sa používali na pitie, misky na podávanie rôznych pochutín (omáčok), ploché taniere a podnosy na servírovanie jedál, kanvice na umývanie rúk pri slávnostných hostinách. Nádoby bývajú jednoduché nezdobené alebo aj s bohatou rastlinnou a figurálnou výzdobou, často z dionýzovského okruhu. Punc luxusu im dodávalo pozlátenie. Vzácne strieborné nádoby bývali súčasťou rodinných pokladov a predmetom dedenia.

Obr. 36 Súbor šperkov a zlatý kalich z vandalského kniežacieho hrobu v Ostrovanoch na východnom Slovensku. Podľa Kolník 1984, obr. 168. Foto Jozef Krátky, Archeologický ústav SAV v Nitre).

Z neskorej antiky poznáme nádoby z cisárskych dielní, ktorými panovník v podobe daru vyznamenával vysokopostavených úradníkov a dôstojníkov. Strieborné nádoby sa len zriedkavo objavujú medzi sídliskovými nálezmi, jednu z takýchto výnimiek predstavujú exemplár stratené alebo ukrývané v dôsledku výbuchu Vezuvu v roku 79 (poklad z Boscoreale). Ďalšie bývajú súčasťou hromadných nálezov a pokladov ukrývaných z rôznych dôvodov, ale najmä v časoch hroziaceho nebezpečenstva. Medzi najznámejšie príklady zo začiatku 1. stor. patrí poklad zo severonemeckého Hildesheimu. Jeho ukrytie sa spája s porážkou rímskych légií v Tetoburskom lese v roku 9 a diskutuje sa o tom, či to bol majetok vysokopostaveného rímskeho generála alebo germánska korisť. Jeden z najväčších rímskych pokladov strieborných nádob sa našiel v blízkosti jazera Balaton na území Panónie. Označuje sa ako Seusov poklad (nem. Seuso-Schatz, angl. Seuso-Treasure), podľa venovania mužovi menom Seuso, ktoré je vyryté na jednej z nádob. Pôvodné zloženie pokladu nie je známe, v súčasností je známych 14 nádob o celkovej hmotnosti 67 kg. Poklad bol ukrytý do veľkého medeného kotla v závere 4. alebo na začiatku 5. stor.

Rímske strieborné nádoby sa objavujú aj v bohatých hroboch a to najmä v barbarskej časti Európy. Symbolizovať mali postavenie a prestíž pochovanej osoby a zároveň dokumentujú snahu Ríma o nadviazanie kontaktu s germánskymi elitami. Územie Slovenska nie je výnimkou. Kým v staršej dobe rímskej sú to len skromnejšie doklady pohárov ukladaných v dvojiciach (napr. pár kantarov v hrobe 5 v Zohore), v mladšej dobe rímskej zosnulých vybavili celými súbormi vzácnych strieborných exemplárov. Často to boli starožitnosti strážené a uchovávané niekoľko desaťročí či až storočí v rodinnom vlastníctve. Ich vyňatie z „rodinného pokladu“ a vloženie do hrobu svedčí o vysokej úcte voči pochovávanej osobe. Najprominentnejšie miesto medzi strieborными nádobami zo Slovenska nepochybne zaujíma strieborný tanier (*lanx*) z kniežacieho hrobu II v Krakovanoch-Strážach. Tanier bol vyrobený okolo polovice 2. stor. a do hrobu mladého veľmoža bol vložený približne o sto rokov

Obr. 37 Strieborný a pozlátený lanx (podnos) z kniežacieho hrobu II v Krakovanoch-Strážach. Podľa Kolník 1984, obr. 95. Foto Jozef Krátky, Archeologický ústav SAV v Nitre.

Obr. 38 Obr. 3. Detail výzdoby na obrube lanxu z hrobu II v Krakovanoch-Strážach. Podľa Kolník 1984, obr. 97. Foto Jozef Krátky, Archeologický ústav SAV v Nitre.

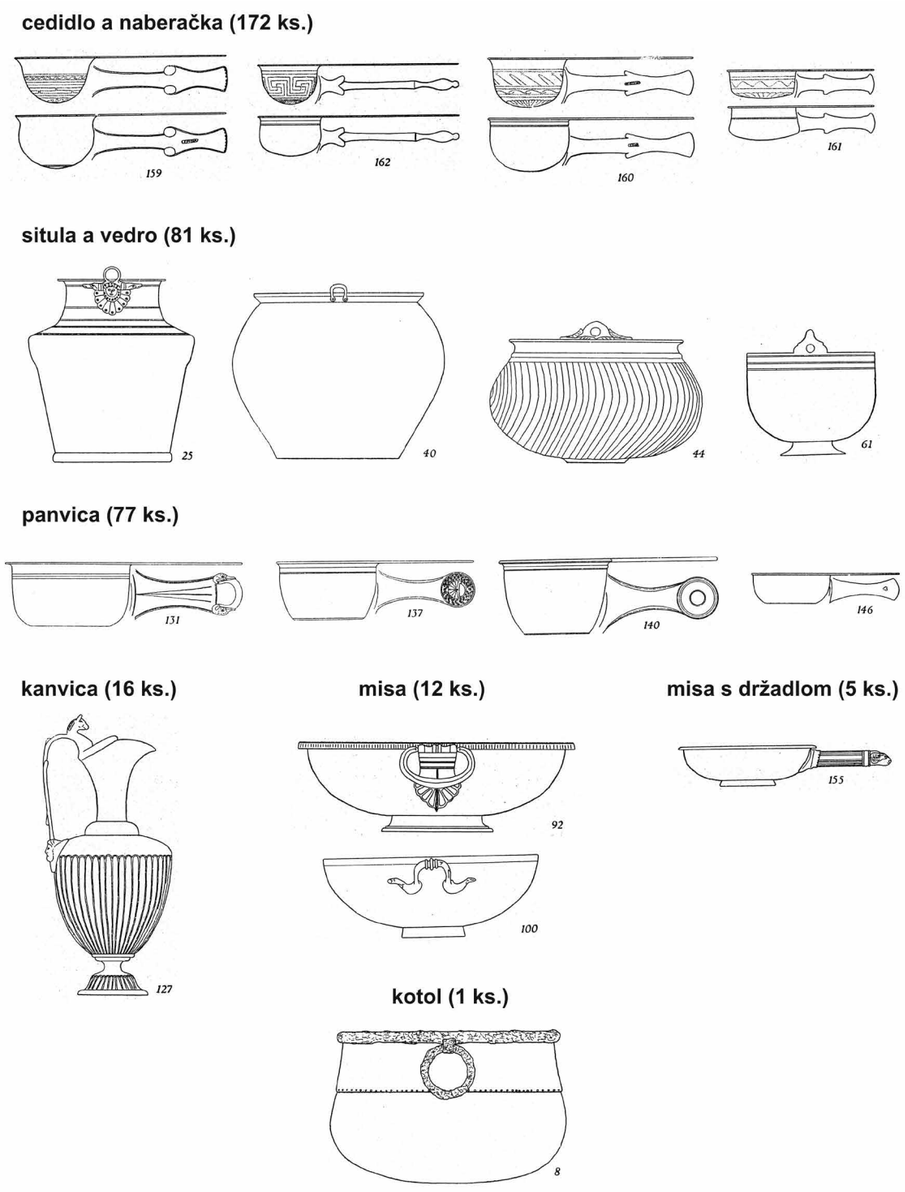
neskôr. Podarilo sa zistiť (J. Dekan, E. Simon), že figurálne scény na okraji taniera zobrazujú dramatické udalosti v Ríme po zvrhnutí posledného kráľa a nastolení rímskej republiky v rokoch 509/508 pred Kr.

Bronzové nádoby

Pojmom bronzové nádoby bádanie označuje (nie celkom korektne) nielen nádoby z bronzu ale aj z medi alebo mosadze. Dôvodom je, že vizuálne, bez prírodovedných analýz, nie sú rôzne zlúčeniny na báze medi odlíšiteľné. Kovové nádoby vo všeobecnosti sa vyrábali liatím do formy, tepaním alebo lisovaním plechových plátov. Dokončovali sa pomocou sústruhu, čím sa starostlivo vyleštil povrch. Používali sa v kuchyni na varenie a pečenie, ako stolový riad, menej ako schránky na oleje v kúpeľníctve a pri starostlivosti o telo. Centrom výroby bronzových nádob bola najskôr Itália, najmä Kampánia s mestom Capua, kde sa ako výrobcovia preslávili rodiny Cipiovcov a Ansiovcov. Dielne pracovali aj v iných mestách, napríklad v Pompejach alebo v samotnom Ríme. Od 2. stor. sa ťažisko produkcie presúva (podobne ako v prípade terry sigillaty) na západ, do Galie a do porýnskych provincií. Toto platí pre centrálne dielne, menšie výrobne sa nachádzali vo všetkých provinciách (v Panónii napríklad Brigetio). Často sa v nich opravovali alebo pretavovali staršie exempláre (recyklácia). V súvislosti s datovaním bádatelia intenzívne diskutovali o tzv. krátkej a dlhej chronológii. Kým časť autorov pokladala bronzové nádoby za spoľahlivú pomôcku pre datovanie, iní namietali, že nádoby sa mohli (na rozdiel od krehkého skla alebo keramiky) veľmi dlho používať a vzácne kusy aj dediť z generácie na generáciu. Preto doba výroby daného artefaktu sa nemôže aplikovať na datovanie nálezového celku, v ktorom sa našiel. Zdá sa, že všeobecné pravidlo neexistuje a postupovať treba kriticky od prípadu k prípadu.

Najstaršie bronzové nádoby antického pôvodu na Slovensku predstavujú exempláre italskej, resp. etruskej proveniencie vyrobené v 6. až 5. stor. pred Kr. (kanvice údajne z Abrahámu a Súľova, misa z Novák). Ich neznáme nálezové okolnosti ale favorizujú domnienku, že na Slovensko sa dostali až v súvislosti so zberateľskými aktivitami v modernej dobe. Italského alebo gréckeho pôvodu je nádobka na olej (lekytos) z hrobu zo strednej doby laténskej (3.-2. stor. pred Kr.) v Hurbanove. V tomto prípade je pravdepodobné, že pochovaný bojovník ju získal počas keltských výprav do Stredomoria. Početnejšie sú potom výrobky neskororepublikánskych italských dielní nachádzané v zlomkov najmä v priestore bratislavského oppida, ale aj v iných neskorolaténskych centrách.

K výraznému navýšeniu počtu aj tvarového spektra bronzových nádob dochádza v nasledujúcej dobe rímskej. Pri ich analýze sa ako základ stále používa typológia vytvorená v roku 1951 H. J. Eggersom. Ten jednotlivé typy očísloval a rozdelil do niekoľkých skupín – kotle (E 1-14), vedrá a situly (E 15-66), misy (E 67-113), taniere (E 114-121), kanvice (E 122-129), panvice (E 130-155), emailované nádoby (E 156-158), súpravy cedidiel a naberačiek (E 159-165). Pre každý typ potom stanovil optimálnu dobu výskytu, ktorá sa ale môže v jednotlivých regiónoch líšiť. Niektoré typy sa vyskytovali pomerne dlho (napr. östlandské vedrá), iné len v kratších časových úsekoch: napríklad žliabkované vedrá v časovom úseku na prechode medzi staršou a mladšou dobou rímskou (najmä po markomanských vojnách) alebo hemmoorske vedrá v kniežacích hroboch mladšej doby rímskej. V germánskom barbariku sa bronzové nádoby vyskytujú predovšetkým v hroboch a v hromadných nálezoch (depotoch). V poslednej dobe, najmä vďaka detektorovej prospekcii, pribúdajú aj nálezy zo sídlisk. V tomto prípade ide často o zlomky, zámerne zhromažďované a určené na pretavenie, recykláciu. Do žiarových hrobov sa nádoby vkladali poškodené žiarom pohrebnej hranice, niekedy až natoľko, že spoľahlivé typologické určenie je nemožné. Lepšia je situácia v kostrových hroboch s nepoškodenými artefaktami. Pre germánsku spoločnosť staršej doby rímskej je charakteristické vkladanie súborov, teda servisov nádob. Bádanie ich tradične interpretuje ako doklad preberania rímskych stolových zvykov pitia vína a príznak počiatočnej romanizácie germánskej spoločnosti. Takéto servisy pozostávali z vedra/situly, panvice a naberačky s cedidlom. Funkciu pohárov plnili sklenené misky alebo domáca keramika. V bohatých hroboch sa objavuje aj ďalší servis – misa s kanvicou – ktorý sa v rímskom prostredí používal na umývanie rúk pri slávnostných hostinách. V mladšej dobe rímskej zvyk vkladania bronzových nádob na žiarových pohrebiskách ustupuje a takéto nádoby sa objavujú iba v bohatých (kniežacích) kostrových hroboch. Okrem toho sa bronzové nádoby nachádzajú v depotoch. V stredodunajskej oblasti sú pomerne vzácne, často sa ale vyskytujú v západných provinciách Rímskej ríše, najmä v krízových časoch 3. stor. Nemecké bádanie rozlišuje depoty ukryté v dôsledku hroziaceho

Obr. 39 Typy rímskych bronzových nádob z územia Slovenska zoradené podľa početnosti. Malé čísla označujú Eggersove typy. Podľa tabuliek H. J. Eggersa 1951 zostavil Vladimír Varsik. Početnosť je prevzatá z práce E. Krekovič 2000, s. 119.

nebezpečenstva („Angsthorte“) a depoty predmetov, ktoré zhromaždili a ukryli dobyvatelia po úspešnom lúpežnom ťažení („Plünderungshorte”). Osobitú kategóriu predstavujú riečne nálezy. Len zo stredného úseku Rýna je známych vyše 20 nálezísk (najznámejšie je Neupotz), z ktorých riečny bager „vylovil“ aspoň 1600 rímskych artefaktov a z nich štvrtinu tvoria bronzové nádoby. Germánski

bojovníci ich pravdepodobne stratili pri návrate domov, keď ich pri prechode riekou náhle prepadla rímska flotila.

Pre bronzové nádoby z Panónie ako základná súborná práca stále zostáva súpis A. Radnótiho z roku 1938, pre Norikum disponujeme aj novším dielom H. Sedlmayerovej z roku 1999. Bronzové nádoby z územia severne od Dunaja (Morava a Dolné Rakúsko) zozbieral J. Jílek, slovenské exempláre sú súčasťou monografie E. Hrnčiarika.

Literatúra

Eggers, H. J.: Der römische Import im freien Germanien. Atlas Urgesch. 1. Hamburg 1951.

Hrnčiarik, E.: Römisches Kulturgut in der Slowakei. Herstellung, Funktion und Export römischer Manufakturerzeugnisse aus den Provinzen in der Slowakei. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 222. Bonn 2013.

Jílek, J.: Bronzové nádoby z doby římské na Moravě a naddunajské části Dolního Rakouska. Pardubice 2012.

Kolník, T.: Rímske a germánske umenie na Slovensku. Bratislava 1984.

Krekovič, E.: Römische Bronzegefässe in der Slowakei. In: Bouzek, J./Friesinger, H./Pieta, K./Komoróczy, B. (eds.): Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anerkennung – Anpassung. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 16. Brno 2000, s. 117-120.

Novotná, M.: Die Bronzegefäße in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde II,11. Stuttgart 1991.

Radnóti, A.: Die römischen Bronzegefässe von Pannonien. Dissertationes Pannonicae 2,6. Budapest 1938.

Sedlmayer, H.: Die römischen Bronzegefässe in Noricum. Montagnac 1999.

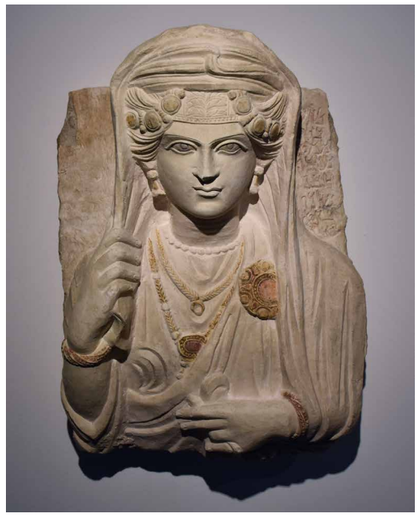
I.11 Odev a šperk (*M. Daňová*)

Vplyv rímskej módy sa krátko po získaní nových provincií prejavil aj na podmanených územiach. Lokálne elity preberali odev, šperky i výzdobné motívy Rimanov, popri tom však u niektorých etník pretrvávalo používanie pôvodného kroja napr. v Panónii, Noriku, Británii alebo Sýrii. Najdôležitejším zdrojom informácií o odievaní sú náhrobné stély. Na vzhľade odevu, šperkov a spôsobe ich nosenia sa odzrkadľovali rímske i domáce tradície a ich stmelením vznikli v niektorých provinciách unikátne kombinácie (napr. sýrsko-rímsky šperk).

Základnou súčasťou odevu sa po rímskom vzore stala tunika, chitón a pre elity tóga. V provinciách si v 1. a 2. stor. po Kr. ešte zachováva zreteľné prvky domáceho kroja, ktoré sa v 3. stor. vytrácajú. Pod vplyvom Ríma dochádza k určitému zjednoteniu módnych trendov udávaných cisárskym dvorom. Sú známe však aj opačné trendy, prostredníctvom ktorých sa z provincií dostali do odevu Rimanov napr. s*agum, cucullus, birrus, dalmatic* či nohavice, pôvodne používané len v Galii. K odevu patrila aj rôznorodá obuv. Rimania používali dreváky (*sculponae*), sandále s vyššou podrážkou (*crepidae*) alebo vysoké uzatvorené topánky (*calcei*). Špecifickú obuv nosili vojaci (*caligae*) či gladiátori (*saleae*).

Najpoužívanejšími materiálmi na výrobu odevu a obuvi boli ľan a koža, elita si mohla dovoliť aj kožušiny a vďaka obchodu s Blízkym východom a Čínou i bavlnu a hodváb. Koža sa používala aj na výrobu odevných doplnkov – opaskov a opaskovej garnitúry. Tú často zdobili apliky z rôznych kovov (bronz, zlato, striebro).

Rimania nepoznali gombíky, preto na zopnutie odevu používali najmä spony, menej ihlice. Výrazné spony sú charakteristické napríklad pre ženský noricko-panónsky kroj 1. a 2. stor. po Kr., nosené v pároch. Od 2. stor. po Kr. sa v provinciách vo veľkej miere používali bronzové spony zdobené farebným emailom. Pre vojenské prostredie neskorej doby rímskej sú charakteristické cibuľkovité spony z bronzu

Obr. 40 Náhrobná stéla zo sýrskej Palmýry s vyobrazením zosnulej. Druhá polovica 2. stor./ začiatok 3. po Kr. Žena má čepiec zdobený výšivkami a na čepci, odeve, krku aj rukách dekoratívny šperk (retiazky, prívesky, náramky, prsteň, agrafu). Musée de Grenoble, Francúzsko.
Foto: © Vassil (Creative Commons CC0 1.0). https://upload.wikimedia.org/

Obr. 41 Zobrazenie zosnulej zo severnej Panónie, v čepci so závojom, torquesom, náramkom a sponami. Podunajské múzeum v Komárne, Rímske lapidárium.
Foto: Miroslava Daňová.

Obr. 42 Votívny reliéf zo severnej Panónie s vyobrazením Juno, ktorá má odetý prepásaný peplos a závoj. Podunajské múzeum v Komárne, Rímske lapidárium.
Foto: Miroslava Daňová.

Obr. 43 Náhrobná stéla s vyobrazením noricko-panónskeho kroja (spony na pleciach žien, čepiec, vysoko prepásané šaty). Magyar Nemzeti Múzeum - Lapidárium, Budapest, Maďarsko.
Foto: Viktória Tittonová.

alebo drahých kovov. V tomto období sa používali aj výsostne ozdobné spony - agrafy.

Šperky boli v rímskych provinciách predovšetkým ozdobou hlavy, krku, hrude a rúk, nosili ich ženy, muži i deti. Hlavy žien zdobili sieťky na vlasy, rôzne ozdoby prameňov vlasov, ihlice s ozdobným zakončením a najmä náušnice**.** O sieťkach na vlasy a drobných ozdobách vlasov sa dozvedáme najčastejšie z vyobrazení zosnulých, naopak ihlice sa zachovali aj z početných archeologických výskumov. Boli vyrobené z kosti, slonoviny, kovov, ale i dreva, niekedy zdobené zlatým plieškom.

Pri náušniciach zhotovených z rôznych materiálov rozoznávame dva hlavné spôsoby pripevnenia, a to buď do dierky v uchu (s uchytením v podobe „očko-háčik“ alebo písmena „S“), alebo len pritlačením na ucho. Na prednej strane náušníc mohli byť pripevnené ozdobné tyčinky s navlečenými korálikmi. Nosenie náušníc na oboch ušiach bolo ženským privilégiom, avšak v niektorých provinciách mohli jednu náušnicu nosiť i muži.

Na krku boli zavesené retiazky, náhrdelníky či šnúrky s rôznymi príveskami, často vo funkcii amuletov (*bullae,* prívesky v tvare falu, lunuly, Herkulovho kyjaka), kapsule v tvare zvitku s textom alebo iným obsahom a pod. Ich úloha nebola len dekoratívna, ale podľa Rimanov mali moc ochrániť, liečiť alebo posilniť nositeľa. Náhrdelníky pozostávali z korálikov a príveskov navlečených na šnúrky z organického materiálu, niekedy aj dodatočne doplnených. Od 3. stor. po

Obr. 44 Vojak v tunike na náhrobnej stéle. Magyar Nemzeti Múzeum - Balassa Bálint Múzeum, Esztergom, Maďarsko.
Foto: Viktória Tittonová.

Obr. 45 *Caligae* – jednoduchá verzia bez zdobenia bola obuvou vojakov, vyšívaný a dekorovaný variant nosili napríklad cisári. Wosinsky Mór Museum, Szekszárd, Maďarsko.
Foto: Miroslava Daňová.

Obr. 46 *Calcei senatorii* (*patricii*) – obuv patriciov, ktorú obyvatelia provincií videli zriedka. Socha cisára Juliovsko-klaudiovskej dynastie z Ninu. Arheološki muzej Zadar, Chorvátsko.
Foto: Miroslava Daňová.

Obr. 47 Pár náušníc s uchytením v tvare písmena S zo zlatého drôtu a smaragdu zo Siscie (dnes Sisak). Gradski Muzej Sisak, Chorvátsko.
Foto: Miroslava Daňová.

Obr. 48 Pár náušníc s uchytením očko-háčik a príveskom v tvare Herkulovho kyjaku spolu s náhrdelníkom zloženého zo zlatých a gagátových (?) korálikov. Thúry György Múzeum, Nagykanizsa, Maďarsko. Foto: Miroslava Daňová.

Obr. 49 Prívesok zo zlatého plechu v tvare Herkulovho kyjaku, na povrchu dekorovaný malými falusmi. Museum Carnuntinum, Rakúsko.
Foto: Miroslava Daňová.

Obr. 50 Dutá kapsula zo zlatého plechu s vyobrazením Minervy a Niké, medzi ktorými stojí *tropaeum*. Slovenské národné múzeum - Archeologické múzeum Bratislava. Foto: Miroslava Daňová.

Obr. 51 Náramok zo zlatých drôtov, s efektom tordovania a uzatváraním očko-háčik. Kunsthistorisches Museum Wien, Rakúsko. Foto: Miroslava Daňová.

Obr. 52 Obr. 14. Bronzový prsteň s intagliou medovej farby. Trenčianske múzeum, Trenčín.
Foto: Miroslava Daňová.

Kr. sa pod vplyvom módy z Blízkeho východu rozšírili niekoľkonásobné rady náhrdelníkov.

Ruky zdobili náramky a prstene, zriedkavejšie náramenice. Náramky aj prstene používali obe pohlavia. Boli prevažne z kovu (bronz, zlato, striebro), doplnené sklom, polodrahokamami a drahými kameňmi. Náramky (*armillae*) mohli byť s otvorenými koncami (bez výzdoby, zdobené hadími hlavičkami a i.) alebo uzatvorené (tordované, s uzatváraním pomocou očka-háčika, šarniera a i.). Podľa vyobrazení na stélach aj archeologických nálezov vieme, že sa nosili prevažne v pároch, a určitý druh náramkov sa stal súčasťou odmeňovania rímskych vojakov.

Právo nosiť prsteň mali muži len ak boli rímskymi občanmi. Nosili ho na prste ľavej ruky a často bol zároveň aj pečatidlom. Tvary prsteňov boli rôzne, v závislosti od materiálu a spôsobu použitia. Vo všeobecnosti sa prsteň považoval nielen za šperk, ale aj ochranný predmet (druh amuletu). Spoločensky mohol potvrdzovať identitu dôležitých vyslancov alebo poslov. Od konca 2. stor. po Kr. dochádza k masovej výrobe i tohto typu šperku, čo ovplyvnilo nielen jeho výskyt v provinciách, ale aj jeho kvalitu. Napr. Septimius Severus v roku 197 po Kr. udelil privilégium nosiť zlatý prsteň všetkým rímskym vojakom, čo prispelo k jeho rozšíreniu až k hraniciam provincií. Archeologické výskumy dokladajú, že ženy a deti v 3. a 4. stor. po Kr. nosili často aj niekoľko prsteňov naraz. V tomto období sa kládol dôraz na farebnosť šperkov. Do prsteňov boli často osadené očká zo sklenej pasty, polodrahokamov, drahokamov, zdobené rytým výjavom – tzv. gemy. Pokiaľ bol motív vyrytý do hĺbky, hovoríme o intaglii, ak vystupoval nad povrch, o kamei. Poznáme aj celé prstene vyrobené z iných materiálov, napr. z jantáru, horského kryštáľu alebo gagátu/lignitu. Na rozdiel od Grékov, v prostredí rímskych provincií zatiaľ nie sú známe ozdoby nôh.

Obr. 53 Zlatý prsteň z tenkého drôtu, so zasadenými očkami z modrého polodrahokamu. Muzej Moslavine Kutina, Chorvátsko.
Foto: Miroslava Daňová

Obr. 54 Zlatý prsteň z tenkých tordovaných drôtikov, ktoré na pleciach vytvárajú volúty. Museum Carnuntinum, Rakúsko. Foto: Miroslava Daňová.

Obr. 55 Strieborný prsteň z Gerulaty s nápisom SILVANVM VIATOREM na obvode (detail nápisu). Slovenské národné múzeum - Archeologické múzeum Bratislava.
Foto: Miroslava Daňová.

Techniky používané pri výrobe šperkov

Na opracovanie a dekoráciu súčastí šperkov vyrobených z kameňa, kosti, parohoviny alebo dreva šperkári používali brúsenie, vŕtanie a menej často rytie (len do mäkších materiálov). Konečnou úpravou povrchu mohlo byť leštenie zmesou oleja a jemného prachu, príp. zvieracou kožou. Kovové šperky alebo ich časti sa mohli zhotoviť odliatím do formy (bronzové prstene), spojením plechov alebo drôtikov, prípadne kombináciou týchto techník. Na spájanie častí šperkov (napr. prsteň a kazetka) sa využívalo spájkovanie, ale aj malé pánty alebo retiazky. Nitovanie sa používalo prevažne na opravy plechov. Zlaté a strieborné plechy sa vyrábali tepaním. Ich povrch mohli zdobiť granuláciou (drobné guličky zlata), filigránom (tenkými drôtikmi usporiadanými

do ornamentov) alebo reliéfnou výzdobou. Tá vznikala najčastejšie cizelovaním (reliéf vystupujúci z povrchu plechu) s vyrytými detailmi.

Drôtiky z drahých kovov, medi, alebo jej zliatin mohli byť vyrobené odlievaním, kutím alebo zrolovaním mimoriadne tenkého plechu. Drôtiky boli najčastejšie využívané na výrobu náušníc alebo rôznych druhov retiazok, pričom ich jednotlivé dieliky mohli byť vyrobené rôznym spôsobom.

V 3. stor. po Kr. prichádza do obľuby prelamovaná technika (*opus interrasile)*, kedy sú šperky tvorené z hrubých drôtov alebo prevŕtaných plechov tak, že je vidieť veľkú časť podkladu pod nimi. Táto technika umožnila odľahčenie šperku a tým aj zníženie množstva použitého drahého kovu. Vytvorila priestor pre vyniknutie šperku na farebnom podklade.

V provinciách bolo populárne aj povrchové zdobenie bronzových šperkov farebným emailom alebo vytvorením malých oddelených priehradiek (francúzsky *cloisons*). Do týchto políčok boli vkladané kúsky skla alebo polodrahokamy a technika (*cloisonné*) sa stala mimoriadne populárnou v neskorej antike a vo včasnom stredoveku.

Obr. 56 Využitie drôtikov pre výrobu retiazok. A – články retiazky s očkami na koncoch, B – uzatvorené články, ktoré sa preložia a navliekajú na seba, C – uzatvorené články v tvare osmičiek, D – retiazka vyrobená technikou líščieho chvosta (nem. „Fuchsschwanzkette“).
Foto: Miroslava Daňová.

Literatúra

Böhme Schönberger, A.: Kleidung und Schmuck in Rom und Provinzen. Aalen 1997.

Cleland, L./Davies, G./Llewellyn-Jones, L.: Greek and Roman Dress from A to Z.London/New York 2007.

Daňová, M.: Schmuck in den Provinzen. In: Humer, F. (ed.): CARNUNTUM. Von Kaisern und Bürgern. Wien 2009, s. 342-364, 371-405.

Facsády, A. R.: Jewellery in Aquincum. Budapest 2009.

Garbsch, J.: Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. München 1965.

Guiraud, H.: Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule. Gallia 46, 1989, s. 173-211.

Hrnčiarik, E.: Katalóg VI. Rímske zbierky: Rímske kostené výrobky v zbierkach Podunajského múzea v Komárne. Komárno 2012.

Johns, C.: The Jewellery Of Roman Britain: Celtic and Classical Traditions. London 2012.

Martin, M./Martin-Kilcher, S.: *Schmuck und Tracht zur Römerzeit*. Augster Blätter zur Römerzeit, Heft 2.Augst 1992.

Tóth, B.L.: The Six Techniques of Pierced Jewellery in Late Antiquity and their Evolution. In: Entwistle, Ch./Adams, N. (eds.): Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery. London 2010, s. 1-12.

I.12 Pracovné náčinie (*K. Kuzmová*)

Značnú časť rímskoprovinciálnej materiálnej kultúry tvorí pracovné náčinie, zhotovené prevažne zo železa a opatrené drevenými a kostenými rúčkami alebo násadami. Na základe archeologických, písomných a ikonografických prameňov je známe široké spektrum náradia a nástrojov, potrebných pre poľnohospodársku a remeselnú činnosť, dva hlavné piliere rímskeho hospodárstva. Mnohé z týchto predmetov boli známe už v predrímskom období, zvlášť u Keltov. Vzhľadom na svoju účelovosť, ale aj univerzálnosť, našli uplatnenie aj v storočiach nasledujúcich po páde Rímskej ríše, pričom viaceré tvary prežili prakticky až do súčasnosti. Preto nepatria medzi chronologicky citlivé nálezy, ale sú cenným zdrojom informácií o zamestnaní a každodennom živote obyvateľov rímskych provincií. Vyrábali a používali sa v rôznorodom prostredí – vo vojenskej i civilnej sfére, v pevnostiach, mestských i vidieckych sídlach, remeselníckych štvrtiach a dielňach (armádnych *fabricae*, civilných *officinae*), menej často sa ukladali do hrobov, niekedy v zmenšenej podobe. Pre svojich vlastníkov boli cenné nielen ako pracovné pomôcky, ale hodnotný bol aj kov, z ktorého boli vyrobené. Svedčia o tom najmä stopy po oprave a sekundárnom využití poškodených exemplárov. V neistých časoch sa často ukrývali do zeme, obvykle ako súbory predmetov (hromadné nálezy, depoty).

Obr. 57 Výber rímskeho poľnohospodárskeho náradia z Aquinca (Budapešť, Maďarsko). Autor: Bjoertvedt, Licencia: CC BY-SA 4.0 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aquincum_BHM_agricultural_tools_IMG_0613.jpg

Poľnohospodárske náradie

Rímske poľnohospodárstvo spočívalo na pestovaní úžitkových rastlín *(agricultura)* a chove hospodárskych zvierat *(pecuaria)*. Základnou plodinou v stravovaní širokých vrstiev obyvateľstva bolo obilie *(frumentum)*, z ktorého sa zhotovovali najmä kašovité jedlá a chlieb. Jeho pestovanie si vyžadovalo okrem poznatkov z oblasti agrárnej techniky aj špeciálne pracovné náradie *(instrumenta fundi)*. Pri získavaní a spracovaní poľnohospodárskych produktov sa využívali jednoduché, ale efektívne technické zariadenia. Oralo sa pomocou pluhu *(aratrum vomer)* vybavenom železnými súčasťami, napr. aj krájadlom, ktoré uľahčovali a skvalitňovali orbu. Obilie sa žalo krátkymi kosákmi *(falx)*, pričom sa získavala aj slama. Značný pokrok prinieslo používanie dlhšej kosy *(falx messoria)*, najmäna kosenie trávy na seno. Z písomných a ikonografických prameňov je známy aj žací stroj (*vallus*). Obilie sa mlelo na ručných kamenných žarnovoch alebo pomocou rozmernejších mlynských kameňov poháňaných zvieratami (osol/kôň), príp. vodou. Rimania sa v provinciách venovali aj pestovaniu olív, viniča, sadovníctvu a záhradníctvu. Z olejnatých plodín sa okrem olív pestovali aj ľan, konope, mak a zo strukovín hrach, bôb, šošovica. Pri týchto činnostiach našli svoje uplatnenie aj ďalšie druhy náradia a zariadení, napr. rýle/lopaty, motyky, čakany, hrable, vidly, ovocinárske a

vinohradnícke nože (*falx vinatoria*), lisy na olivy, na vínnu révu a mnohé ďalšie. Druhou ťažiskovou oblasťou rímskeho poľnohospodárstva bolo pastierstvo a chov úžitkových zvierat, najmä hovädzieho dobytka, ošípaných, oviec, kôz a hydiny. K najčastejším druhom náradia používaného v tejto sfére patria azda ovčiarske nožnice.

Remeselnícke nástroje

Viaceré nástroje potrebné pre vykonávanie remeselníckych prác mali univerzálny ráz a používali sa v rovnakej podobe v rôznych výrobných odvetviach. Špecifické technológie a techniky si však vyžadovali aj špeciálne pracovné pomôcky, ktoré vznikli buď úpravou univerzálnych nástrojov alebo vytvorením nových typov a variantov. Tieto sú často určujúcim faktorom pri identifikácii konkrétnej remeselnej činnosti a zároveň aj dokladom jej technickej úrovne. Provinciálni remeselníci boli značne ovplyvnení stredomorskými, najmä italskými technológiami, technikami a predlohami, ktoré spájali s domácimi skúsenosťami. Mnohé z nich vychádzali z predrímskych, keltských tradícií. Ich výsledkom boli rímskoprovinciálne produkty, charakteristické na jednej strane určitou uniformitou a na druhej strane lokálnymi a regionálnymi osobitosťami.

Jedným zo základných predpokladov rozvoja remesiel v rímskych provinciách bol dostatok potrebných prírodných surovín (kameňa, hliny, dreva, rúd a i.). Keďže nerastným bohatstvom neoplývali všetky Rimanmi obsadené územia, odvetvia ako prospekcia, baníctvo a hutníctvo sa rozmáhali iba v niektorých z nich. Sú známe napr. doklady intenzívnej ťažby rúd a prvotného spracovania železa (Hispánia, Norikum, Dalmácia, Dácia), olova (Británia, Hispánia, Lusitánia, Dalmácia, Dácia), medi (Británia, Hispánia, Dalmácia, Cyprus), zlata a striebra (Británia, Hispánia, Norikum, Dalmácia, Dácia) i cínu (Británia, Hispánia). Základnými baníckymi nástrojmi používanými v povrchových lomoch i hĺbkových baniach boli mlat, čakan a dláto (*scalprum*), ale pri dobývaní surovín nemohli chýbať ani ďalšie pomôcky a zariadenia (napr. vedrá, koše, kahance, čerpadlá a i.).

Obr. 58 Výber rímskeho tesárskeho náradia z Aquinca (Budapešť, Maďarsko). Autor: Bjoertvedt, Licencia: CC BY-SA 4.0 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aquincum_BHM_carpenter_tools_IMG_0618.jpg#filelinks

Na ťažbu železných rúd nadväzovalo hutníctvo železa, ktoré zabezpečovalo základnú surovinu pre početné, viac či menej špecializované remeslá, zamerané na výrobu i opravu železných predmetov. Patrili k nim najmä kováči (*fabri ferrarii*), zbrojári (*fabri armorum*), nástrojári (*fabri ferramentarii*), nožiari (*fabri cultrarii*), výrobcovia kosákov (*fabri falcarii*), sekier (*fabri dolabarii*) a pod. Základné kováčske nástroje tvorili kovadlina (*incus*), kladivo (*malleus*), kliešte (*volsella, forceps*), sekáč, priebojník, pilník. Nevyhnutnou súčasťou kováčskej dielne bolo aj ohnisko s dúchadlom (*follis fabrilis*).

Dôležitým kovospracujúcim remeslom bolo aj bronziarstvo, ktoré sa v rímskych provinciách zameriavalo najmä na výrobu drobných predmetov. Surovinu často získavali recykláciou poškodených výrobkov, ktoré roztavili a odlievali z nich nové. Ako pracovné náradie pritom používali najmä železné kliešte, lyžice, naberačky a nevyhnutné boli aj odlievacie tégliky a formy. Bronziari upravovali a zdobili povrch svojich výrobkov rôznymi technikami, pomocou menších, jemnejších nástrojov (napr. kladivká, rydlá, pilníky, razidlá, priebojníky).

Významnou prírodnou surovinou, ktorá našla široké uplatnenie v každodennom živote provinciálneho obyvateľstva, bol kameň. Pri jeho lámaní a následnom spracovaní v kamenárskych dielňach sa okrem vyššie uvedených nástrojov uplatnilo aj široké spektrum kladív, klinov, vrtákov, rydiel a i., slúžiacich na vytvorenie požadovaného tvaru, výzdoby a nápisu jednotlivých výrobkov. Pre ťažbu dreva, ktorú si vyžiadala najmä poľnohospodárska a stavebná činnosť, ale bola kľúčovou aj pre drevospracujúcich remeselníkov (tesárov, stolárov, kolárov, debnárov), boli charakteristické najmä sekery (*asciae, dolabrae*), píly (*serrae*) a hoblíky (*runcinae*).

Pri spracovaní organických materiálov – kože a textílií – sa využívali hlavne nože, škrabky, nožnice, ihly, šidlá. Pre viacerých remeselníkov boli nevyhnutné aj meracie nástroje – uholníky, kružidlá, olovnice.

Literatúra

Amrein, H.: Das römerzeitliche Handwerk in der Schweiz. Monographies Instrumentum 40. Montagnac 2012.

Feugère, M./Guštin, M. (ed.): Iron, Blacksmiths and Tools. Ancient European Crafts. Monographies Instrumentum12. Montagnac 2000.

Gaitzsch, W.: Eiserne römische Werkzeuge I-II. BAR International Series 78. Oxford 1980.

Gralfs, B.: Metallverarbeitende Werkstätten im Nordwesten des Imperium Romanum. Hamburg 1994.

Pohanka, R.: Die eisernen Agrargeräte der römischen Kaiserzeit in Österreich. Studien zur römischen Agrartechnologie in Rätien, Noricum und Pannonien. BAR International Series 298. Oxford 1986.

Pollak, M.: Stellmacherei und Landwirtchaft - zwei römische Materialhorte aus Mannersdorf am Leithagebirge, Niederösterreich. Wien 2006.

I.13 Umenie (*M. Daňová, K. Kuzmová*)

Rímske provincie boli unikátnym prostredím, v ktorom sa stretli predlohy a znalosti z Itálie s lokálnymi vplyvmi a tradíciami pôvodného obyvateľstva a pretransformovali sa do novej podoby. Osobitosti provinciálneho umenia a kultúry môžeme zaznamenať vo všetkých oblastiach – počnúc umeleckými smermi, cez rôzne formy umeleckého remesla až po nehmotné umelecké prejavy (napr. hudba, spev, tanec, divadlo, literatúra). Dôležitým historickým medzníkom, ktorý významne podnietil šírenie rímskeho spôsobu života a kultúry, bol Caracallov edikt (*Constitutio Antoniniana*) vydaný v roku 212 po Kr., ktorý povýšil slobodných obyvateľov provincií na rímskych občanov.

V architektúre, jednej zo základných oblastí umenia, priniesli Rimania do provincií nové technológie, vlastnú predstavu o vzhľade a komforte stavieb. Na ich území naďalej uplatňovali prvky urbanizmu, stavebné postupy a dekorácie známe zo Stredomoria, prispôsobovali ich však lokálnym podmienkam

Obr. 59 Hlavica stĺpu. Kombinácia rímskej a miestnej umeleckej tradície. Múzeum v Petre, Jordánsko. Foto: Erik Hrnčiarik.

a potrebám vlastníkov alebo užívateľov (napr. v chladnejšom prostredí vznikali uzatvorené typy stavieb – *porticus fenestrata)*. Počiatky rímskeho staviteľstva mimo Itálie súviseli primárne s vojensko-strategickými cieľmi Ríma a pohybom vojsk a zároveň s hospodárskou stabilizáciou anektovaných území. Budovali sa tu inžinierske stavby (cesty, mosty, vodovody) a sídla rôzneho charakteru, čo malo za následok aj zmenu životného prostredia a rázu krajiny (klčovanie lesov, rozširovanie polí a pasienkov, umelé odvodňovanie i vytváranie vodných plôch a pod.). V rámci starovekej architektúry možno Rimanom prípísať najväčšie množstvo stavebných foriem, ktoré nemuseli byť používané súčasne. Slúžili rovnako civilným, vojenským, sakrálnym a funerálnym účelom. Hlavné zásady rímskej architektúry: trvácnosť *(soliditas)*, užitočnosť *(utilitas)* a krása stavieb *(elegantia)* pomenoval na prelome letopočtov vo svojej známej práci Vitruvius.

Pre svoje stavby využívali rímski stavitelia najmä lokálne zdroje materiálov (drevo, hlinu, kameň, tehly, vápno). V niektorých provinciách sa kameň začal všeobecnejšie používať koncom 1. až začiatkom 2. stor. po Kr. V reprezentatívnych priestoroch významných stavieb uprednostňovali rôzne druhy kameňa importované zo vzdialenejších častí ríše, napr. z Egypta (porfýr), gréckych ostrovov (mramor rôznych farieb), Itálie (mramor). Spôsob vyhotovenia (*opus*) súvisel s použitou stavebnou technikou, materiálom a výslednou formou (*opus caementitium, isodomum, incertum, quadratum, mixtum, testaceum, craticium, spicatum*). Pri stavbách sa uplatnili aj podporné architektonické články, najmä stĺpy z dreva alebo kameňa. Ich hornú časť tvorila spravidla reliéfne zdobená hlavica a spodnú báza (základňa). Stĺporadie sa nazývalo *porticus*. Rimania s obľubou využívali aj tzv. *pseudoporticus*, t.j. múr s pristavanými polovičnými stĺpmi.

Rímsky koncept výstavby miest priniesol do väčšiny provincií okrem pravouhlého systému ulíc aj nové typy stavieb, ktoré boli dovtedy pre väčšinu územia ríše neznáme – napr. amfiteáter, divadlo (*amphitheater, theater*), *odeon* alebo kúpele (*thermae*). Strechy rímskych stavieb (s výnimkou Blízkeho

východu a Egypta) boli najčastejšie konštruované so spádom (klenuté alebo sedlové). Na pokrytie striech slúžila najmä krytina z pálenej hliny (*tegula, imbrex*), pri menej honosných stavbách ju nahradili šindle z dreva alebo tŕstie. Medzi najvýznamnejšie architektonické novinky v prostredí rímskych provincií patrilo vykurovanie podláh a stien (*hypocaustum*), stavba vodovodov (*aquaeductus*) a kanalizácií (*cloaca*) , či zasklievanie okien pomocou sklenených tabuliek vsadených do kamenných alebo kovových mriežok.

Napriek úsiliu Rimanov o budovanie provinciálnych miest podľa rímskeho vzoru, boli ich stavby čiastočne ovplyvnené lokálnymi podmienkami rozsiahlej Rímskej ríše. Preto sa najmä vo východnej časti Stredomoria prejavovali v rímskej architektúre grécke, sýrske, nabatejské alebo napr. egyptské prvky, a to hlavne na fasádach stavieb a v ich dekorácii. Steny, stropy a niekedy aj stĺpy interiérov zdobila štuková a fresková výzdoba. Dlážka bola vydláždená tehlami, kameňmi, prípadne vyhotovená technikou liatej podlahy (*terazzo*). Najdôležitejšie miestnosti budov zdobili mozaiky (*opus sectile, opus vermiculatum*). Stavebné techniky a spôsob dekorácie obytných domov sa preniesol aj do funerálnej architektúry, ktorá po smrti predstavovala symbolické obydlie zosnulých.

Interiér rímskych budov býval vybavený aj ďalšími dekoratívnymi prvkami a predmetmi. Vyrábali ich najmä špecializovaní remeselníci a umeleckí remeselníci (*artifex*), napr. kameňosochári, štukatéri, maliari, mozaikári, kovolejári, sklári a i. Informácie o ich práci poskytujú hnuteľné i nehnuteľné pamiatky zachované v rímskych mestách a vilách, či diela antických autorov. Pri reprezentatívnych a luxusných stavbách sa často využívali aj služby italských majstrov, resp. sa dovážali ich produkty. Zákazníci mali k dispozícii predlohy a vzorkovníky, z ktorých si mohli vybrať.

Významnou skupinou umeleckých a umelecko-remeselných pamiatok sú ozdobné alebo kultové predmety zhotovené z rôznych materiálov – kameňa, bronzu, drahých kovov a kameňov, skla, keramiky, kosti, slonoviny, ale aj z dreva, kože alebo textílií. Ide o predmety väčších, ale aj pomerne malých rozmerov, napr. sochy, sošky, plastiky, nádoby, šperky, súčasti odevu, pri ktorých sa výraznejšie prejavovali kultúrno-historické rozdiely v rámci Rímskej ríše, najmä medzi jej východnou a západnou časťou. Na západe impéria Rimania postupne romanizovali územia pôvodne osídlené keltskými a germánskymi kmeňmi. Vo východnej časti sa určujúcimi stali najmä egyptské a grécke tradície. Lokálne špecifiká sa prejavovali napríklad aj v spôsobe pochovávania (mumifikácia) a na náhrobných stélach (Blízky východ, Egypt). Vplyv rímskych vojakov a ich rodín sa odzrkadlil aj v lokálnej móde v tých oblastiach, kam boli príslušné vojenské jednotky prevelené. Preto nachádzame napríklad kultúrne prejavy z Blízkeho východu (plastika, šperky a i.) v podunajskom Carnunte, ktoré sa stalo dočasne sídlom jednotky *Ala III Augusta Thracum Sagittaria*, pôvodom zo Sýrie, i samotného cisára Septimia Severa a jeho sýrskej manželky Julie Domny.

Prostredníctvom rímskeho vojska prenikali do provinciálneho prostredia aj nové kulty, ktoré ovplyvnili život spoločnosti najmä v období neskorého cisárstva (napr. Izis a Sarapis, Kybélé, Mithra, Jupiter Dolichenus). Cez armádu a obchodníkov sa do obehu dostávali rímske mince, ktoré zohrávali dôležitú úlohu aj v prezentácii (a neskôr v otvorenej propagande) cisára a jeho rodiny. V rámci postupne silnejúceho kultu cisára sa jeho portrét zvečnený na minciach, reliéfoch alebo plastikách dostával aj k obyvateľom vzdialenejších častí ríše. Zobrazenia cisárov a príslušníkov cisárskych dynastií výrazne vplývali aj na módu elít, zvlášť na spôsob odievania a účesy. Portrétne umenie sa

Obr. 60 Kostená rúčka nožíka so zobrazením komického herca.
Foto: Eva David.

vo všetkých svojich podobách zaradilo do každodenného života v rímskych provinciách. Portrétne prvky poznáme aj z nástenných malieb alebo maľovaných portrétov zosnulých a poukazujú na snahu zachytiť podobu človeka pre nasledujúce generácie.

Rimania sa stali majstrami aj v umeleckom spracovaní skla, drahých kovov a bronzu. Nielen archeologické nálezy, ale aj ikonografia sklenených a strieborných nádob poukazuje na vyspelosť výrobných technológií a výzdobných techník. Sklárski majstri dokázali vytvoriť aj rôznofarebné vrstvené a diatretové sklo. Svoje zručnosti využili aj pri výrobe šperkov.

Prejavom kultúry a umenia nie sú len hmotné pamiatky. Významným prameňom pre skúmanie kultúry rímskych provincií sú aj písomné pamiatky (najmä epigrafické, zriedkavejšie paleografické záznamy), a nepriamo aj nálezy predmetov, ktoré s nimi súviseli. Epigrafické pramene predstavujú nápisy vytesané napr. na náhrobných stélach, sarkofágoch, rôznych tabuliach, oltároch alebo vyryté na šperkoch a predmetoch dennej potreby (keramika, tehly, užitkové predmety). Paleografické pramene (napísané atramentom alebo farbou) sa dochovali najmä vo východných provinciách (Egypt, Sýria) a vo Veľkej Británii. V ostatných severných provinciách o prítomnosti tohto druhu písomníctva svedčia len nálezy písacích potrieb – kalamárov (*atramentarium)* alebo rydiel (*stilus*). Kým epigrafické pamiatky majú skôr oficiálny ráz, druhá skupina sa vzťahuje skôr na osobné veci (vlastníctvo, *votum,* precvičovanie abecedy, označenie hmotnosti, ceny alebo majiteľa predmetu, tovaru a pod.). Tento druh pamiatok je dôležitým zdrojom informácií o spôsobe života, funkcii úžitkového umenia i lingvistickej úrovni pisateľa. Podľa doterajších zistení sa v rímskych provinciách hovorilo a čiastočne aj písalo latinsky, grécky i jazykom pôvodného obyvateľstva.

V živote obyvateľov provincií nechýbala ani hudba, bola dôležitou súčasťou náboženských, kultových či pohrebných obradov a v niektorých kultoch (napr. Izis, Dionýzos, Artemis) ju počas ceremónii sprevádzal aj tanec. Samostatný priestor bol hudobnému prednesu vyhradený v divadlách, odeónoch, cirkusoch a amfiteátroch. O význame hudby v civilnej sfére rímskych provincií dnes svedčia najmä nálezy hudobných nástrojov, resp. ich častí (napr. vodný organ z Aquinca). Mimoriadnu úlohu zohrávala hudba v prostredí rímskej armády ako súčasť prezentácie i bojovej taktiky vojenských jednotiek.

Antické pramene

Vitruvius, P. M.: Deset knih o architektuře. Preložil Alois Otoupalík. Praha 1979.

Literatúra

Fischer, Th. (ed.): Die römischen Provinzen. Eine Einführung in die Archäologie. Stuttgart 2001.

Hrnčiarik, E.: Rímske umenie I. Rímsky portrét. Trnava 2015.

Humer, F. (ed.): Götterbilder – Menschenbilder: Religion und Kulte in Carnuntum. St. Pölten 2011.

Humer, F. (ed.): A.D. 313 : Von Carnuntum zum Christentum. St. Pölten 2014.

Komoróczy, B./Vlach, M.: Příběhy civilizace a barbarství – Pod nadvládou Říma. Brno 2018.

Willburger, N.: Kunsthandwerk als Ausdruck der romanitas. Dekoration und Statussymbol. In: Imperium Romanum. Roms Provinzen an Neckar, Rhein und Donau. Stuttgart 2005, s. 318-326.

I.14 Pohrebný rítus a funerálna architektúra (*K. Kuzmová*)

Obyvateľstvo rímskych provincií bolo značne rôznorodé. Okrem príslušníkov domácej populácie ho tvorili aj prisťahovalci z Itálie, zo susedných i vzdialenejších provincií, príp. aj z barbarika. Je zrejmé, že jednotlivé osoby, rodiny či civilné a vojenské komunity priniesli do nového prostredia aj svoje pohrebné zvyklosti. Archeologické pramene (najmä náhrobné stély) zároveň dokladajú, že pôvodní obyvatelia si pomerne dlho udržali svoje tradície, pričom prijímali aj impulzy z iných častí rímskeho sveta. Dlhodobé prelínanie miestnych a cudzích prvkov viedlo k ich postupnému stmeľovaniu a často vyústilo do svojráznych prejavov pohrebného rítu.

K rímskemu pohrebnému obradu (*pompa funebris/laudatio funebris*) patrilo aj umytie a oblečenie zosnulého a rozlúčka v jeho dome. Pohrebný sprievod sa na druhý až ôsmy deň na svitaní pobral na pohrebisko, kde sa uskutočnil samotný akt pochovávania. Rímskoprovinciálne pohrebiská sa nachádzali pri hlavných cestách vedúcich z/do vojenských táborov, miest a osád, najmenej vo vzdialenosti 100 až 500 m od ich okrajových častí. Napr. známe pohrebisko situované popri ceste z Carnunta do Savarie (tzv. Gräberstrasse) začínalo zhruba 500 m od brány legionárskeho tábora a pokračovalo v dĺžke minimálne 2 km. Táto forma pohrebísk má pôvod v Itálii, kde sa vyvíjala viac ako 100 rokov a v provinciách pretrvala až do 3. stor. po Kr. Od nasledujúceho, 4. stor. po Kr. sa pohrebiská začali postupne rozširovať okolo sídlisk. Zakladali sa aj v ich opustených častiach, ktoré už neboli vhodné na poľnohospodárske alebo iné využitie. V dobe rímskeho cisárstva prevažovali dva spôsoby pochovania – žiarový (kremačný) a kostrový (inhumačný).

Žiarový spôsob pochovávania (kremácia)

Prevažujúcim pohrebným rítom v 1.–2. stor. po Kr. bolo žiarové (kremačné) pochovávanie, ktoré malo veľa variantov. Na pohrebiskách alebo v ich blízkosti sa spravidla nachádzalo jedno centrálne žiarovisko (*ustrina*) slúžiace pre všetky kremácie alebo sa pohrebná hranica postavila individuálne, pri konkrétnom hrobe, príp. priamo v hrobovej jame alebo nad ňou (*bustum*). Na hranicu sa okrem zosnulého ukladali aj predmety, ktoré tvorili tzv. hrobovú výbavu (inventár hrobu), a to buď všetky alebo len niektoré. Tie sa pôsobením vysokej teploty obvykle poškodili alebo nesú stopy po ohni. Pokiaľ neboli súčasťou kremácie, zostali v pôvodnom stave a do hrobu sa vložili následne. Spopolnené zvyšky zosnulých sa do hrobov vkladali viacerými spôsobmi. Jedným z najrozšírenejších bolo uloženie do urny/popolnice (urnový/popolnicový hrob), ktorá mala podobu buď kamennej schránky (*ossuarium*) alebo nádoby rôznych tvarov zhotovenej z pálenej hliny (keramiky), skla alebo olova. Najčastejším druhom urien boli keramické nádoby. Mohli byť súčasťou tzv. funerálnej keramiky, zhotovenej špeciálne pre tento účel, alebo stolovej keramiky, bežne používanej v rímskych domácnostiach. Ako urny sa niekedy využívali aj časti poškodených nádob, napr. amfor. Z niektorých oblastí sú známe aj tzv. tvárové urny, s vyobrazením ľudskej tváre, alebo urny v tvare domov, symbolizujúce zrejme príbytok pre zosnulého. Ďalšie nádoby vložené do hrobu pôvodne obsahovali jedlá a nápoje, ktoré mali slúžiť pochovanému na druhom svete. Popol sa okrem urny mohol vložiť aj do jamky vyhĺbenej na dne hrobovej jamy (jamkový hrob) alebo rozsypať v hrobovej jame medzi hrobovým inventárom (rozptýlený/vrstvový hrob).

Samotná hrobová jama býva jednoducho vyhĺbená do zeme, bez ďalších úprav. Steny hrobových jám sa v niektorých prípadoch vymazávali hlinou alebo vypaľovali. Výraznejšie stopy po ohni však môžu súvisieť aj s prítomnosťou pohrebnej hranice, príp. s inými javmi a praktikami. Sú známe aj hrobové jamy obložené kameňmi, tehlami alebo drevom. Iné boli vybavené tzv. skrinkami z kamenných platní (skrinkové hroby), schránkami z pálenej strešnej krytiny – *tegulae* (tehlové hroby) alebo murovanými hrobovými komorami (komorové hroby/hrobky). Kamenné hrobky boli niekedy rozdelené priečkou na dve časti: v jednej z nich bola uložená urna, v druhej ostatný hrobový inventár. Jednotlivé hroby alebo skupiny hrobov bývali na pohrebisku oddelené drevenými ohradami alebo kamennými múrmi, ktoré vytvárali tzv. hrobové okrsky.

Najbežnejšou súčasťou hrobového inventára boli keramické nádoby, predovšetkým domáca úžitková, najmä stolová keramika (misa, šálka, pohár, krčah/džbán), zriedkavejšie kuchynská (hrniec, zásobnica) alebo importovaná keramika (napr. terra sigillata). K výbave hrobov spravidla patrili aj drobné kovové predmety, najmä šperky a súčasti odevu pochovaného jedinca. Zbrane a nástroje sa v žiarových

hroboch nachádzajú iba zriedka. Ukladanie zbraní do hrobov nebolo u Rimanov štandardné, keďže boli majetkom štátu. Napriek tomu sú hroby so zbraňami z územia Rímskej ríše známe. V ich prípade sa predpokladá, že nepatrili Rimanom, ale cudzincom pochádzajúcim z nerímskeho, barbarského prostredia. Ich výskyt v Panónii sa dáva do súvislosti aj s romanizovanou elitou pôvodnej populácie.

Svojrázny spôsob pochovania predstavujú aj hroby s vozmi známe z Panónie. Spájajú sa s predstavami súvekého obyvateľstva o ceste zosnulého na druhý svet, pri ktorej bol zrejme potrebný aj dopravný prostriedok. Súčasťou hrobovej výbavy bol preto aj kompletný voz s konským povozom. Išlo o pohrebné vozy, niekedy zdobené aj bronzovými kovaniami s dionýzovskými scénami, a k hrobovej výbave patrili aj importované keramické a sklenené nádoby zdôrazňujúce pompéznosť pochovania. Tento spôsob bol obľúbený u časti panónskeho obyvateľstva keltského pôvodu (Bójovia, Eraviskovia), o čom svedčia aj nálezy náhrobných kameňov s vyobrazením pohrebných dvoj- alebo štvorzáprahov. Ich priama príslušnosť k odkrytým hrobom s vozmi však doteraz nebola doložená. Jadrom ich výskytu je severovýchodná Panónia *(civitas Eraviscorum)*, kde sú datované do 2. stor. po Kr.

V niektorých provinciách sa ujalo pochovávanie pod kužeľovitým hlineným násypom – mohylou (*tumulus*). Táto forma bola najviac rozšírená v západnej Panónii, vo východnom Noriku, ale aj na území dnešného južného Anglicka, Belgicka a Porýnia. V noricko-panónskej oblasti sa mohyly často nachádzajú na úpätí kopcovitého terénu, zriedkavejšie na rovine. Iba výnimočne sa vyskytujú v blízkosti rímskych osád alebo miest. Mohylové pohrebiská pozostávajú z rôzneho počtu mohýl (až do 50), pričom asi jedna tretina z nich stojí osamotene, ostatné bývajú zoskupené. Priemer kruhového pôdorysu mohýl sa pohybuje od 3,5 do 25 m, výška závisí od stavu zachovania (0,2-3,5 m). Pod mohylami sú doložené prakticky všetky známe formy žiarového rítu (hroby urnové, jamkové, rozptýlené, skrinkové, s kamenným obložením). Vyskytujú sa i hrobové komory s dromosom, murované komory s kruhovým pôdorysom a kupolou alebo s hranatým pôdorysom a klenbou. Množstvo, druh a kvalita inventára mohylových hrobov je rôzna. Pozostával najmä z lokálnych rímskoprovinciálnych výrobkov (keramiky, šperkov a súčastí odevu), menej z importovaných predmetov (terry sigillaty, skla, bronzových nádob). Mohylový spôsob pochovávania je v noricko-panónskej oblasti doložený od 2. pol. 1. stor. do konca 2. stor. po Kr. Z ich rámca sa chronologicky vymykajú mohyly odkryté na Magdalensbergu (juhovýchodné Norikum), datované do 1. pol. 1. stor. po Kr. Predpokladá sa, že pochovávanie pod mohylami bolo civilizačným prejavom, istým módnym trendom, ktorý sa v severných provinciách Rímskej ríše rozšíril nezávisle od etnického alebo historického kontextu.

Kostrový spôsob pochovávania (inhumácia)

V 3. a 4. stor. po Kr. prevažoval na území Rímskej ríše kostrový spôsob pochovávania. Obmedzený počet alebo v niektorých prípadoch úplná absencia dobre datovateľných hrobových nálezov z 3. stor. po Kr. negatívne ovplyvnili poznatky o pochovávaní v tom období. Predpokladá sa, že jednou z príčin bola všeobecná hospodárska kríza, ktorá obmedzila distribúciu importovaných predmetov a ich výskyt v hroboch. Väčšinou sa v nich nachádzajú domáce výrobky, ktorých datovanie je pomerne široké. Jedným z typických prvkov tohto obdobia je pochovávanie do kamenných schránok – sarkofágov.

Z kostrových pohrebísk 4. stor. po Kr. pochádza bohatší, dobre určiteľný a datovateľný archeologický materiál. Obyvateľstvo provincií, na rozdiel od predchádzajúceho obdobia, pochovávalo svojich zosnulých v bezprostrednej blízkosti sídlisk a miest, dokonca aj v ich opustených častiach. Objavuje sa fenomén vykrádania hrobov, najmä v období opúšťania a zániku sídlisk. Hroby, resp. kostry, sú orientované väčšinou v smere Z-V (niekedy V-Z). Na mestských pohrebiskách býva ich orientácia rôzna, keďže sa prispôsobovala celkovej parcelácii alebo lúčovitému usporiadaniu hrobov okolo jedného, významnejšieho hrobu. Z hľadiska hrobovej výbavy kostrový pohrebný rítus neumožňoval takú veľkú variabilnosť ako pri žiarových hroboch.

Kamenné sarkofágy sú menej časté, väčšinou ide o sekundárne využitie starších exemplárov. Na rozdiel od predchádzajúceho obdobia sa ukladali do zeme, preto novovyrobené sarkofágy nebývajú zdobené. Iný druh hrobu predstavuje murovaná hrobka z kameňov a/alebo tehál spájaných maltovinou. Niekedy býva murivo zahladené, omietnuté i maľované. Osobitnou formou sú tehlové hroby s plochou alebo sedlovou strieškou, ktoré boli zostavené zo strešnej krytiny *(tegulae)* a vyskytujú sa iba na pohrebiskách významnejších miest. Najčastejšie sa inhumačné pochovávanie spája s jednoduchými obdĺžnikovými

hrobovými jamami, zriedka sa vyskytujú tzv. výklenkové alebo šachtové hroby. Drevené rakvy alebo ich stopy sa zachovali v závislosti od klimatických a pôdnych podmienok (napr. známe drevené sarkofágy s maľovanými portrétmi z Fajjúmu a iných lokalít v Egypte, 1.- 4. stor. po Kr.).

Inventár hrobov zo 4. stor. po Kr. mal pomerne jednotný charakter. Najčastejšie sa v nich nachádzajú šperky a súčasti odevu – u žien náušnice, náhrdelník, náramok; u mužov spona, kovania opasku – pracka, nákončie remeňa; ďalej keramické, sklené nádoby (najmä krčah alebo džbán, šálka, misa) a veľmi často mince (v jednom hrobe aj vyše 20 kusov). Uloženie hrobového inventára je tiež pomerne jednotné. Šperky a súčasti odevu sa spravidla nachádzajú na svojom pôvodnom mieste a prispievajú k rekonštrukcii príslušného kroja. Sú však známe aj výnimky (napr. muži pochovaní na panónskych pohrebiskách koncom 4. stor. po Kr. mávajú šperky uložené pri nohách alebo na nich). Keramika sa nachádza obvykle na pravej strane tela, častejšie pri nohách, menej často pri panve alebo hornej časti tela. Uvedené pravidlá však neplatia pre detské hroby. Ukladali sa do nich o. i. aj neobvyklé predmety, napr. nadrozmerné železné nástroje.

Obr. 61 Rekonštrukcia tehlového hrobu zo Scarbantie (Sopron, Maďarsko). Autor: Wolfgang Sauber, Licencia: CC BY-SA 4.0 https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sopron_Museum_-_Ancient_Roman_collections#/media/File:Sopron_Museum_-_Rekonstruktion_Gr%C3%A4berfeld_1.jpg

Pozostatky kremačne či inhumačne pochovaných ľudských tiel skúma fyzická (biologická) antropológia. Pomocou moderných metód významnou mierou prispieva k získaniu komplexných poznatkov o populácii rímskych provincií. Týkajú sa nielen základných údajov o jednotlivcoch (pohlavie, vek, vzrast, vzhľad, choroby, zranenia, liečebné zásahy), ale aj širších demografických vyhodnotení (skladba populácie podľa veku, pohlavia, pôrodnosť, úmrtnosť, vplyv prostredia, zamestnania na zdravotný stav a pod.).

Náhrobné kamene a stavby

Jedným z najrozšírenejších kamenných pamiatok, slúžiacich na označenie hrobov, bol náhrobný kameň – stéla *(cippus)*. Jeho základný typ mal obdĺžnikový tvar a horný uzáver v tvare štítu *(tympanon)* alebo polkruhu. Na stéle sa nachádzalo nápisové a reliéfne pole, príp. ďalšie výzdobné polia a zóny. Nápis obsahoval základné údaje o zosnulom, napr. jeho meno, vek, pôvod, povolanie, ale aj mená dedičov, rodinných príslušníkov, ktorí dali náhrobok zhotoviť. V reliéfnom poli býval zosnulý zobrazený v kruhu svojej rodiny alebo s niektorým z jeho príslušníkov (manžel/manželka, rodičia, súrodenci, deti a pod.). Medzi výzdobnými prvkami sa vyskytujú rastlinné, geometrické a symbolické prvky, rôzne scény a výjavy. Stély mohli byť solitérnymi monumentami, ale aj súčasťou hrobových stavieb rôzneho druhu. K obľúbeným voľne stojacim náhrobkom patril hrobový oltár, známy v rôznych podobách už od 1. stor. po Kr. Ťažiskom jeho výskytu bolo 2. a 3. stor. po Kr. Je doložený v monumentálnom i menšom vyhotovení, s podstavcom, s ukončením pyramídovitého tvaru alebo v tvare medailónu s portrétom (obľúbený napr. v Noriku, Panónii, Moesii, Dácii i Macedónii). Blízkym typom bol náhrobok v podobe viacdielneho, architektonicky členeného stĺpa, rozšírený najmä v západných provinciách.

Archeologické výskumy prinášajú doklady o ohraničení hrobov drevenou ohradou alebo kamenným múrom, pričom vznikol areál kruhového, štvoruholníkového alebo nepravidelného pôdorysu. Predpokladá sa, že ohradenie v tvare kruhu mohlo súvisieť aj s konštrukciou mohylového násypu.

Dokonalejšiu formu ohraničenia hrobu, najmä v 2.- 3. stor. po Kr., predstavuje murovaná ohrada (tzv. Grabumfassung). Skladala sa z kamenného múra, reliéfne zdobených nárožných kameňov, doplnených nápisovým kameňom, stélou, hrobovým oltárom, sochou a pod. V uvedenom období bol v provinciách obľúbený typ menšej náhrobnej stavby v podobe výklenku *(aedicula)*, ktorej predlohy sú známe zo severnej Itálie. Tvorili ju tri zvislé kamenné platne postavené na podstavci, z nich jedna bola zadnou stenou a dve ďalšie bočnými stenami. Zadná platňa mala reliéf na vnútornej strane, kým bočné platne na oboch stranách. Bočné platne mohli byť nahradené stĺpmi. Vrchná časť náhrobku mala obvykle tvar strechy. Na bočných platniach bývajú zobrazené celé postavy (napr. domorodé ženy, Attis, okrídlený génius, satyr z dionýzovského okruhu a i.). Známe sú varianty podobných hrobových stavieb, ktoré sa skladajú obvykle z podstavca, štyroch nosných stĺpov a sedlovej strechy (tzv. baldachýnový typ). K väčším murovaným hrobom patria stavby v podobe chrámov alebo mauzóleí a už spomínané hrobové komory pod mohylami.

Jednou z najznámejších pamiatok spätých s pochovávaním najmä v 3. stor. po Kr., je sarkofág. Slúžil ako schránka na uloženie telesných pozostatkov zosnulého a príslušného hrobového inventára. Zhotovoval sa predovšetkým z kameňa, ale aj z dreva a olova. Kamenný sarkofág býval na pohrebiskách umiestnený na povrchu, obohnaný ohradou alebo múrom, v neskorej antike sa ukladal do zeme. Mal zdobené buď všetky steny, alebo iba jednu z dlhších stien, príp. obidve kratšie steny alebo bol bez výzdoby (v 4. stor. po Kr.). Na čelnej, pozdĺžnej stene sarkofágu sa nachádzalo nápisové pole, po jeho stranách bývali vo výklenkoch zobrazení napr. géniovia alebo Attis, príp. iné stojace postavy. Výklenky niekedy chýbajú alebo sú ešte doplnené dvoma ornamentálnymi poľami. Drevené sarkofágy z Fajjúmu a iných lokalít v Egypte (1.- 4. stor. po Kr.) sú známe maľovanými portrétmi zosnulých špeciálnou voskovou technikou (enkaustika).

Obr. 62 Hrobová stavba z lokality Šempeter (Slovinsko).
Foto: Klára Kuzmová.

Významné osobnosti a majetnejší občania alebo rodiny si stavali nákladnejšie hrobové stavby rôzneho druhu. Mali podobu monumentálnych, reliéfmi bohato zdobených a nápisom označených pomníkov alebo chrámov. Ďalšou známou formou bola podzemná hrobová komora *(hypogaeum)*.

Osobitnú skupinu pamiatok tvoria hroby, pohrebiská a príslušné stavby raných kresťanov, ktoré začali vznikať najneskôr po Milánskom edikte (313 po Kr.). Spôsob ich pochovávania rámcovo zodpovedal súvekým zvyklostiam. Zosnulých ukladali priamo do hrobových jám, sarkofágov, hrobiek zostavených z kamenných platní alebo do tehlových hrobov. Označovali ich drevenými alebo kamennými platňami a nápismi, ktoré boli zrejme zabudované do stavieb na pohrebiskách (modlitebne, kaplnky, baziliky). Kresťanské hroby, a neskôr aj pohrebiská, boli oddelené od ostatných hrobov. V ich centrálnej časti stáli kaplnky, v ktorých bývali umiestnené telesné pozostatky martýrov, svätcov, biskupov. Títo jedinci boli pôvodne pochovaní taktiež v sarkofágoch, tehlových hroboch a v podzemných hrobových komorách, často sa kaplnka nad nimi postavila až neskôr.

Literatúra

Ertel, Ch.: Grabbauten in Carnuntum. Carnuntum Jahrbuch 1996. Wien 1997, s. 9-32.

Ertel, Ch./Gassner, V./Jilek, S./Stiglitz, H.: Untersuchungen zu den Gräberfeldern in Carnuntum. Wien 1999.

Kerchler, H.: Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich. Wien 1967.

Kremer, G.: Antike Grabbauten in Noricum. Katalog und Auswertung von Werkstücken als Beitrag zur Rekonstruktion und Typologie. Wien 2001.

Norisch-pannonische Hügelgräber. Várpalota 1988.

Plesničar-Gec, L.: Severno Emonsko grobišče. Ljubljana 1974.

Schober, A.: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien 1923.

Vágó, É. B./Bóna, I.: Die Gräberfelder von Intercisa. Budapest 1976.

Zsidi, P.: Gräberfelder und Bestattungsorte in der Topographie von Aquincum. Budapest régiségei XLVII, 2014, s. 79-88.

4. Internationale Tagung über römerzeitliche Hügelgräber. Balácai Közlemények V. Veszprém 1997.

Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference: Weapons and military equipment in funerary context. Zagreb 2013.

Internetové zdroje

F. Harl/O. Harl: Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern: http://lupa.at

Changes of burial rituals; Funerary Monuments. In: Transformation. The Emergence of a Common Culture in the Northern Provinces of the Roman Empire from Britain to the Black Sea up to 212 A.D.: https://www2.rgzm.de/transformation/home/FramesUK.cfm

I.15 Náboženstvo a synkretizmus (*L. Nováková*)

V prostredí rímskych provincií dochádzalo k spájaniu lokálnych i tradičných rímskych božstiev (*synkretizmus)*, ich splývaniu (*teokrázia)* a vzájomnému ovplyvňovaniu. Mnohé aspekty kultu sú výsledkom vplyvu domáceho prostredia. Rímske náboženstvo sa vyznačovalo náboženskou toleranciou voči pohanským kultom, keďže prijímanie nových božstiev do panteónu plnilo predovšetkým politický účel. Informácie o náboženstve poskytujú archeologické nálezy, ale aj písomné pramene. K najviac uctievaným rímskym božstvám v západných provinciách patrili Jupiter, Merkúr, Mars a Fortuna. Rozšírené bolo uctievanie menších božstiev a héroov (Silvanus, Herkules).V Panónii sa uctievali predovšetkým Jupiter Optimus Maximus, Junóna a Minerva, ale medzi provinciálnym obyvateľstvom bol obľúbený aj Silvanus. Z vojenského prostredia sú známe nálezy naznačujúce uctievanie Marsa, Victorie, Fortuny alebo Herkula. V grécky hovoriacich provinciách prevažovali božstvá ako Zeus, Afrodita, Apolón, Artemis, Aténa, Dionýzos, Héra alebo Tyché. Obľúbené boli božstvá prinášajúce uzdravenie (Asklépios, Hygieia).

Antickí autori zaznamenali predovšetkým mená jednotlivých božstiev, zriedkavejšie poskytovali informácie o organizácii alebo fungovaní kultu v provinciách. Mená domácich božstiev bývali uvedené v pôvodnej podobe zriedkavo: keltskí Teutates, Esus a Taranis (*Luc. 1.445–446*). Vo väčšine prípadov sa spomínali v podobe gréckych alebo latinských ekvivalentov (*interpretatio Graeca*; *interpretatio Romana*). Ako hlavné božstvá keltských kmeňov boli napr. v literárnych prameňoch uvedení Merkúr, Apolón, Mars, Jupiter a Minerva (*Caes.Gal.6.17.1*). Uctievanie lokálnych božstiev je najlepšie doložené v epigrafických dokladoch: Bacax v Numidii, Endovellicus v Lusitánii, Nehalennia v Dolnej Germánii a pod. Vo východných provinciách sú doložené spoločné kulty rozšírené vo viacerých oblastiach (anatólske božstvo Mên). Na náhrobných stélach z rôznych oblastí sa objavoval motív jazdca alebo koňa (Dunajský jazdec v Panónii, Trácky jazdec na Balkáne a pod.). Od 2. stor. po Kr. vzrastala v provinciách obľuba mysterijných kultov.

Egyptské a východné kulty sa rozširovali do provincií predovšetkým prostredníctvom vojska, ktoré si uctievanie orientálnych božstiev prinieslo so sebou z ťažení vo východnej časti Rímskej ríše. Napomáhala tomu aj prítomnosť kupcov a remeselníkov z rôznych oblastí. Veľkej obľube sa tešili Izis, Sarapis a Oziris, ale i Mithra, Jupiter Dolichenus, Kybélé (Magna Mater) či Attis. Rozšírenie orientálnych kultov v provinciách je možné sledovať prostredníctvom archeologických nálezov a zachovaných zvyškov architektúry (*izideum/iseum, sarapeion, mithreum*), ikonografie kamenných pamiatok a písomných prameňov. Izidin kult patril k najrozšírenejším na území Rímskej ríše a pretrval až do konca antiky. O jeho popularite svedčia rovnako archeologické ako i písomné doklady. Kult iránskeho slnečného boha Mithru je doložený početnými archeologickými a epigrafickými nálezmi. V literárnych zdrojoch sa ale zmienky o ňom objavujú skôr ojedinele. Podrobné informácie týkajúce sa náboženstva v rímskych provinciách sú publikované v sérii *Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain* (EPRO).

V období cisárstva dochádzalo k splývaniu rozdielnych náboženských predstáv, tvorbe nových a ich šíreniu po celej ríši. Do rímskeho panteónu sa dostali božstvá z podmanených regiónov, ktoré prijímali podobu tradičných rímskych božstiev. Náboženský synkretizmus dokladajú napr. epitetá božstiev, nadväzujúce na lokálne názvy: *Jupiter Optimus Maximus Carnuntinus, Jupiter Optimus Maximus Teutanus, Jupiter Optimus Maximus Dolichenus, Zeus Panamaros*. Menšie božstvá alebo lokálni héroovia boli stotožnení s inými postavami rímskeho panteónu. Jedným zo stredísk náboženského synkretizmu bola Alexandria, kde už v predchádzajúcich obdobiach dochádzalo k miešaniu egyptských, gréckych a semitských kultov. Kulty slnečných božstiev zvyčajne nepopierali existenciu iných bohov, ale kládli dôraz na jedno dominujúce božstvo (*henoteizmus)*. Často bolo označované epitetami zdôrazňujúcimi jeho výsadné postavenie: *Invictus* (nepremožiteľný), *Heis* (jediný). Za vlády cisára Heliogabala sa do rímskeho panteónu dostal aj sýrsky boh slnka Baal, pripodobnený oficiálnemu slnečnému božstvu a patrónu vojakov –*Sol invictus*.

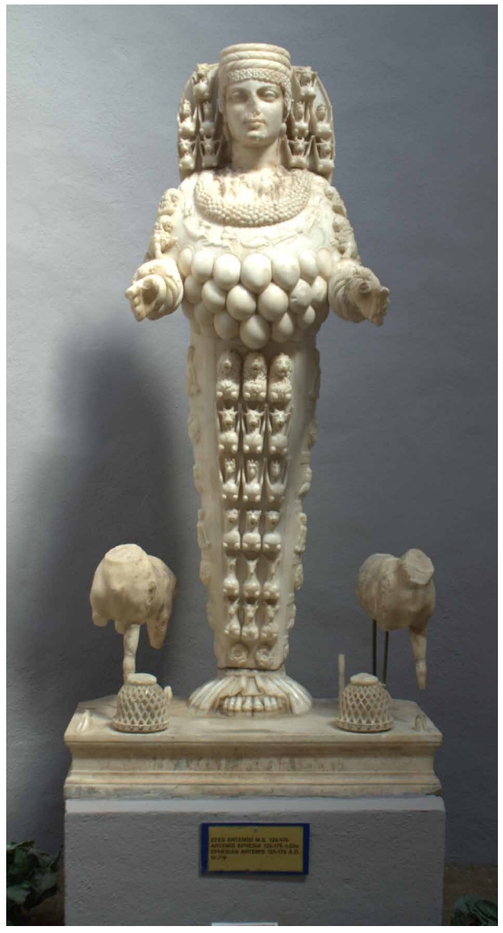
Charakteristickým znakom náboženstva v provinciách bol rozvinutý cisársky kult, ktorý zodpovedal účelom rímskej propagandy. Jeho počiatky sú viditeľné už za júliovsko-klaudiovskej dynastie. Mal určité spoločné znaky s helenistickým kultom vládcu, ktorý prechádzal postupným vývojom v predchádzajúcom období. Už počas principátu bola rozhodujúca moc v náboženskej sfére v rukách vládcu. Titul najvyššieho pontifika sa stal súčasťou oficiálnej titulatúry rímskych cisárov. Spočiatku sa uctievali najdôležitejšie vlastnosti cisára, ako napr. *virtus* (mužná cnosť), *clementia* (láskavosť), *iustitia* (spravodlivosť), *pietas* (zbožnosť) alebo génius vládcu. Niekedy bol kult cisára možný len v spojitosti s bohyňou Romou a slávil sa mimo územia Itálie. Božské pocty získali cisári vo väčšine prípadov posmrtne a v titulatúre svojich nástupcov bývajú označovaní ako *divi*. Apoteóza cisára sa stala oficiálnym výrazovým prostriedkom v rímskom monumentálnom umení. K priamemu stotožneniu cisára s bohom došlo až v 3. stor. po Kr. Označenie *dominus et deus* (pán a boh) predznamenalo nové smery náboženských predstáv počas dominátu.

Cisársky kult bol úzko spojený s oficiálnym kultom predovšetkým v západných provinciách. Organizáciu mali na starosti kňazi (*flamines*), poverení dozeraním na uctievanie iných bohov. V počiatočných fázach cisárskeho kultu sa obetovalo géniovi (*genius Augusti*), božskej sile (*numen*) alebo ochranným božstvám (*Lares Augusti*). V literárnych zdrojoch sa zmienky o organizácii cisárskeho kultu a menovaní jednotlivých flaminov objavujú skôr zriedkavo. Doložení sú najmä z Galie (*Liv. Per. 139*), Hispánie (*Plin. Ep. 2.13.4*) alebo Afriky (*August. Ep. 138.19*; cf. *Apul. Flor. 16.38*). Opačná situácia je v prípade epigrafických dokladov, z ktorých sú známe početné dekréty a zoznamy jednotlivých úradníkov z najrôznejších provincií. Rimania povyšovali na božstvá a objekty uctievania abstraktné predstavy, ktoré pomáhali legitimizovať vládnu moc a postavenie Ríma: *Victoria, Spes, Concordia, Roma, Felicitas, Salus* a pod. Uctievanie viacerých z nich je doložené predovšetkým vo vojenskom prostredí.

Osobitný význam pre náboženstvo v rímskych provinciách malo židovské a kresťanské náboženstvo. Počas cisárstva boli rozšírené po celom území ríše a spočiatku sa v antike zamieňali. Početná skupina židovského osídlenia bola v egyptskej Alexandrii, mestách Malej Ázie a v Ríme. Výsady i obmedzenia pre židovské obyvateľstvo v Rímskej ríši podliehali zmenám. Diaspora vzrástla po páde Jeruzalema v roku 70 po Kr. a po potlačení povstania Bar Kochby v roku 133 po Kr. Kresťanstvo, vychádzajúce

z monoteizmu židovského náboženstva, bolo otvorené pre každého. Preto sa začalo šíriť do najrôznejších častí Rímskej ríše, nevynímajúc Rím. Už v 2. stor. po Kr. preniklo takmer do každej oblasti a spoločenskej sféry. Najväčší rozpor medzi kresťanstvom a rímskym štátnym náboženstvom predstavovalo odmietanie cisárskeho kultu. Milánskym ediktom cisára Konštantína v r. 313 po Kr. bolo kresťanstvo oficiálne uznané a povolené v celej Rímskej ríši a za vlády cisára Teodózia v roku 380 sa stalo jediným štátnym kultom.

Archeologické doklady týkajúce sa náboženstva v provinciách sú pomerne bohaté. Pozostávajú predovšetkým z architektonických pamiatok a predmetov spätých s kultom. Výstavba monumentálnych chrámov nebola viazaná iba na územie Itálie. Práve v najbohatších provinciách na území Malej Ázie (Efez, Afrodisias, Pergamon, Hierapolis, Patara, Side, Perge, Aspendos) alebo severnej Afriky (Kartágo, Thysdrus) sa zachovali pôsobivé diela antických umelcov. Rozkvet provinciálnych miest a teda aj výstavba verejných budov úzko súviseli so stupňom romanizácie, finančnou podporou cisára alebo osídľovaním vojenskými veteránmi. Architektúra monumentálnych chrámových stavieb v Heliopole (Baalbek) alebo Palmýre vychádzala z blízkovýchodných tradícií. V iných častiach ríše sa objavili lokálne varianty rímskeho chrámu. Galo-rímske chrámy v severných provinciách sa vyznačovali vežovitou celou, spájaním viacerých stavieb alebo nižším pódiom.

Obr. 63 Rímska kópia kultovej sochy Afrodity uctievanej v antickom Efeze.
Foto: Ivan Kuzma

Votívne dary a kultové predmety je možné nájsť medzi archeologickými nálezmi na území celej Rímskej ríše. Obetovanie božstvám tvorilo bežnú súčasť náboženskej praxe. Možno ho rozdeliť do niekoľkých, navzájom sa prekrývajúcich kategórií: ďakovné po naplnení sľubu, uskutočňované v očakávaní určitej služby, konané na podnet od bohov, uskutočnené na základe veštby alebo pravidelné ročné a pod. Toto členenie sa opiera o nápisy na votívnych daroch, najčastejšie na oltároch. Medzi najrozšírenejšie votívne nálezy patria ďakovné dary. Prvotný sľub sa nazýval *nuncupatio*, jeho naplnenie *solutio*. Iné votívne dary sa venovali v očakávaní nejakej služby: napr. *pro salute* (za zdravie) konkrétnej osoby. Anatomické votívne dary predstavujú terakotové alebo bronzové modely častí ľudského tela, ktoré boli zasvätené určitému božstvu v očakávaní uzdravenia. Oltáre s nahrubo opracovanou zadnou stranou boli pravdepodobne umiestňované k múru obkolesujúceho svätyne. V svätyniach sa nachádzali votívne tabule so zobrazením božstva. Zatiaľ čo v Panónii prevažujú zobrazenia Dunajského jazdca, Libera Patera alebo Libery, z Germánie sú známe stĺpy nesúce podobizeň Jupitera.

Okrem votívnych oltárov sú známe hrobové oltáre s formulou *Dis Manibus* (duchom zosnulých). Najčastejšie boli vytesané z vápenca alebo pieskovca. Skladajú sa z dolnej (báza, *crepido*), strednej (driek) a hornej časti (hlavica, *corona*). Driek mal na rozdiel od gréckych oltárov podobu hranola. Hlavica bola často zvýšená o horný *abakus*, ktorého výzdobu zvyčajne tvorili dve *akrotériá*. Tie bývali palmetové, stredná časť bola zdobená rozetou alebo hviezdicou. Iný typ oltára mal hlavicu zdobenú volútovými poduškami (*pulvini*). Na bočných stranách bývali zobrazené obetné nádoby (konvica a patéra) alebo atribúty božstva. V civilných mestách a osadách sa podobizne božstiev nachádzali v domácich svätyniach – *lariáriách* alebo ako *ex vota* v chrámoch. Bývali umiestnené v átriu, peristyle, jedálni, zriedkavejšie v kuchyni, výrobnej dielni alebo obchode. Mali podobu samostatne stojacich chrámikov, drevených skriniek aleboník a stáli v nich bronzové, terakotové alebo drevené sošky bohov. V provinciách sa najčastejšie zachovali nálezy z kovu a terakoty. Zobrazovali ochranné božstvá domu a rodiny – *lárov*, penátov a osobných génioov. Okrem nich boli často zastúpené podobizne Merkúra, Venuše, Minervy, Jupitera, Fortuny, Izidy Fortuny, Herkula alebo Amora či Priapa. Početné nálezy drobných bronzových sošiek Merkúra, Marta alebo Herkula pochádzajú z územia Germánie, čo zodpovedá informáciám v písomných prameňoch.

Literatúra

Barclay, J. M. G.: Jews in the Mediterranean Diaspora from Alexander to Trajan (323 BCE–117 CE). Berkeley/Los Angeles/London 1996.

Beck, R.: The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Oxford 2006.

Cancik, H./Rüpke, J.(eds.): Römische Reichsreligion and Provinzialreligion. Globalisierungs- und Regionalisierungsprozesse in der antiken Religionsgeschichte. Tübingen 1997.

Clifford, A.: Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire. Berkeley 2000.

Derks, T.: Gods, Temples and Ritual Practices: The Transformation of Religious Ideas and Values in Roman Gaul. Amsterdam Archaeological Studies 2. Amsterdam 1998.

Ferguson, J.: The Religions of the Roman Empire. Ithaca 1970.

Fishwick, D.: The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire I.1.–III.3. Leiden 1987-2004.

Kuzmová, K.: Bemerkungen zum Sarapis-Kult am nordpannonischen Limes. Anodos 1/2001. Trnava 2001, s. 115-125.

Novotná, M. (ed.).: Dejiny a kultúra starovekého Grécka a Ríma. Bratislava 2006.

Proceedings of the International Symposium Cult and Sanctuary through the Ages. From the Bronze Age to the Late Antiquity. Anodos6-7/2006-2007. Trnava 2008.

Rüpke J.: Náboženství Římanů. Praha 2007.

Rüpke, J. (ed.): A Companion to Roman Religion. Malden 2007.

Turcan, R.: Mithra a mithraismus. Praha 2004.

I.15.1 Náboženstvo a kult v Panónii (*V. Varsik*)

Náboženské a kultové predstavy obyvateľov Panónie vychádzali z troch motivačných zdrojov, ktoré sa mohli navzájom prelínať (viď vyššie Náboženstvo a synkretizmus). Bol to rímsky antický kult, kulty východného pôvodu a náboženské predstavy domorodého obyvateľstva (autochtónne alebo galorímske kulty).

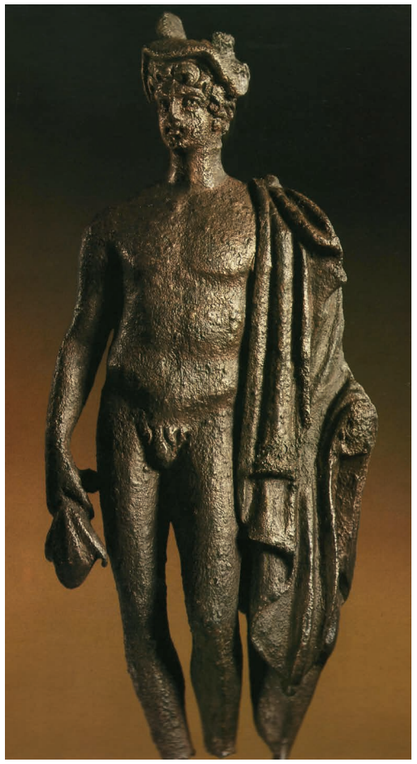
Rímsky antický kult

Rímske antické náboženstvo nadväzovalo na grécke predstavy, silne previazané s mytológiou, ktoré sa miešali s prvkami domáceho staroitalského pôvodu. Jeho polyteistický charakter poskytoval široký priestor pre štátne, verejné aj súkromné kulty. Neexistovalo univerzálne rímske náboženstvo, každá občina mohla rozvíjať vlastný náboženský smer. Vo všeobecnosti panovala tolerancia, záväzné bolo len uctievanie oficiálneho štátneho božstva (*Iuppiter Optimus Maximus* a kapitolská trojica: Jupiter, Juno a Minerva) a cisársky kult. To sa vyžadovalo, pretože jednotlivci a predovšetkým podmanené domorodé kmene takto vyjadrovali lojalitu voči rímskemu štátu. Rímske náboženstvo nemalo prorokov, nebolo zjavené a spísané do istého posvätného spisu. Taktiež nepoznalo prísne štruktúrovanú cirkevnú organizáciu, ktorá by pokrývala celú ríšu. V popredí rímskeho náboženstva nebol kozmologický aspekt – veď bohovia priamo nestvorili svet a ľudí, ale sami boli stvorení. Nemalo ani hlboký eschatologický charakter a v jeho centre nestála príprava duše pre posmrtný život. Túto medzeru čoskoro vyplnili orientálne kulty a mystériá a je to zrejme jeden z dôvodov ich rýchleho šírenia a obľuby. Riman ale cítil, že bohovia sú tu a ovplyvňujú život smrteľníkov. Hlavným spôsobom komunikácie rímskeho človeka s bohom nebola ani tak modlitba, ale obeta. V tomto zmysle malo rímske náboženstvo praktický charakter. Ľudia verili, že obetou si možno nakloniť priazeň bohov a zároveň obetou treba bohom za prejavenú priazeň poďakovať.

Oficiálny kult bol teda záväzný pre všetkých obyvateľov ríše. Zabezpečoval ochranu štátu a celého vesmírneho poriadku, chápal sa ako integrujúci prvok rozľahlej ríše a obyvateľstva, ktoré do nej

Obr. 64 Kamenná plastika nahého muža z Iže (Jupiter ?).
Podľa T. Kolník 1984, obr. 55.
Foto J. Krátky, Archeologický ústav SAV v Nitre.

Obr. 65 Bronzová soška Merkúra nájdená v germánskom žiarovom hrobe v Ivanke pri Dunaji.
Podľa T. Kolník 1984, obr. 37.
Foto J. Krátky, Archeologický ústav SAV v Nitre.

Obr. 66 Olovené amulety alebo votívne predmety v podobe miniatúrnych amforiek a zrkadielok z rímskej vidieckej osady v Bratislave-Rusovciach. Foto Vladimír Varsik.

vstupovalo s veľmi rôznorodými náboženskými predstavami. V jeho centre stála božská trojica Jupiter, Juno a Minerva, uctievaná v ústrednom chráme s trojdielnou celou na Kapitole v Ríme. Podľa jeho vzoru sa stavali chrámy v samosprávnych mestách – v kolóniách a municípiách – v rímskych provinciách. Fórum provinciálneho mesta bolo rozdelené na dve časti – civilné centrum s ústredím súdnej moci (bazilika), úradmi, obchodmi a tavernami a kultové centrum, kapitolium s trojdielnou celou a prípadne s chrámom pre zbožstveného panovníka. Okrem najvyššej trojice boli obľúbení aj ďalší olympskí bohovia, najmä Apolón, Diana, Mars, Venuša, Merkúr, Neptún, Ceres, Bakchus a Vulkanus. V ľudovom a domácom prostredí sa priazni tešili kolektívni ochrancovia a duchovia. Ich pôvod siaha hlboko do rímskej minulosti a predstavujú pozostatok starých roľníckych predstáv a obradov. Ochrancovia domu, domácnosti a rodiny – *lares familiares* – bývali vystavení na domácich oltárikoch. Úctu a rešpekt vzbudzovali aj rôzni *genii*. Svojho ochrancu (*genius*) nemali len rozličné prírodné útvary, ale aj každý jednotlivec, či kolektív (napríklad vojenský útvar alebo remeselné kolégium). *Manes* predstavovali kolektívne posmrtné božstvo, jeho súčasťou sa smrteľníci mohli stať až po patričnom a adekvátnymi obradmi a obetami sprevádzanom pohrebe.

Ľudová mágia a zaklínanie boli rozšírené v mestách aj na vidieku. Zaklínacie kliatby (čiernu mágiu) zakazovali už Zákony dvanástich tabúľ z 5. stor. pred Kr., napriek tomu zaklínadlá s pozitívnym aj negatívnym obsahom sa objavujú na olovených tabuľkách z archeologických kontextov. Neznáme nie sú ani hlinené figúrky so stopami vpichov kovovou ihlicou (tzv. voodoo rituál). V norickom Mauterne sa napríklad našla olovená platnička so zaklínadlom lásky, ktorá prekrývala hlinenú nádobku s organickými zvyškami (vlasy?). S ochranou pred nepriaznivými vplyvmi (napr. uhranutie) súvisia amulety rôznych foriem – miniatúrne kovové prívesky v tvare zrkadielka, amforky, ale aj falusu alebo vulvy. Ochrannú funkciu pre rímskych chlapcov do veku dospelosti plnila malá kovová schránka – *bulla*. Poznáme aj hlinené, kovové alebo drevené votívne predmety v podobe ľudských orgánov a údov, ktoré sa starostlivo uchovávali v prírodných svätyniach s liečivými prameňmi. Napríklad v galskej svätyni pri Chamaliéres sa zachovalo až 8500 votívnych darov v podobe drevených rúk a nôh, zrejme sa tu liečil reumatizmus.

Orientálne kulty

Kulty pochádzajúce z východnej časti ríše a z územia jej orientálnych susedov mali často mystériový charakter. Určené boli pre zasvätencov (*myste*), ktorým sa adept stával po absolvovaní iniciačných rítov. Medzi najstaršie patril kult Veľkej matky (*Magna mater*), ktorý do Ríma prenikol už počas druhej púnskej vojny a splynul s uctievaním maloázijskej bohyne Kybelé a jej spoločníka menom Attis. Doklady ich uctievania poznáme aj z Gerulaty.

Na území Panónie kulty východného pôvodu prenikali od začiatku 2. stor. vďaka pohybu obchodníkov a presunom vojakov po kvalitnej rímskej cestnej infraštruktúre. Proces urýchlil príchod jednotiek

z východu, ktoré boli prevelené, aby doplnili panónske vojsko oslabené markomanskými vojnami. Šírenie východných kultov podporovali panovníci severovskej dynastie v závere 2. a v prvej tretine 3. stor. Iulia Domna, manželka cisára a zakladateľa dynastie Septimia Severa, pochádzala zo sýrskeho mesta Emesa a bola dcérou tamojšieho veľkňaza slnečného boha Elagabala.

Predovšetkým vo vojsku obľúbeným bol kult Jupitera Dolichénskeho. Pôvodne mužské božstvo (Baal) z prastarej svätyne v Doliché (dnes juhovýchodné Turecko) sa spojilo s najvyšším rímskym (viď synkretizmus) bohom. Jeho impozantný zjav – stojac v plnej zbroji na býkovi, v rukách s dvojitou sekerou alebo/a zväzkom bleskov – sa v rôznych ukážkach (voľne stojace plastiky, reliéfy, kovové štandardy) predstavuje vo viacerých táboroch panónskeho limitu (napr. Carnuntum, Brigetio, Lussonium). Niekoľko oltárov je svedectvom jeho uctievania aj v Gerulate. Veľmi známy je nález z norického Mauer an der Url, kde sa v jame na okraji civilného sídliska podarilo objaviť poklad takmer 100 kovových predmetov. Sú medzi nimi bronzové sošky Jupitera Dolichénskeho na býkovi, jeho partnerky Junóny na lani a ďalšie kultové predmety (štandardy, kahance, zvonce, votívne plechy s nápismi apod.). Súbor sa pokladá sa chrámový poklad svätyne Jupitera Dolichénskeho, ktorý jeho zriadenci starostlivo ukryli pred blížiacim sa germánskym útokom okolo polovice 3. stor. Zaujímavé sú aj ďalšie predmety a nástroje, ktoré tvorili inventár svätyne (kuchynské nádoby na varenie a pitie, rošt na pečenie, váhy, sekera, kosák a ďalšie). Napriek vysokej obľube kult Jupitera Dolichénskeho rýchlo upadol, keď v roku 253 perzské vojsko vyplienilo jeho centrálnu svätyňu v Doliché.

Hádam najviac sa z orientálnych kultov zakorenilo uctievanie slnečného boha Mitru s pôvodom v Perzii. Bol určený pre zasvätencov, len mužov, ženy boli z okruhu aktívnych ctiteľov vylúčené. Na verejnosti sa o ňom nehovorilo, preto mnohé je dodnes zahalené tajomstvom. Adept prechádzal siedmymi stupňami zasvätenia, vďaka čomu jeho duša nadobudla nesmrteľnosť. Mitra sa zrodil zo

Obr. 67 Tauroktónia – scéna, kde boh Mitra zabíja býka. Reliéf pochádza z Ríma a v súčasnosti sa nachádza v múzeu Louvre v Paríži. Podľa https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mithras_tauroctony_Louvre_Ma3441b.jpg (public domain).

skaly v jednej jaskyni, jeho svätyne sa preto snažili jaskyňu napodobniť. Bývali zahĺbené do zeme a preto sa aj pre archeológov pomerne dobre zachovali. Známe sú – aj vo viacnásobnom počte – zo všetkých väčších miest v Panónii (napr. v Carnunte stáli aspoň tri mitreá). Vnútro svätýň zdobili nástenné maľby alebo reliéfy. Centrálnu scénu predstavoval výjav, na ktorom Mitra zabíja býka (tauroktónia). Z chvosta zomierajúceho zvieraťa vyrastajú klasy obilia, had a pes sa napájajú jeho krvou, škorpión zas jeho semenom. Kvapky krvi obnovujú zem a všetok život. Mitra v tejto scéne vystupuje ako záchranca a obnoviteľ života. Mitraizmus sa veľmi dlho udržal aj v 4. stor. v konkurencii so silnejúcim kresťanstvom. Upadol po zákaze pohanských kultov Teodóziovým dekrétom z roku 391.

Nesmieme zabúdať, že v tomto pestrom duchovnom prúde do Panónie prenikalo aj židovské náboženstvo a egyptské kulty. Z nich sa obľube tešilo uctievanie Sarapisa alebo Izis, ktorej chrám sa podarilo odkryť v meste Savaria. *Synagoga Iudaeorum* sa spomína na jednom nápise z východopanónskej Intercisy už v prvej polovici 3. stor. Známe sú aj prstene alebo kahance so zobrazením menory – sedemramenného svietnika. Nezvyčajný nález predstavuje strieborná schránka/amulet z detského hrobu 147 na nekropole Halbturn pri Neziderskom jazere. V schránke bol zvinutý zlatý pliešok so židovskou modlitbou napísanou gréckymi písmenami: „Počuj Izrael! Hospodin, náš Boh, je jediný Hospodin".

Autochtónny kult

Vplyv a význam náboženských predstáv domáceho (autochtónneho) obyvateľstva, v Panónii predovšetkým keltského a ilýrskeho pôvodu, mohol byť oveľa vyšší, než sa nám to v zachovaných prameňoch prejavuje. Pôvodné obyvateľstvo severných provincií Rímskej ríše, čo boli najmä Kelti a Germáni, svojich bohov nezobrazovali. Rimania, keď prišli s nimi do kontaktu, spájali domáce božstvá na základe podobných vlastností s ich rímskymi ekvivalentami. Tento proces sa nazýva *interpretatio Romana*. Preto sa nám predstavy domorodých kmeňov akoby strácali za rímskym závojom. Len niekedy sa uchová prímeno rímskeho boha, napríklad *Iuppiter Maximus Optimus Teutanus*, ktorý poukazuje na domáci pôvod. Tento Teutanus predstavuje pravdepodobne dávneho keltského boha menom Teutates a uctievali ho v areáli starého a za rímskych čias opusteného keltského oppida na vrchu Gellérthegy v Aquincu. Jeho kult bol veľmi živý až po 3. stor. Keltský pôvod sa predpokladá aj v prípade boha Silvanus Viator, ktorý bol ako ochranca pocestných obľúbený v priestore Carnunta (vrátane Gerulaty). Domáceho pôvodu je aj kult podunajského jazdca, božstvo neznámeho mena, ktoré zobrazovali na koni. Postupne synkretizovalo s rímskymi dioskúrmi (Kastor a Pollux). Sakrálna architektúra v Panónii sa ocitla pod silným rímskym vplyvom a vychádza preto z mediterránnych predlôh. V západnejšie položených provinciách (v Galii a v Porýní) sa ale vyvinul špecifický galorímsky okružný chrám. Predstavuje štvoruholníkovú stavbu so stĺpovou ochodzou na všetkých štyroch stranách. Za jej predlohu sa pokladajú staré galské štvoruholníkové svätyne.

Kresťanstvo

Nositeľmi kresťanstva boli najskôr grécko-orientálne komunity vo východnom Stredomorí. Jeho rýchlemu šíreniu do latinsky hovoriacich častí ríše napomohli podobné faktory ako v prípade iných východných kultov (okrem iného predstava večnej spásy po smrti). Dôležitú úlohu však zohral ešte jeden špecificky kresťanský vnútorný impulz, a to misia, šírenie dobrej zvesti, ktoré je poslaním každého kresťana. Do rozporov so štátnou mocou sa kresťania dostávali kvôli odmietaniu cisárskeho kultu a s ním spojených obiet. Konflikt sa vyostril v čase krízy Rímskej ríše, ktorú sa oficiálne kruhy snažili prekonať aj „náboženskou cestou". Cisár Traianus Decius (249-251) preto nariadil verejné obety pre najvyšších štátnych bohov. V podobnom duchu a ešte prísnejšie postupoval cisár Dioklecián (284-305). Za jeho vlády prenasledovanie kresťanov vyvrcholilo. Úľavu priniesol Milánsky edikt v roku 313, ktorým spolucisári Konštantín I. a Licinius garantovali slobodu vierovyznania. V rokoch 391 a 392 cisár Teodózius I. zakázal vykonávanie pohanských kultov, čím sa Rímska ríša transformovala na *Imperium Romanum Christianum*.

Do Panónie sa kresťanstvo šírilo najmä vďaka misijnému prúdu z Aquileie, pevnejšie korene zapustilo najskôr v južnej časti provincie medzi riekami Sáva a Dráva. Postupne sa formovala aj cirkevná organizácia, prvým známym je biskup Eusebius z Cibalae (Vinkovci) v južnej Panónii.

Obr. 68 Rímska tehla z Bratislavy-Rusoviec (uložená v Hansági Múzeum Mosonmagyaróvár v Maďarsku) so zobrazením postavy nesúcej kríž. Podľa Musilová/Turčan 2010, Abb. 1.

Sídlami ďalších biskupstiev boli mestá Sirmium, Siscia a Poetovio, pravdepodobne až s odstupom času pribudli episkopáty aj v severnej časti provincie (predpokladajú sa v mestách Aquincum, Scarbantia a možno aj Iovia). Metropolou sa stalo Sirmium, neskôr spadala Panónia pod arcibiskupstvo v Aquilei. Panónii sa nevyhlo ani prenasledovanie kresťanov. Pravdepodobne prvým panónskym mučeníkom bol spomínaný biskup Eusebius z Cibalae zavraždený za cisára Valeriana (253-260). Známy je aj prípad sv. Quirina, ktorý bol okolo roku 308/309 s mlynským kameňom na krku utopený v riečke Sybaris pri meste Savaria. Panónia bola aj územím, kde sa kresťanstvo v 4. stor. rozvíjalo pod silným vplyvom arianizmu. Samotný Arius po odsúdení na koncile v Nicei (v roku 325) trávil vyhnanstvo v Ilyriku, pravdepodobne v Sirmiu. Arius zastával tzv. subordinačný model sv. Trojice, ktorý bol práve na spomínanom koncile vyhlásený ako heretický. Za najstaršie pamiatky kresťanskej architektúry v Panónii možno pokladať malé kaplnky nad hrobmi mučeníkov/martýrov (*cella memoria*). Najznámejší je komplex mauzóleí a pohrebných kaplniek so vzácnymi freskami s včasnokresťanskými motívmi na neskororímskych nekropolách v meste Sopianae (dnes Pécs, pamiatka UNESCO). Po Milánskom edikte kresťanstvo prestáva byť náboženstvom chudobných. Objavujú sa bohatí mecenáši, ktorí financujú stavbu veľkých bazilík v panónskych mestách (napr. Aquincum, Savaria). Od 4. stor. sa aj na každodenných drobných predmetoch (vrátane mincí) začínajú objavovať kresťanské symboly ako kríž, christogram alebo taurogram. Najznámejším artefaktom tohto druhu z dnešného územia Slovenska je strešná škridla (*tegula*) so zobrazením muža nesúceho kríž z Gerulaty. Organizačná štruktúra včasnokresťanskej cirkvi v Panónii, ale aj v iných provinciách, nadviazala na usporiadanie neskoroantickej administratívy. V časoch úpadku provinčnej vojenskej a civilnej správy v 5. stor. predstavovala cirkev poslednú organizovanú „rímsku“ inštanciu (v tomto zmysle je známa najmä činnosť sv. Severina v Noriku). Vďaka nej romanizovaná kresťanská kultúra dokázala v akýchsi „ostrovoch“ prežiť cez turbulentné udalosti sťahovania národov až do 6. a 7. stor. Enklávy romanizovaného kresťanského obyvateľstva sa udržali najmä v okolí mesta Sopianae a za múrmi neskoroantickej pevnosti Keszthely-Fenékpuszta pri Balatone.

Literatúra

Dostálová, R./Hošek, R.: Antická mysteria. Praha 1997.

Fitz, J. (ed.): Religions and Cults in Pannonia. Exhibition Székesfehérvár 1998.

Gáspár, D.: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary. British Archaeological Reports, International Series 1010. Oxford 2002.

Humer, F./Kremer, G. (eds.): Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum. Bad Deutsch-Altenburg 2011.

Kolník, T.: Rímske a germánske umenie na Slovensku. Bratislava 1984.

Kolník, T.: Počiatky kresťanstva v strednom Podunajsku vo svetle historických a archeologických prameňov. In: Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod. Príspevky z konferencie. Bratislava 2012, s. 9-46.

Lazar, I. (ed.): Religion in Public and Private Sphere. Acta of the 4th Int. Coll. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Koper 2011.

Musilová, M./Turčan, V.: Zur Interpretation der Tegula mit eingeritzter menschlicher Gestalt aus Bratislava-Rusovce. Anodos, Studies of the Ancient World 8/2008, Trnava 2010, s. 279-283.

Radan, G.:Comments on the History of Jews in Pannonia. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXV, 1973, s. 266-278.

Tóth, E./Vida, T./Takács, I. (eds.): Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World. Exhibition Catalogue. Pannonhalma/Szombathely 2016.

I.16 Zbierkové fondy, múzeá, galérie (*V. Varsik*)

V každej rímskej provincii na celom rozľahlom území Rímskej ríše sa nachádzajú významné múzeá a archeologické parky, ktoré prezentujú dôležité pamiatky a ich výskum. Je nemožné na jednom mieste krátko vymenovať čo len tie najdôležitejšie z nich. Uvedieme preto najmä tie, ktoré ležia na Slovensku alebo sú zo Slovenska ľahko prístupné. Zo vzdialenejších ale spomeňme aspoň komplex pamiatok, ktoré sa pod názvom „Hranice Rímskej ríše“ dostali na listinu chráneného kultúrneho dedičstva UNESCO. V súčasnosti je tam zahrnutý Hadriánov múr a Antoninov val v Spojenom kráľovstve a Hornogermánsko-raetsky limes v dnešnom Nemecku. V tomto prípade teda nejde o ochranu a prezentáciu jednotlivej lokality, ale o celý komplex rímskych kastelov, veží a ďalších fortifikačných zariadení (len nemecký úsek sa tiahne v páse dlhom 550 km). V roku 2018 bola podaná spoločná nominácia Nemecka, Rakúska, Slovenska a Maďarska na zápis Podunajského limitu do zoznamu svetového kultúrneho dedičstva. Na Slovensku by tam patrili dva rímske tábory – Bratislava-Rusovce/Gerulata a Iža-Leányvár. Na prvom nálezisku sa nachádzajú ruiny neskoroantickej pevnosti a malé múzeum s nálezmi, v Iži je pevnostný múr tábora s vežami a bránami zakonzervovaný, návštevníkovi je k dispozícii informačný systém. Rímske nálezy sú vystavené v Podunajskom múzeu v Komárne, lapidárium s kameňosochárskymi pamiatkami sa nachádza v jednom z bastiónov Komárňanskej pevnosti. V Bratislave sú významné artefakty z doby rímskej vystavené v Archeologickom múzeu SNM a na Bratislavskom hrade sa podarilo zakonzervovať a prezentovať najstaršie rímske architektúry severne od Álp – zvyšky kamenných stavieb na akropole keltského oppida z neskorej doby laténskej. Navštíviť sa oplatí aj Devín s pamiatkovo upravenými a prístupnými rímskymi stavbami a priestorom pre príležitostné výstavy. Expozície Devín a Rusovce sú spravované Múzeom mesta Bratislavy. Verejne prístupné sú aj základy rímskej stavby v Bratislave-Dúbravke. Ďalšie rímske stavby na Slovensku

Obr. 69 Súčasná prezentácia jednej z rímskych murovaných stavieb na akropole neskorolaténskeho oppida na Bratislavskom hrade. Foto Vladimír Varsik.

Obr. 70 Archeologický park „Römerstadt Carnuntum“ so zrekonštruovanými stavbami metropoly Hornej Panónie Carnuntum (dnes Petronell v Dolnom Rakúsku). Foto Vladimír Varsik.

(Stupava, Cífer-Pác, Milanovce/Veľký Kýr), žiaľ, verejnosti prezentované nie sú. Rímske artefakty vysokej umelecko-historickej kvality z kniežacích hrobov v Krakovanoch-Strážach možno vidieť v Balneologickom múzeu v Piešťanoch a v súčasnosti sa pripravuje aj expozícia s rekonštrukciou kniežacej hrobky v Poprade-Matejovciach v Podtatranskom múzeu v Poprade. Verejne prístupný je monumentálny a mimo rímskych hraníc jediný nehnuteľný latinský nápis na trenčianskej skale (vidieť ho možno cez presklenú stenu dnešného hotela Elizabeth v Trenčíne). Na susednej južnej Morave bola v obci Pasohlávky v roku 2020 otvorená „Brána do Římské říše“, prezentuje výsledky výskumov v Mušove – najvýznamnejšej rímskej vojenskej základne z markomanských vojen severne od Dunaja.

Pre slovenského návštevníka sú dobre prístupné múzeá a pamiatky na území blízkych provincií Panónia a Norikum, teda v dnešnom Maďarsku a Rakúsku. Významné boli kedysi predovšetkým správne centrá oboch panónskych provincií (Horná a Dolná Panónia) v Carnunte (dnes obce Bad Deutsch-Altenburg a Petronell) a v Aquinku (dnes Budapešť). Archeologický park „Römerstadt Carnuntum“ ponúka prechádzku v rekonštruovanom bloku rímskych domov, vrátane funkčného kúpeľa, a expozíciu v „Museum Carnuntinum“. Voľne prístupný je amfiteáter pri civilnom meste spolu s gladiátorskou školou a neďalekým pamätníkom „Heidentor“ (Pohanská brána). V okolí Carnunta možno navštíviť pamiatkovo sprístupnené rímske *villae rusticae* v Höfleine a v Bruckneudorfe. Mozaiky výnimočnej kvality z druhej menovanej lokality sú vystavené v „Landesmuseum Burgenland“ v Eisenstadte. Ruiny rímskeho mesta a légiového tábora Aquincum sú ukryté pod modernou zástavbou Budapešti. Navštíviť však možno oba amfiteátre (vojenský a civilný) a predovšetkým „Aquincumi Múzeum“ s priľahlým archeologickým parkom a rekonštruovanými základmi stavieb (okrem iného aj mitreum) samosprávneho mesta. V archeologickom oddelení Maďarského národného múzea sa nachádzajú ďalšie významné pamiatky z doby rímskej (napr. nedávno získaný tzv. Seusov poklad) až po dobu sťahovania národov (napr. gepidský kráľovský poklad zo Simleu Silvaniei, dnes Rumunsko). Rímske pamiatky ďalšej dunajskej metropoly, Vindobony, prezentuje „Römermuseum“, jedno z oddelení Múzea mesta Viedeň. Pri obci Elsarn severovýchodne od Viedne sa zas nachádza pozoruhodné múzeum v prírode

Obr. 71„Aquincumi múzeum“ v Budapešti ponúka pohľad do života v metropole Dolnej Panónie. Foto Vladimír Varsik.

Obr. 72 V mestečku Mautern na rakúskom úseku Dunaja sa dodnes zachoval pevnostný múr a veže rímskeho kastela Favianis. Foto Vladimír Varsik.

približujúce život Germánov severne od limitu („Germanisches Gehöft Elsarn“). Ako najstaršie rímske mesto na území dnešného Rakúska sa zvykne uvádzať Magdalensberg v Korutánsku s múzeom aj archeologickým parkom. V niektorých rakúskych mestečkách (Mautern, Traismauer, Tulln) pri Dunaji sa nezvyklo dobre zachovali veže neskoroantických kastelov vďaka tomu, že boli začlenené do stredovekých architektúr.

Na území Maďarska sa v blízkosti našich hraníc nachádza lapidárium v Győri (Arrabona) a zvyšky pevnosti Tokod z druhej polovice 4. stor. V neskoroantickom období bol dôkladne opevnený limitný úsek v dunajskom ohybe. Viaceré z komplexu menších pevností a strážnych veží boli preskúmané a pamiatkovo sprístupnené, najmä v úseku medzi Visegrádom a Szentendre. Vidieť ich možno na kopcoch nad Dunajom (ako Visegrád-Sibrikdomb) alebo priamo na dunajskom brehu (strážne veže – *burgi* – vo Visegráde alebo v Leányfalu). Opevnené rímske prístaviská sa nachádzajú aj na Ostrove sv. Ondreja (Szentendrei sziget – napr. Szigetmonostor). V areáli známeho etnografického skanzenu v Szentendre sú zachované rozľahlé zvyšky rímskej vidieckej vily. Neďaleko Székesfehérváru s oblastným múzeom sa nachádza rozsiahly archeologický park rímskeho mesta Gorsium, neskôr prestavaného na vnútropanónsku pevnosť Herculia. Ďalšia vnútropanónska pevnosť, Keszthely-Fenékpuszta, je náznakovo rekonštruovaná na južnom cípe Balatonu. Neďaleko mesta Veszprém sa zas nachádza archeologický park s múzeom a lapidáriom na mieste dosiaľ najväčšej panónskej vily pri obci Nemesvámos-Balácapuszta, známou aj pod názvom „Villa romana Baláca“. Na dohľad je pamiatkovo upravený tumulus – mauzóleum pre jedného z jej vlastníkov. Významné rímske pamiatky sa nachádzajú v mestách na Jantárovej ceste Szombathely/Savaria (rekonštruovaný chrám egyptskej bohyne Izidy, tzv. Iseum Savariense) alebo Sopron/Scarbantia. Maďarskí archeológovia dlhodobo skúmali kastel Intercisa na Dunaji v dnešnom Dunaújvárosi južne od Budapešti. V meste sa nachádza „Intercisa múzeum“ s bohatou zbierkou nálezov. Ešte južnejšie sa na strmých zrázoch nad Dunajom vypínajú kastely Lussonium (dnes Dunakömlőd) a Lugio (dnes Dunaszekcső) s konzervovanými

zvyškami opevnenia a stavieb. Na protiľahlom, sarmatskom brehu Dunaja sú oproti pevnosti Lugio dodnes viditeľné ruiny opevneného neskororímskeho prístaviska Contra Florentiam (dnes Dunafalva). V tomto krátkom texte mohli byť spomenuté len niektoré najdôležitejšie pamiatky a múzeá. Nemožno však záverom neuviesť súbor včasnokresťanských mauzóleí a pohrebných kaplniek s výnimočne zachovanými freskami v meste Pécs. Príkladne obnovené a prezentované pamiatky možno navštíviť v podzemí, pod ulicami dnešného mesta. Aj oni boli prehlásené za súčasť svetového kultúrneho dedičstva UNESCO.

Literatúra

Gassner, V./Pülz, A. (eds.): Der römische Limes in Österreich: Führer zu den archäologischen Denkmälern. Wien 2018.

Musilová, M./Turčan, V. a kol.: Rímske pamiatky na strednom Dunaji. Od Vindobony po Aquincum. Bratislava 2010.

II. OKRAJOVÉ OBLASTI ANTICKÉHO SVETA

II.1 Skýti (*M. Novotná*)

Skýti a im blízke kmeňové zväzy (spoločenstvá) iránskeho pôvodu

Záujem o eurázijských nomádov staršej doby železnej, ku ktorým patria aj Skýti, sa prejavil už u súčasníkov, s ktorými prichádzali do kontaktu. K starovekým písomným správam a literatúre prevažne historickej povahy v Rusku od čias Alexandra Veľkého, no najmä od 19. stor. pribúdalo bádanie sústredené na ich hmotnú kultúru. Archeologické výskumy domácich, ale aj medzinárodných tímov v súčasnosti priniesli rad nových neočakávaných výsledkov. Menia, resp. spresňujú pohľad na pôvod Skýtov, datovanie ich počiatkov, prejavy kultu a náboženstva. Kapitola stručne sumarizuje najdôležitejšie údaje o nich, ako ich zanechali antické a orientálne pramene a výsledky archeologických výskumov. Ide o dobu približne od 9. do 3. stor. pred Kr., kedy skutočné panstvo nomádov zaniklo.

Obr. 73 Územie Predného východu v 1. stor. pred. Kr. Podľa: https://fr.m.wikipedia.org/wiki/Fichier:Scythes_et_Parthes_100_av_JC.png upravil Erik Hrnčiarik.

Staroveké pramene

Vďaka dotyku so starovekými štátmi Predného východu, no najmä s Grékmi sa správy o Skýtoch rôznej vypovedacej hodnoty dostali do východných klinopisných textov, písomných správ a diel gréckych a rímskych spisovateľov a historikov, menej do biblických prameňov. Skýti spájaní s kočovníkmi iránskeho pôvodu boli aj prvým historicky, podľa mena známym etnikom na rozľahlom území, Grékmi nazvanom Skýtia. Lokalizovali ju do severného Čiernomoria, stepného Priazovia a Krymu. Hérodotos Skýtiu opísal ako štvorec, s každou stranou na 20 dní pochodu, čo sa rovnalo dĺžke 4000 stadií, približne 700 km. Strabo rozlišoval tiež „Malú Skýtiu" v Dobrudži (územie medzi juhovýchodným Rumunskom a Bulharskom) a „východnú Skýtiu" na severe a severozápade Čiernomoria. Obývali ju mnohé kmene, ktoré sa navzájom odlišovali etnicky, úrovňou kultúry, hospodárstvom a spôsobom života.

U Grékov sa stepní nomádi ako „spravodliví dojiči kobýl"po prvý raz nachádzajú v Hésiodovej básni *Theogónia* (Zrodenie bohov) z doby medzi 8.-7. stor. pred Kr. Za najdôležitejší prameň o pôvode

Obr. 74 Ziwiye (Irán). Zlatý pektorál z „pokladu". Výzdoba s elementmi asýrskeho, urartajského, fénického a skýtskeho umenia. Podľa: Hellwing 2007.

Skýtov sa považuje rozprávanie Aristea z Prokonnesu (básnik a cestovateľ) o ceste na východ cez zem Skýtov, k tam žijúcim kmeňom. Podľa tohto eposu Skýti, ktorí mali ďaleko na východe svoje počiatky, po vypudení Massagetmi privandrovali do severného Čiernomoria, odkiaľ mali vyhnať Kimérov. Až potom cez Kaukaz vpadli do zemí Predného Orientu. Pri lokalizácii Skýtov mali význam zemepisné poznatky Hekataia z Milétu v diele *Periégesis* (Cesty po svete) napísané v dobe medzi 520-510 pred Kr. Podľa neho Kaukaz a územie po Dunaj boli skýtske a hranicou medzi Európou a Áziou bola Kubáň. Z práce Aristea sa zachovali iba fragmenty, ktoré využil Hérodotos z Halikarnassu (asi 484-425 pred Kr.), ktorý zanechal najrozsiahlejšie správy o Skýtoch a Skýtii. Aby sa čo najviac dozvedel o tomto ľude okolo r. 450 pred Kr. podnikol cestu do severného Čiernomoria. Informácie o ich vzťahoch s tam žijúcimi Grékmi nadobudol pobytom v gréckej kolónii Olbia. Získané poznatky a osobné skúsenosti opísal v štvrtej knihe svojho historického diela (*Histories apodexis*, t. j. Výsledok bádania). Napriek tomu, že je v nej (zodpovedne dobe) rad nepresností a nejasných miest, je najúplnejším pohľadom antického historika na dejiny Skýtov a susedné kmene. Zaujímal ho ich pôvod, spôsob života, výboje do Prednej Ázie, ako aj geografické rozšírenie jednotlivých etník uvedených podľa mena, ktoré žili v nadčiernomorskej stepi a lesostepi. U Hérodota nachádzame aj genealogické legendy o pôvode Skýtov. V nich sú zjavné dve tendencie vysvetliť ich počiatky. Prvá ich hľadá v Podneprí zrodením Targitaa, spájanom aj s Heraklom a jeho sprievodkyňou (spolovice žena a had ako pramatka). Od najmladšieho z troch synov menom Skythes mali pochádzať všetci králi. Iná legenda sa zhoduje s eposom Aristea z Prokonessu, v ktorej Skýti vystupujú ako príšelci z Ázie.

Ostatné literárne pramene a zmienky o Skýtoch zanechané Hippokratom, Aristotelom, Polýbiom, Strabónom až po Ammiana Marcellina a Jordanesa iba doplňujú alebo opravujú Hérodotove zistenia, ako to zdôraznil už M. Ebert v diele „*Südrussland im Altertum*" (1921). Tak o ich udatnosti v boji, ktorá nemá obdobu písal Thukydides. Jeho súčasníka Hippokrata ako lekára zaoberajúceho sa patologickými znakmi a terapiou ľudského organizmu zaujal fyzický výzor Skýtov a choroby, ktoré pripisoval vplyvu prostredia a jazdeckému spôsobu života. Hlavný styk so Skýtmi od druhej polovice 6. stor. pred Kr. mala milétska kolónia Olbia, aj ako sprostredkovateľka obchodu. Okrem iných komodít, predmetom

výmeny boli tiež otroci, ktorých Skýti získavali pri výbojoch. Neskôr sa vzťahy rozšírili o viaceré bosporské mestá, vyrábajúce aj luxusné predmety pre Skýtov. Nie vždy boli tieto styky len priateľské. Neraz sa antické mestá vykupovali darmi pre Skýtov. Vyplýva to z epigrafických pamiatok, ktoré sa dotýkajú politického života a orgánov správy mesta i vyberania „darov" pre Skýtov. O ich účasti na verejnom živote sme informovaní podľa mien služobných osôb v dekrétoch a iných dokumentoch. Z nich o.i. vyplýva, že do 2. stor. pred Kr. mala skýtska zámožná vrstva v Olbii len obmedzený prístup k verejnému životu. Počnúc uvedeným storočím sa čoraz viac dostávali do správy mesta. O dobrom vzťahu Grékov a Skýtov je oveľa staršie rozprávanie o príchode skýtskeho šľachtica a filozofa Anacharsisa v r. 590 pred Kr. do Atén. Nepoznal jazyk a cudzí mu bol aj rušný život mesta. Pozornosť vzbudil svojím odevom, najmä nohavicami a zbraňami. Ujal sa ho iný, dávno aklimatizovaný Skýt Toxaris, ktorý ho zoznámil s uznávaným gréckym filozofom a štátnikom Solónom, vďaka ktorému, ale aj svojmu vznešenému pôvodu, získal atické občianske práva. Napriek rozdielnym filozofickým názorom stali sa z nich priatelia, čo zaznamenali mnohé antické pramene. Podrobne stretnutie obidvoch filozofov opísal spisovateľ 2. stor. po Kr. Lukiános v troch spisoch, s využitím starších prameňov. Preklad tohto autora do slovenčiny je súčasťou dizertácie A. Námerovej obhájenej na Katedre klasickej archeológie Trnavskej univerzity, kde je preklad k nahliadnutiu.

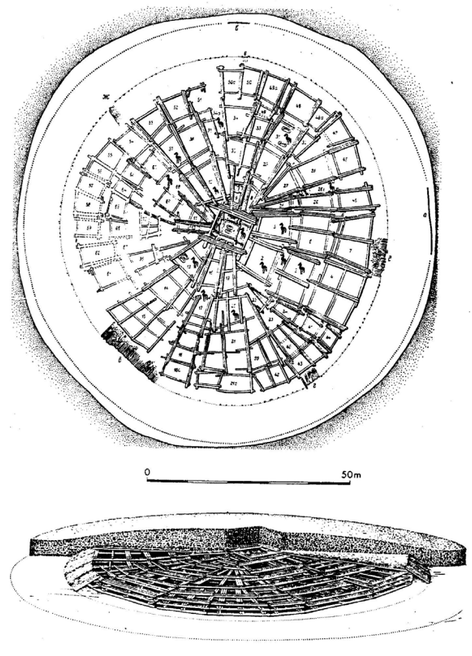
Z politických dejín Skýtov 4. stor. pred Kr. možno spomenúť bitku s Filipom Macedónskym v r. 339 pred Kr. V nej padol 90-ročný skýtsky kráľ Ateas. Zranený bol aj Filip II, ktorý získal veľkú korisť. Skýtom sa zasa podarilo zničiť vojsko Zopiriona, miestodržiteľa Alexandra Veľkého v Trácii v r. 331/330, ktorý sa vracal z neúspešného obliehania gréckej Olbie. Úpadok Skýtie predznamenalo objavenie sa Sarmatov. Prinútili Skýtov stiahnuť sa na Krym a do Dolného Podnepria. Pohyby z geografického hľadiska zaujali Strabóna (spis Geografika). Napokon možno spomenúť rímskeho historika galského pôvodu PompeiaTroga a jeho dielo *Historiae Philippicae* (Filipské dejiny), s údajmi o vojenských stretnutiach Skýtov s Filipom, Alexandrom a Mithridatom. Je známe zo zmienok Justinusa (3. stor. po Kr.).

Predoázijské písomné pramene o Skýtoch majú iný charakter než grécke. Nie vždy je jasné, či ide Kimérov, Sakov či Skýtov a okrem udalostí, ktoré sa týkajú vojenských stretov s nimi, ich bližšie nezaujímali. Prvý raz sa v asýrskych textoch objavujú Kiméri (Gimirrai) v siedmom roku vlády Sargona II. (721-705 pred Kr.) ako protivníci ríše Urartu, ktorej zoslabenie využili Asýrčania. Kimérske nebezpečenstvo ukončilo až víťazstvo lýdskeho kráľa Alyatta na konci 7. stor. pred Kr. Zvyšky Kimérov tiahli do maloázijskej severnej Anatólie. Ohrozenie Kimérmi sprevádzal vpád Iškuzai – Skýtov. Orientálne texty sa dotýkajú vpádov Skýtov (resp. nomádov) až k hraniciam Egypta. Spomínajú faraóna Psammeticha, ktorý sa mal vykúpiť darmi. V klinopisných textoch sa hovorí, že okolo r. 673 pred Kr. v bitke s Asýrčanmi zahynul vodca Skýtov Išpakaj. Dôležitá úloha pri ovládaní Predného Orientu pripadla skýtskemu kráľovi Partatuovi, súčasníkovi Assarhaddona (681-669) a po ňom jeho synovi Madejovi. Sobáš Partatua s dcérou Sargona II., vnučkou Assarhadona mal zabezpečiť mier a spojenectvo. Podľa Hérodota mali Skýti v severozápadnej Médii vytvoriť dŕžavu „krajinu Iškuza" (zvyčajne sa kladie medzi 652-625 pred Kr.).

Do súvisu s prítomnosťou Skýtov na Prednom východe sa dáva aj poklad zo Ziwiye, nazvanom podľa pevnosti v blízkosti Sakkezu/Saqqizu (Irán), náhodne dedinčanmi objavenom okolo r. 1947 pri päte pevnosti. Nález mal obsahovať viac ako 300 kusov zlatých, strieborných a slonovinových výrobkov, rozličnej umeleckej tradície. Časť zlatých predmetov údajne roztavili. Okrem neistých nálezových okolností a roztrúsenom uložení jednotlivých pamiatok vo viacerých svetových múzeách, rôzna je tiež interpretácia. Považuje sa za obsah hrobu skýtskeho kniežaťa, deponované dedičstvo, kráľovskú dielňu, v ktorej pracovali Skýti pre nových pánov, vojnovú korisť Skýtov, ale aj za časť výbavy princeznej, ktorá sa vydala za skýtskeho kráľa Partatua. Celok obsahoval kovania nábytku (o.i. postele či trónu), zvyšky voza, súčasti konského postroja, zbrane, zlaté šperky, ozdoby či reliéfne zdobené platničky zo slonoviny. Umelecký štýl nálezov nie je jednotný. Popri blízkovýchodných nechýbajú ani prvky vlastné zvieraciemu štýlu. Datovanie do 7. stor. pred Kr. sa opiera o nálezy s podobnými motívmi z Kelermesu a podľa prameňov aj o dobu prítomnosti Skýtov v severozápadnom Iráne. Nadvláda Skýtov v orientálnom svete skončila pobitím ich časti r. 594 pred Kr. médskym kráľom Kyaxaresom. Ich zvyšok odišiel do severného Čiernomoria.

Obr. 75 Skýti a ich susedia podľa Hérodota. Podľa Parzinger 2007. Upravil E. Hrnčiarik.

Obr. 76 Aržan 1. Drevená konštrukcia komôr. Podľa: Grjaznov 1984.

Grécke a latinské pramene ako prvý sústredil V. V. Latyšev v práci *Scythica et Caucasica*. Prvý diel v troch častiach vyšiel v r. 1893-1900, druhý diel s dvomi časťami v r. 1904-1906. Doplnená reedícia rozšírená o orientálne pramene vyšla ako príloha Vestnika drevnej istorie v r. 1947-1948.

Dejiny bádania

Záujem o Skýtov v ruskej historiografii má počiatky v diele Andreja Lyzlova *Skifskaja istorija* (1692). Nasledovala ho práca F. Z. Bauersa *O mestopoloženii Skifii, kakovo bylo v leta Gerodotovy* (1728), venovaná územnej rozlohe Hérodotovej Skýtie. Zberateľstvo v 17. a 18. stor. v Rusku podporoval aj Peter Veľký (1672-1725), ktorý do svojej klenotnice, dnes súčasti peterburskej Ermitáže (založenej 1714) sústreďoval aj skýtske pamiatky z bohatých kurhanov. Keď sa dozvedel o spôsobe ich nadobudnutia ničením a rabovaním pamätníkov, vydal príkaz potrestať vykrádačov a odovzdať korisť. Zároveň vyšiel s podnetom prebádať počiatky ruskej ríše, jej kultúry a prírodného bohatstva. K jeho zámeru sa prihlásili prví „univerzálni učenci" Messerschmidt, Gmelin a Pallas, ktorí v službách cára uskutočnili expedíciu na Sibír. Prvoradým bolo skúmať prírodné bohatstvo, pričom J. G. Gmelina (chemika z Tübingenu) zaujali aj veľké skýtske kurhany. Na území medzi Jenisejom a Bajkalským jazerom skúmal archeologické náleziská G. F. Müller, ktorého neskôr nazvali „otcom sibírskej archeológie". Na jeden z prvých „výskumov" sa v r. 1763 podujal generál Meľgunov s vojakmi, ktorí bez odborných skúseností odkryli veľký kurhan v cherzonézskej oblasti nazvaný Litoj (tiež Meľgunov). Nálezy boli odovzdané do Ermitáže. Postupne sa stali známe ďalšie hroby nazvané kurhany (t.j. mohyly po tatársky), sústredené na území Ukrajiny a Ruska. V 19. stor. vzrastal záujem o ich výskum aj v súvise so vznikom múzeí a s cieľom získať exponáty. Výsledky získané do r. 1917 zverejnil M. I. Rostovcev v práci *Skifija i Bospor* (1925). Pre teoretické bádanie a organizáciu výskumov bola v r. 1919 v bývalom ZSSR založená Akadémia histórie materiálnej kultúry. V jednotlivých zväzových republikách vznikali archeologické ústavy, zväčšovala sa sieť múzeí a na univerzitách sa zaviedlo štúdium archeológie. Stalinská éra zmrazila medzinárodnú spoluprácu, a tým aj účasť zahraničných inštitúcií na výskumoch a expedíciách.

Zásadný obrat priniesli výskumy na Altaji, v Tuve a v ich susedstve v posledných desaťročiach 20. stor. Na úseku skúmania stepných nomádov sa prejavil nárast medzinárodných vedecko-výskumných projektov. K iniciátorom spolupráce a terénneho výskumu, osobitne na Sibíri, patrí aj Nemecký archeologický ústav a od 1995 jeho novozaložené Eurázijské oddelenie. Bádateľská činnosť tohto oddelenia sa orientuje na územie od Čierneho mora po Čínu a od sibírskej lesostepi po Iránsku výšinu a okrajové oblasti údolia Indusu. Pri hľadaní počiatkov stepných nomádov (Skýtov) sa skoro ukázal význam rusko-mongolského hraničného územia Tuvy, ako aj severnej Číny. Do popredia sa o. i. dostala otázka pôvodu zvieracieho štýlu, ktorý aj podľa najnovších výsledkov bádania má svoje počiatky v centre Ázie, v Tuve (republika Ruskej federácie). Leží pri hornom toku Jeniseja medzi západným pohorím Sajanu na severe a hranicou Mongolska na juhu. Prezrádza spätosť s obrazovým svetom a symbolmi južnej Sibíri a čiastočne aj severnej Číny. Do Tuvy smerovali z juhu staré karavánové cesty z Číny cez Mongolsko a ďalej sa rozdeľovali do Minusinskej kotliny a na Altaj. Uvedené kontakty aj obchodného rázu mohli prispieť k vzniku kniežacej vrstvy a dynastie, po ktorej zostala rozsiahla nekropola – mohylník v Aržane. Pre bádanie o vývoji a kultúre nomádov priniesol mnoho nových poznatkov.

Počiatky skýtskej doby v strednej Ázii (územie Republiky Tuva)

Údaje o východnom pôvode Skýtov zanechané v antickej spisbe a od 19. stor. sprevádzané náhodnými archeologickými nálezmi našli nespochybniteľné potvrdenie v novších výsledkoch terénneho výskumu v Tuve, ale aj v údolí Syr-Darje, v strednom Kazachstane, v Mongolsku či v severnej Číne. Pri hľadaní vzniku tzv. zvieracieho štýlu, ako aj pôvodu pohrebného rítu nadradenej vrstvy patrí významné miesto už spomenutej rozsiahlej nekropole s kurhanmi pri Aržane, ktoré sa na asi 30 km dlhom úseku nachádzajú západne od mesta Turan na rieke Ujuk. Ich enormné množstvo priviedlo k názvu „údolie kráľov". Výskum kurhanu Aržan 1 s priemerom 130 m sa javil ako najväčší a ako sa ukázalo neskôr, patrí aj k najstarším na pohrebisku, ktoré sa šírilo od západu na východ.

Pri výskume v r. 1971-1978 (M. P. Grjaznov a M. Ch. Mannaj-ool) odkryli v hornej časti násypu (so zachovanou výškou 3-4 m nad okolitým terénom) zával z kamenných platní tvaru kruhovej plošiny. Chránila drevenú konštrukciu s početnými radiálne usporiadanými komorami. Štvorhranná komora v strede (8x8m) s malým zrubom vo vnútri obsahovala hlavný hrob s dvomi kostrami: starca a mladej ženy v rakvách z kmeňa stromov. Boli vykradnuté a po pôvodom bohatstve zostali len zvyšky bronzových a kostených častí zbraní, konského postroja, sobolích kožušín či vlnených farebných tkanín. Hrob kniežaťa sprevádzalo 8 mužov v drevených rakvách a 6 zauzdených koní. Radiálne usporiadanú sieť zrubov a komôr čiastočne použili na uloženie ďalších členov sprievodu ale aj koní. Rozmanitosť nálezov (v zlomkoch) odzrkadľuje zloženie kmeňového zväzu, ktorému zosnulý vládol. Veľký počet koní, v ktorom boli len staršie zvieratá (žrebce), sa rovnako dáva do súvisu s darmi podriadených kmeňov. Napokon zloženie kmeňového zväzu odzrkadľuje aj rôznorodosť konského postroja. Časť obetovaných koní sa považuje za dary od cudzích vládcov. Prírodovedné datovanie Aržanu 1 (C 14 a dendrochronológia kmeňov stromov vyrúbaných v jednom vegetačnom období – v lete), napriek problémom (Hallstatt plateau), ho umožnili datovať do neskorého 9. až 8. stor. pred Kr., nazvaného horizontom Aržan.

Okrem Tuvy sú podobné nálezy známe aj zo susedných území Mongolska a Altaja (bez bližšieho datovania).

Výskum na mohylníku v Aržane pokračoval a v rokoch 2000-2004 si najviac pozornosti zaslúžil kurhan Aržan 2 (K. Čugunov, H. Parzinger, N. Nagler). Mal priemer do 80 m, výšku 2 m a nachádzal sa na druhom, východnom konci mohylníka. Pod kamennými platňami („Steinplattenform") usporiadanými do viacerých kruhov a medzi nimi (so žiaroviskami s obetnými darmi – spomienkový kult?) sa nachádzali radiálne usporiadané priestory, v časti z nich s hrobmi ľudí alebo koní. Bokom od stredu, v neporušenej hrobke (hrob 5) ležali v skrčenej polohe na ľavom boku muž a žena. Dosková podlaha hrobovej komory bola pôvodne pokrytá tmavým súknom. Po závesoch na stenách zostali zvyšky červenej tkaniny (súkno), ale aj tyč na zavesenie, čiastočne obložená zlatým plechom. Časť nálezov mali zosnulí pri sebe, ostatná výbava bola oddelene pre muža a ženu pri stenách či v rohu komory. Muž mal masívny zlatý nákrčník zdobený postavami zvierat. Hornú časť jeho odevu zdobilo veľké množstvo zlatých nášiviek v podobe malých zvinutých panterov, nohavice mal pošité malými zlatými perlami. Trochu väčšie perly boli aj na krátkych čižmách. Z pokrývky hlavy pochádza 5 zlatých doštičiek zdobených 4 okrídlenými koňmi a jeleňom, doplnených vložkami z emailu. Pochovaný mal pri sebe zlatom inkrustovanú železnú dýku, dva železné nože s pozlátenou rukoväťou. Na opasku a remeni boli početné drobné liate ozdoby. Pri jeho ľavom boku ležal tulec a zlatom pokrytý goryt so zvyškami luku a drevené násady so strelkami, striedavo maľované červenými a bielymi pásmi. Železná, zlatom inkrustovaná bojová sekera a časť jazdeckého bičíka boli pri stene komory.

Bohatú výbavu mala aj žena v odeve s aplikáciami – nášivkami zlatých figúrok pantera, ku ktorej patrilo aj množstvo perál z granátu, malachitu, zlata a pasty a zlaté náušnice s granuláciou. V oblasti hlavy ležali zlaté pásiky a dve zlaté, v zvieracom štýle zdobené ihlice, azda súčasti akejsi parochne. Pri pravom boku mala železnú dýku s pozlátenou

Obr. 77 Aržan 2. Železné zbrane: dýka a nože zdobené zlatom v zvieracom štýle. Podľa: Čugunov/Parzinger/Nagler 2007.

rukoväťou. V rohu komory bol umiestnený zlatý, v zvieracom štýle zdobený zlatý hrebeň s drevenými zubami, bronzová nádoba, ale aj kožené a súkenné vrecká so zvyškami rastlín a i. Spolu sa z dvojhrobu uvádza až 5600 zlatých predmetov, zdobených prevažne zvieracím štýlom.

Podľa H. Parzingera Aržan 1 a Aržan 2 predstavujú dva odlišné úseky včasnoskýtskej doby, doložené prírodovedným datovaním a zodpovedajúcim materiálnym obsahom. Mladší Aržan 2 patrí do 7. a 6. stor. pred Kr. (resp. stupňa Aldy-Bel), ako reprezentant mladšieho úseku včasnoskýtskej periódy v Tuve. Neprekvapuje preto použitie železa pre zbrane a časti konského postroja, i keď proti bronzu v menšine. Uvedené kurhany predstavujú dva chronologické úseky včasnoskýtskej doby: Aržan 1 starší stupeň (neskorého 9. a 8. stor. pred Kr.) a Aržan 2 mladší stupeň (stupeň Aldy-Bel, 7. a 6. stor. pred Kr.).

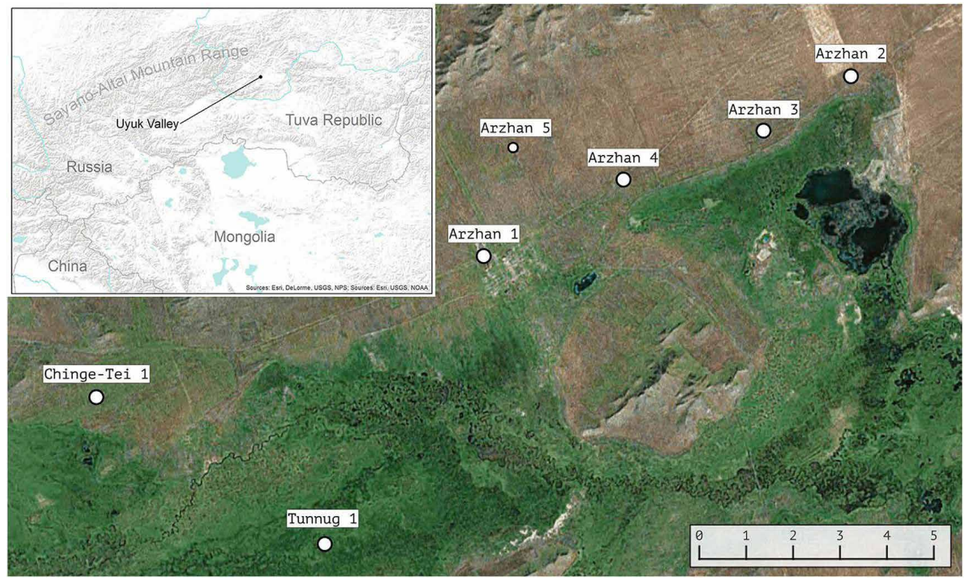
V aktivitách na mohylníku v Aržane pokračovala I. Rukavišnikova v r. 2014 zahájením výskumu mohyly Aržan 5. Podľa predbežných výsledkov bola časove porovnateľná so záverom Aržanu1. Ďalšiu kruhovú štruktúru zistil G. Caspari na satelitných záberoch približne 10 km od Aržanu 1, v údolí rieky Ujuk. Už prvý skúšobný výskum (r. 2017) za širokej medzinárodnej účasti potvrdil, že ide o neporušený kurhan – skýtsky kniežací hrob Tannug 1 (nazývaný aj Aržan 0). Na základe datovania zvyšku dreveného trámu metódou C14 (cal BC) spadá kurhan medzi r. 850-800 pred Kr. Ak platí, že Aržan 1 predstavuje až záver 9. a 8. stor. pred Kr., skúmaný hrobový celok ho predchádza, čomu zodpovedá aj jeho pridružený názov Aržan 0.

Samostatne stojace mohyly a mohylníky v ostatných častiach skýtskeho sveta

Časť bohatých kurhanov i podstatne chudobnejších hrobov s nízkym násypom bola objavená a preskúmaná pred mnohými rokmi na severnom Kaukaze, osobitne na Kubáni a v severnom Čiernomorí (v dnešnom Rusku a na Ukrajine). Ich prehľad obsahuje monografia M. Eberta *Südrussland im Altertum* (1921). Čiastočný zoznam pripojila tiež T. Talbot Riceová z r. 1957. Hrobovej architektúre a pohrebnému rítu Skýtov na území ukrajinskej stepi vrátane katalógu nálezov približne do r. 1976 je venovaná práca R. Rolleovej z r. 1979. Už z uvedených prác bolo zrejmé, že hroby skýtskej elity z území medzi dolným Dunajom a Jenisejom netvorili jednotu a líšili sa veľkosťou, architektúrou, pohrebným rituálom i obsahom. Zjavné sú geografické i chronologické rozdiely. Ako najvčasnejší na Kubáni je datovaný komplex z Kelermesu (približne pol. 7. stor. pred Kr.). Nad hrobom (rovnako ako v Kostromskej) vybudovali komoru v podobe štvorbokého domu z mohutných kolov so stenami z dosák a sedlovou strechou. Pri stenách z vonkajšej strany ležali kone zväčša v pároch. Napriek vykradnutiu sa zachovali časti výbavy. Pri rekognoskácii terénu na severnom Kaukaze narazil B. Belinskij (r. 2013) na vykradnutý kurhan v Karibase, ktorý napriek tomu obsahoval „dobré tri kilá zlata" a zmes ópia a Cannabis (indické konope), ktoré zrejme zapálené inhalovali pri kúpeli.

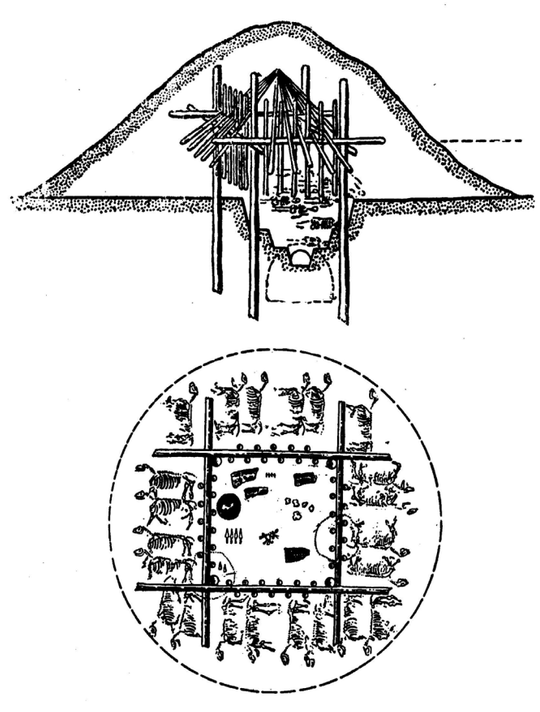
Okolo r. 500 pred Kr. sa v celom stepnom pásme odohrali zmeny sprevádzané zvýšeným pohybom a sťahovaním obyvateľstva. Včasnoskýtsku dobu vystriedala klasická, či mladšia skýtska doba, trvajúca približne od 5. do 3. stor. pred Kr. V dôsledku politických a hospodárskych pomerov v druhej polovici 6. a prvej polovici 5. stor. pred Kr. zoslabli styky a zahatali sa obchodné cesty v smere sever – východ. Odzrkadlilo sa to aj vo výbave hrobov a v zvieracom štýle. Hlavnú úlohu v obchode so Skýtmi prevzali grécke koloniálne mestá pri severnom pobreží Čierneho mora. Hoci sa grécke výrobky ojedinele dostávali do skýtskeho prostredia už oveľa skôr (napr. v jednom z kurhanov v Kelermesi sa našiel strieborný iónsky rytón s Artemidou a kentaurami i pozlátené strieborné zrkadlo), skutočná helenizácia skýtskeho umenia nastúpila až v druhej polovici 5. stor. pred Kr. V období vrcholného rozkvetu Skýtov v severnom Čiernomorí v 5. a 4. stor. pred Kr., ktorý im zabezpečoval obchod s Grékmi, sa k nim okrem bežných tovarov dostávali i predmety luxusného charakteru. Vyspelé grécke práce obsahujú mnohé kurhany skýtskej nadradenej vrstvy. Gréckym umelcom vďačíme aj za početné zobrazenia zo života Skýtov, ako ich zachytili na kovových nádobách či pektoráloch zo zlata. Z konca 5. a zo 4. stor. pred Kr. je aj najviac bohato vybavených hrobov skýtskej šľachty. Z nich možno spomenúť Kuľ-Obu pri Kerči, Čertomlyk na Dnepri či mohylu Tolstaja v Dnepropetrovskej oblasti. Zo Záporožia sú pozoruhodné kurhany Solocha a Gajmanova mohyla. Pamiatky grécko-skýtskeho sveta sa našli tiež v niektorých kurhanoch skúmaných v rokoch 1960-1970 na juhu cherzonézskej oblasti a na východnom Kryme.

Z nich osobitnú pozornosť si zasluhuje bohato vybavený hrob skýtskeho bojovníka pri obci Archangelskaja sloboda s ústredným vykradnutým a bočným nedotknutým hrobom. Medzi nálezmi

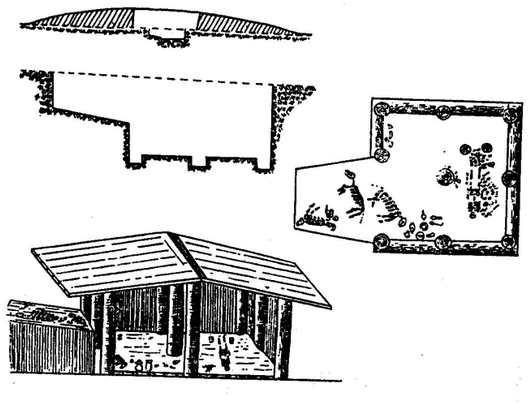

Obr. 78 Rozmiestnenie najstarších mohýl v údolí Ujuk, Tuva. Podľa: Caspari et al. 2017.

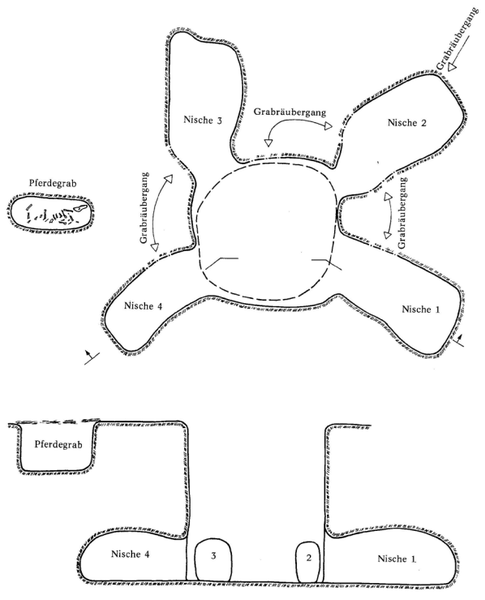
bolo vyše 500 zlatých plieškov rozličnej formy a rozmerov so zobrazeniami, ktoré majú len čiastočné paralely v ostatných skýtskych nálezoch. Niektoré námety sú pomerne blízke tráckym vzorom z rozhrania 5./4. stor. pred Kr. V spomenutom kurhane v Kuľ Oba, pochovali spolu s helenizovaným veľmožom aj jeho ženu a sluhu. Pod mohylovým násypom v kamennej kopulovej hrobke s prístupovou chodbou (dromos), svedčiacej o vplyve gréckej architektúry, ležal zosnulý v sarkofágu z cyprusového dreva. Kupola sa pri výskume zrútila, čo využili vykrádači a časť nálezov odcudzili. K najvýznamnejším nálezom patria zlaté figúrky Skýtov s gorytom a scénou pobratimstva. Zosnulého sprevádzali meč s rukoväťou a pošvou pokrytou zlatou fóliou s reliéfnými zobrazeniami gryfov a levov napádajúce jeleňa a i. Na krku mal zlatý nákrčník (hmotnosť 460 g) s koncami zdobenými protómami jazdcov, a na rukách zlaté náramky. Na hrotitej čiapke boli dva plechové pásiky zdobené gryfmi, sfingami a sediacou ženskou postavou.

Obr. 79 Kostromskaja. Hrobová komora, na vonkajších stranách s hrobmi koní. Podľa: Novotná/Novotný 1990.

Obr. 80 Žurovka. Rekonštrukcia hrobu
Podľa: Novotná/Novotný 1990.

Obr. 81 Archangelskaja Sloboda. Kurhan 1. Plán rozmiestnenia hrobov. Podľa: Rolle 1979.

Z kurhanov preskúmaných po druhej svetovej vojne si pozornosť zaslúžia Gajmanova a Tolstaja mohyla. Prvá z nich patrí do veľkej skupiny kurhanov (výskum 1969-1970). Násyp ohraničoval kamenný prstenec vysoký 3 m a vonkajší veniec z vertikálne postavených kamenných platní. Okrem hlavného mal aj vedľajšie hroby, čiastočne porušené a vykradnuté. V jednom ženskom hrobe sa našlo 800 zlatých nášiviek, v inej hlbokej hrobke zostali rozobrané časti štvorkolesového voza. V ďalších hroboch s pochovanými jedincami zostal rad nálezov, akými boli zlomky zbraní (hroty kopijí, časti meča), zlaté a sklenené závesky, ozdoby z uzdy koňa a i. V skrýši hlavného hrobu boli drevené nádoby so zlatým kovaním, strieborné rohy na pitie, rytá a pozlátená čaša s výjavmi zo života Skýtov – majstrovské dielo skýtsko-antického umeleckého remesla. Kurhan sa datuje do druhej polovice 4. stor. pred Kr.

Tolstaja mohyla v Nikopoľskej oblasti (výskum 1971), len 4 km vzdialená od Čertomlyku, patrí do skupiny asi 20 rozlične veľkých kurhanov. Radí sa k najbohatším pamätníkom skýtskej doby. Násyp ešte asi 8,60 m vysoký, s priemerom cca 70 m, obkolesovala priekopa hlboká do 1,5 m. Okolo hlavného hrobu sa nachádzal dvojitý kruhový kamenný múr. Dva výklenky hrobu s klenbou, ktorá sa zrútila, porušili vykrádači. V komore ležali dve neúplné kostry, z nich jedna v strede na drevených nosidlách, druhá (možno služobník) bola pri vstupe z chodby. Z ústredného hrobu zostali zvyšky železného šupinového panciera so zlatou inkrustáciou, bronzové náholeníky a mnoho ďalších zlomkov, ale aj 600 zlatých platničiek s uškom a cca 90 zlatých nášiviek asi z odevu. Najcennejšia pamiatka – zlatý pektorál (hmotnosť 1150 g) sa našiel v chodbe. K hrobu patrilo 6 koní so zlatými a striebornými súčasťami postroja a pri nich tri kostry mužov. Z nich jeden mal zlatý nákrčník, železný náramok, tulec so šípmi a železný nôž. V bočnom hrobe ležala žena s bohato zdobenou pokrývkou hlavy so zlatými platničkami so zvieracími a rastlinnými námetmi. Podobné zdobili jej odev a obuv. Okrem osobných šperkov mala aj kovové zrkadlo. Bokom v sarkofágu bolo uložené 2-3-ročné dieťa vybavené nákrčníkom, perlami, náušnicami, náramkom

a prsteňom. V ruke malo zlaté koliesko. Aj jeho odev zdobili zlaté nášivky a pri hlave ležali 3 drobné strieborné nádobky. Ženu a dieťa sprevádzali 4 sluhovia. Hrob je datovaný do polovice 4. stor. pred Kr.

Umenie u Skýtov

Skýtskym sa zvyčajne nazýva umenie nielen stepných nomádov, ale celého kočovného a polokočovného obyvateľstva stepi a lesostepnej Eurázie od severného Čiernomoria po severnú Čínu. Už dávnejšie sa rozlišovali najmenej tri hlavné oblasti: severné Čiernomorie a severný Kaukaz, stredná Ázia a priľahlá časť západnej Sibíri a napokon najvýchodnejšia oblasť v Minusinskej kotline, Zabajkalsku, Mongolsku a v severnej Číne. Od dôb Rostovceva sa najčastejšie zrod tohto umenia hľadal v strednej Ázii, odkiaľ sa ďalej rozširoval. Od najstaršieho obdobia charakteristický zvierací štýl je jednou zo súčastí skýtskej triády, ku ktorej patrí tiež výzbroj s typickým krátkym mečíkom a konský postroj. Zároveň je zvierací štýl jedným z rozhodujúcich faktorov pri riešení genézy nomádov, ktorí sa na koni a v obytných vozoch pohybovali v eurázijskej stepi. Odzrkadľuje ich vývojové etapy a dejinné zvraty, poznačené výbojmi na Predný východ, neskôr vystriedané úzkymi kontaktmi s Grékmi. Nemali len obchodný, ale aj širší spoločensko-politický charakter a výrazne zasiahli do ich umenia. Pramene k najranejšiemu obdobiu sú medzerovité. Preto veľký význam mal výskum kurhanov v Tuve (Aržan 1, 2, 5, najnovšie Tunnug 1, nazývaný aj Aržan 0), datovaných od 9. až 6. stor. pred Kr.

Počiatky, resp. niektoré prvky zvieracieho štýlu sa dajú sledovať už medzi nálezmi z Aržanu 1. Z nich možno spomenúť dýku zdobenú na konci rukoväte plastikou diviaka kráčajúceho na špičkách („Zehenspitzengang“), podľa H. Parzingera charakteristickú len pre najvčasnejší stupeň zvieracieho štýlu na južnej Sibíri. Z Tuvy a Mongolska pochádzajú tiež kamenné stély nazývané jelenie. Ústredným motívom sú jelene s dozadu zobrazeným parožím. Rovnaké stély sa našli aj v Aržane 1. K hlavným námetom zvieracieho štýlu s charakteristickým jeleňom sa skoro pridali zvinuté mačkovité šelmy, hlavy dravcov so zahnutým zobákom a vypúleným okom (často v nadskutočnej veľkosti) a zajace so zvýraznenými prednými behmi. Charakteristické je opakovanie motívov a štylistických jednotlivostí, sklon k zakriveným líniám, špirálový ornament a torzovitosť.

V Prednej Ázii Skýti spoznávali bájne symbolické zvieratá a celý orientálny svet obrazov, ktoré spolu s rozetami a rastlinnými vzormi postupne nachádzali miestov zvieracom štýle. Napr. krátky meč zdobený zlatom z Kelermesu má popri typicky skýtskych aj výrazne orientálne námety: dva levy a procesiu bájnych bytostí. Rovnako je tomu na zlatom obložení meča z Meľgunovho kurhanu, na ktorom sú levy s rohami, lietajúce býky, gryfy a kentaurovia s ľudskou tvárou. Na niektorých detailoch vidno, že predlohy neboli mechanicky kopírované, ale čiastočne pretvorené a prispôsobené predstavám nomádov. Napr. bájne zviera – sčasti lev s krídlami, ktoré májú podobu rýb aj s plutvami napína skýtsky luk, iný kráčajúci lev s rybími krídlami a lukom má ľudskú tvár. Symbióza človek-ryba sa odvádza od asýrskeho a novobabylonského umenia. V Mezopotámii bolo známe rozprávanie o bohovi Ea a siedmich mudrcoch, ktorí v podobe ryby prišli k ľuďom, aby im odovzdali svoje vedomosti. Pre Skýtov možno obrazy okrídlených bytostí s napnutým lukom pripraveným na zabíjanie vysvetľovať aj ako kolobeh života, ktorý končí smrťou.

Príznačným pri preberaní námetov z predoázijskej ikonografie sa stal strom života s dvomi postavami heraldických zvierat. Strom, ktorý korunujú palmety, má hore obrátené konáre so šiškovými a guľatými plodmi. Najbližšie zobrazenia stromu sú v urartajskom umení, za asýrske predlohy sa považujú okrídlení géniovia, v prípade nálezu z Meľgunovho (Litoj) kurhanu sú nahradení kozorohmi. Z umeleckého remesla Orientu preberali techniku tepaného plechu a gravírovanie. Zlatom obloženú bojovú sekeru z Kelermesu, s výnimkou železnej čepele, zdobia tesne za sebou umiestnené zvieratá. Medzi nimi sa dajú rozpoznať jelene, kozorožce, muflóny, gazely, diviaky a dva kone s postrojom. Spolu vystupujú tiež zmiešané skýtske a orientálne námety. Miesto má aj ľudská postava s krátkym kabátom, vysokou hrotitou zdobenou pokrývkou hlavy a bojovou sekerou v ruke.

Keď Skýti porazení Médmi sa rovnakými cestami cez Kaukaz vracali do juhoruských stepí, bolo ich umenie už obohatené o rad nových motívov a zlatotepeckých techník. Na Kaukaze k nim pridali znalosť využívať farebné vložky z kameňa na zvýraznenie niektorých detailov. Tzv. skýtsku cestu, ako ju nazýval Aischylos, vedúcu cez Kaukaz a Zakaukazsko do Prednej Ázie dokladajú i kurhany skýtskej aristokracie (7. - pol. 6. stor. pred Kr.). Už v dobe kvetu zrelého a prísneho zvieracieho štýlu pozorovať v 6. stor.

Obr. 82 Čertomlyk. Ústredný hrob. Zlaté obloženie gorytu so scénami z Achillovej ságy. Prevzaté z: https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879736.

Obr. 83 Čertomlyk. Amfora v hornej časti s výjavmi z drezúry koní. Prevzaté z: (https://www.hermitagemuseum.org/wps/wcm/connect/d479b5aa-010e-48a0-8c16-2bc6a7f97427/WOA_IMAGE_1.jpg?MOD=AJPERES&CACHEID=6ea46171-2c81-46ac-9a33-f57b17079d57.

pred Kr. zásah gréckeho archaického umenia, ktoré neskôr stále viac do neho prenikalo a v konečnom dôsledku spôsobilo jeho úpadok a rozklad. K vyššie uvedeným nálezom raného a zrelého skýtskeho zvieracieho štýlu na Kubáni možno spomenúť ďalšie. Z Kelermesu je to najmä zlatý diadémový pás (pripevnený na helme) zdobený rozetami, kvetmi a dravcami, ktorý má obdobu v poklade zo Ziwiye. V inom kurhane z Kelermesu bol goryt obložený zlatým plechom zdobený jeleňmi a panterom, na striebornom iónskom rytóne to bola Artemis s kentaurami či pás vykladaný jantárom. Krátky mečík v pošve so zlatým okutím z Meľgunovho kurhanu zdobili skýtske i predoázijské motívy. Azda najlepšími príkladmi vyspelého skýtskeho zvieracieho štýlu je jeleň z Kostromskej a mačkovitá šelma z Kelermskej mohyly. Jednotlivé námety poukazujú na pôvod v skýtskom, predoázijskom a gréckom umení.

Spomenuté politické a hospodárske zmeny v druhej polovici 6. a prvej polovici 5. stor. pred Kr. sa odzrkadlili aj v zvieracom štýle a jeho helenizácii. Hlavnú úlohu v obchode so Skýtmi prevzali grécke kolóniálne mestá. Najskôr to boli Iónovia z Milétu (Olbia), neskôr (po prvých perzských ohrozeniach) aj kolónie založené Aténami na obidvoch brehoch Bosporu. Tieto najprv nezávislé mestá sa v r. 480 pred Kr. zjednotili pod vedením Pantikapaia do Bosporskej ríše. Skýti a Gréci sa stali vzájomne výhodnými obchodnými partnermi. Najdôležitejším vývozným artiklom zo severného Čiernomoria bolo obilie, solené ryby, kože a kožušiny a zo strany Grékov výrobky umeleckého remesla pre zámožných skýtskych zákazníkov. Grécki majstri pracujúci na ich objednávku vnášali do týchto prác grécke umelecké prvky a mytologické námety. Ovplyvnenie bolo čiastočne obojstranné. Gréci v staroorientálnej zvieracej ornamentike s bájnymi bytosťami našli svojskú a novú zmyslovú náplň. Zvierací štýl vo formách a motívoch úzko spätý s magickým svetom obrazov vlasti nomádov zostával pre Grékov cudzí. Pri ich vzájomnom stretnutí dochádzalo k napätiu a konfliktu. Uvoľnenie duchovných hraníc skýtskeho zvieracieho štýlu pre umelecké formové princípy Grécka zakladalo novú syntézu, pričom neustále uvoľňovanie viedlo k rozkladu charakteristického zvieracieho štýlu. Od 5. stor. pred Kr. možno hovoriť o jeho začiatku a na konci 4. stor. pred Kr. bol už v štádiu úpadku.

Popri dielňach v koloniálnych mestách a činnosti predpokladaných vandrujúcich majstroch (no nedoložených) pracujúcich pre skýtsku nobilitu, prichádzal import z Grécka po vode. Pre bojovníkov to bola ochranná zbroj, nachádzaná v hroboch 5. stor. pred Kr.: pancier, náholeníky, helma. V 4. stor. pred Kr. boli obľúbené nádoby z drahého kovu s námetmi zo života Skýtov, ale aj keramika produkovaná v Atike a prispôsobená vkusu odberateľa. Námetom boli Amazonky, gryfy, či hlava koňa, najmä na peliké (nazývané tiež ako kerčské vázy). Prevaha výrobkov grécko-skýtskeho kovotepeckého umenia vznikla pravdepodobne v miestnych dielňach, m. i. v Pantikapaiu. Dobre poznali ich spôsob života a preto nebolo ťažké sa im prispôsobiť. Zmiešaním a zbližovaním gréckych a skýtskych predstáv a elementov vznikol nový helenizovaný štýl, v samotnom Grécku neprijateľný a cudzí. Na druhej strane, Skýti z gréckych motívov a povestí vyberali len niektoré. Naďalej v popredí zostával jeleň. Zvieratá zobrazovali ďalej, ale spôsob sa dostával stále viac pod grécky vplyv: z profilu či poloprofilu so štyrmi nohami a dobre vypracovanými detailmi. Tento nový smer dostal výraz v postave gryfa. Obľúbeným bol aj motív Pegasa ako okrídleného koňa. Príkladom nových prístupov v tvorbe je scéna na hrebeni zo Solochy z masívneho zlata. Figúry nie sú plnoplasticky modelované, ale

Obr. 84 Solocha. Zlatý hrebeň z vedľajšieho hrobu. Prevzaté z https://en.wikipedia.org/wiki/Scythians#/media/File:Scythian_comb.jpg).

z obidvoch strán sploštené, skôr na spôsob reliéfu. Niektoré práce mali výzdobu priamo inšpirovanú gréckymi vlysmi. Obľúbeným motívom bola ľudská postava (podľa kroja Skýta) pri rozličných činnostiach, najčastejšie na kovových nádobách, ale aj na pektoráloch alebo obložení gorytu, aj s použitím matrice. Viacnásobné využitie tej istej matrice vidno aj na zobrazení epizódy zo života Achilla (o. i. z Čertomlyku).

Prelínanie skýtskeho a gréckeho umeleckého prejavu sa zračí vo viacerých prácach z kurhanu v Kuľ-Oba (z poslednej tretiny 4. stor. pred Kr.). V kamennej komore s prístupovou chodbou bol pochovaný Skýt so ženou a sluhom. Ozdobné doštičky pôvodne zdobiace steny tvoria tri tematické skupiny. K čisto gréckym patria tancujúce menády, Pegas, Gorgó, Herakles, Aténa s prilbou. Skýtske motívy druhej skupiny predstavujú zvieratá, scény poľujúcich alebo luk napínajúcich Skýtov, či dvojica pijúca z kalicha na pobratimstvo. Tretia skupina s rastlinnými a geometrickými vzormi má čisto výzdobný charakter. Výzdoba viacerých nášivných platničiek bola razená z matríc, použitých aj pre exemplár z Čertomlyku. Najviac grécke je zobrazenie Atény s helmou na diadéme. Helmu zdobí sfinga a pegasus, lícnice okrídlené gryfy. Medzi kovovými nádobami sa vyníma strieborný pohár s guľovitým telom, na ktorom sú rozmiestnené štyri scény, na troch z nich je vlys s dvomi postavami, na štvrtej len s jednou postavou. V. Schiltzová dala všetky scény (ako aj výjavy na ďalších nálezoch) do súvisu s epizódami zo života Skýtov, alebo legendami o nich, podľa antických autorov. V prvej scéne sú dvaja muži v rozhovore. Na ďalšej sa postava pokúša napnúť luk, ktorý mu nepatrí (vlastný má pri páse). Tento výjav sa spája s legendou o troch synoch Targitaa či Herakla, z ktorých len najmladšiemu sa podarilo napnúť otcov luk a stať sa kráľom. Na ďalšom obraze jeden Skýt ošetruje nohu svojmu spoločníkovi a na poslednom sa usiluje druhému vytrhnúť zub. Sled troch scén s dvomi osobami je aj na striebornej nádobe z okolia Voroneže.

K najnovším (z r. 2013) patria dve zlaté nádoby (s postavami umiestnenými ako na helmách) zo súboru z čiastočne vyrabovaného kurhanu blízko Stavropolu na Kaukaze. Na jednej z nich sú zobrazení starší bojovníci, ktorí usmrcujú mladších mužov. Výjavy sa dávajú do vzťahu s Hérodotovým rozprávaním o návrate Skýtov z bojových výprav a ich konaním po zistení, že ich ženy si založili nové rodiny. Bojovník mieri lukom na krčnú tepnu muža, druhý zasadzuje inému mladšiemu mužovi smrtiacu ranu mečom rovnako na krk. Na druhej nádobe sú fantastické zvieratá nebezpečné v záhrobí i v reálnom svete. Uvedené a im podobné výjavy približujú okrem zbraní aj výzor Skýtov a ich odev. Ide o silných územčistých mužov s bradou a dlhými, neupravenými vlasmi v kroji, ktorý pozostával z kabátca prepásaného opaskom a dlhými nohavicami zastoknutými do krátkych čižiem. Doplnkom bola hrotitá čiapka. V scéne na hrebeni zo Solochy zodpovedá výzbroj a výstroj ústrednej postavy pamiatkam uloženým v hrobe. Zobrazuje bitku dvoch jazdcov a pešiaka ako umelecké pretlmočenie skutočného bojového stretnutia, ktorého sa mal zúčastniť pochovaný majiteľ hrebeňa. Pri scéne s trhaním zuba na váze z Kuľ-Oba sa hľadá súvis so zlým stavom chrupu muža z hlavného hrobu. Z ďalších vyobrazení, vysvetľovaných ako odzrkadlenie všedného života Skýtov, možno uviesť tiež amforu z Čertomlyku (4. stor. pred Kr.). Scéna, ktorá pokrýva plecia sa zvyčajne vysvetľuje ako drezúra koní: naučiť ich ísť do pokľaku, umožňujúcom pri páde v boji jazdcovi rýchlo a bez cudzej pomoci vysadnúť do sedla. Iný názor v scéne s koňmi vidí časť výročného sviatku, pri ktorom boli žrebce – sprevádzané rituálmi – kastrované.

Obr. 85 Kuľ Oba. Zlatá platnička so zobrazením Skýta na koni. Prevzaté z http://warfare.ga/Ancient/Skythian-Plaque-Kul_Oba-Hare_Hunt-Hermitage.htm.

Veľa spoločného (technikou i námetmi) s vázou z Čertomlyku sa hľadá aj v prípade zlatého pektorálu z Tolstej mohyly. Ide o

Obr. 86 Čertomlyk. Reliéfna výzdoba na pošve meča. Bojové scény medzi Grékmi a barbarmi. Prevzaté z: https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879738).

časť figurálnej výzdoby, ktorá je liata a na podklad priletovaná. Štylistická príbuznosť je v úponkoch s vtákmi a v motívoch s gryfmi napadajúcimi koriseť. Uvedený pektorál (hmotnosť 1,15 kg) tvoria tri polmesiacovité pásy, ktoré ústia do uzáveru v podobe hlavičiek levov, každý z nich má iný príbeh. Horný pás možno nazvať selankou – v strede dvaja do pása obnažení muži šijú košeľu z ovčej kožušiny pod zaveseným gorytom, po ich bokoch sú domáce zvieratá (kôň, krava, ovca a koza), ale i scéna z dojenia oviec. Stredný pás vypĺňuje rastlinný ornament s vtákmi so zvyškami farebného emailu. Spodný pás je plný dynamiky – predstavuje súboj života a smrti. Hlavným námetom sú kone zúfalo sa brániace pred gryfmi. Bokom je lev útočiaci na jeleňa a leopard na diviaka. Pri okraji prenasledujú psy diviaky a ukončujú ho stepné kobylky.

Za typickú prácu, ktorá vyšla z atických dielní sa považuje zlatom obložený goryt z Čertomlyku s bojovou scénou Grékov a barbarov. Pôvodne sa dávala sa do súvisu s obskúrnou legendou o vzťahu Alope a Poseidóna. V súčasnosti sa interpretuje ako obraz Achila medzi dcérami Lykoméda, či objavenie Achila Odyseom na Skyre. Výzdoba gorytu nie je ojedinelá, ale známa z viacerých nálezísk (napr. Iľjinci, kurhany pri Jelizavetovke či z Melitopoľu, jeden z kurhanov Sedem bratov). Tento druh zdobeného gorytu, nazývaný aj typom Čertomlyk, rozšírenom na veľkom území viedol k úvahe o možnej sériovej výrobe v Olbii alebo Pantikapaiu. Pre goryty z Karagodeuaš (Rusko) a z Verginy (Macedónia) použili jednu matricu so zobrazením dobytia mesta, spájanom s Trójou. Spolu deväť kovaní s blízkymi námetmi patriacich k jednej skupine uviedla už v r. 1994 V. Schiltzová a datovala do tretej štvrtiny 4. stor. pred Kr. Ani výber tém (boj medzi Grékmi a barbarmi) nevylučuje, že všetky vyšli z jednej dielne, možno aj z rúk jedného majstra. S rozpadom Skýtie sa postupne vytrácal aj typický zvierací štýl v umení, v staršom vývoji doplnený o predovýchodný, a od klasického obdobia grécky vklad.

Spoločnosť a hospodárstvo

Politicko-spoločenská organizácia u Skýtov na čele s kráľom sa formovala už v ranom štádiu jej vzniku, ešte v dobe pred nájazdmi do Malej Ázie a Orientu. Správy antických autorov spomínajú hierarchické usporiadanie rodovej aristokracie. Podľa niektorých zmienok sa usudzovalo na existenciu troch stavov: vojenského, kňažského a roľnícko-pastierského. Nadradení boli Skýti kráľovskí, z nich pochádzal ich kráľ, ktorý mohol byť pre nespokojnosť detronizovaný. Postupnosť v preberaní vlády prechádzala od otca k najmladšiemu zo synov a následne bratov. Príkladom slúži epizóda z polovice 5. stor. pred Kr. o kráľovi Skylovi (Skylesovi?), ktorý rád pobýval v paláci v Olbii, rozprával po grécky, nosil grécky odev a čo bolo najhoršie, uznával gréckych bohov. Keď sa to dozvedelo jeho vojsko, bol zosadený. Moc po ňom prevzal jeho brat. Podobné je napokon aj rozprávanie o Targitaovi a jeho troch synoch. V tej dobe vraj z neba spadol zlatý pluh, jarmo, bojová sekera a miska, ktoré horeli. Z nich len najmladšiemu sa podarilo žiar zahasiť, získať ich a stať sa kráľom. Uvedené predmety sa dávajú do súvisu so spoločnosťou roľníkov a poľnohospodárov (pluh), bojovníkov a kočovníkov (bojová sekera a jarmo ako záprah voza) a kňazov (miska). Uvedený spôsob odovzdávania moci však skoro zmenil už

Kolaxais (najmladší syn Targitaa), keď zem rozdelil na tri časti medzi troch synov. Či bol jeden hlavný panovník a dvaja vedľajší, nedá sa z antických správ zistiť. Len v asýrskych správach sú zmienky o ich nezhodách počas predoázijských nájazdov.

Sporné sú správy o postavení žien, ale aj otrokov. Najmä v hornej vrstve sa predpokladá polygamia. Vyskytovalo sa tiež násilné usmrtenie ženy, azda konkubíny vysoko postaveného muža, ktorého musela nasledovať aj do hrobu. Z niekoľkých údajov, ktoré sa týkajú vedľajšej ženy vyplýva, že bola majetkom muža, a tým aj súčasťou dedičstva prechádzajúceho od otca na syna. Najväčšou vrstvou spoločnosti boli kočovní pastieri, ktorých domovom bol voz ťahaný rožným dobytkom alebo koňmi. O výzore „obytných vozov" popri písomných svedectvách zostali aj ich hlinené modely. Aischylos v diele *Spútaný Prométheus* ich opísal ako „pletené košatinové chaty na kolesách". Počet vozov závisel od výšky majetku.

Trvalé osídlenie vznikalo v blízkosti antických miest. Usadené kmene sa popri poľnohospodárstve venovali remeslu a obchodu. Dôležitou o. i. bola čierna metalurgia a kováčstvo. Na ľavom brehu Dnestra možno spomenúť osady poľnohospodárov, iné sa nachádzali v nížinách Donu pri ústí do Azovského (Meotského) mora, či pri Bospore, spolu s väčšími centrami, ktoré boli najväčším vývozcom obilia do Grécka s rozkvetom v 4. stor. pred Kr. Z nich napr. Semibratnoje gorodišče (Bospor, vznik na konci 6. stor.) s množstvom gréckeho tovaru svedčí o silnej helenizácii. Pri ústí Donu, v blízkosti gréckeho mesta Tanais, to bolo Jelisavetinskoje gorodišče. Bolo obchodným (lov a vývoz solených rýb), ale aj náboženským centrom (akropola s väčším počtom terakotových gréckych sošiek, ale i domácich napodobenín). Nechýbajú ani svedectvá kultových obradov s lebkami, násilne oddelenými od trupu. Z centra stepnej Skýtie na Dnepri možno spomenúť opevnené Kamenskoje gorodišče (5. a 4. stor. pred Kr.) rozdelené na dve časti: akropolu opevnenú valom (s korunou múrov z nepálených tehál), s domami na kamenných základoch, ale aj so zemnicami a oddelenou remeselníckou časťou. Pri jej výskume odkryli zvyšky taviacich pecí na železo, kusy surového železa, lupu i hotové výrobky, najmä zbrojárske (meče) a konské postroje. Podobne v pravobrežnej lesostepi žilo usadlé obyvateľstvo v opevnených hradiskách i neopevnených osadách.

Výzbroj

Hlavnou útočnou zbraňou Skýtov bol luk a šíp. Patrí do skupiny reflexných kompozitných lukov zostavených z viacerých drevených, niekedy aj kostených častí, v strede s výzdobnou funkciou. Podľa čiastočne zachovaných drevených zvyškov, ale najmä reliéfov na kovových nádobách s epizódami z ich života, sa odhaduje, že mali strednú veľkosť. Nezriedka býval zobrazený aj goryt, ktorý možno nazvať taškou. Jeho zadná časť slúžila na uloženie luku, predná na šípy s dreveným násadcom, ktorý mohol byť opatrený vtáčím perím. Samotné šípy ukladali do dreveného tulca pokrytého rovnako ako goryt kožou či kožušinou, oba boli zavesené na opasku. Na prednej strane tulca bolo často kovanie v tvare kríža s výzdobou v zvieracom štýle. Priebojnosť vystreleného šípu bola účinná podľa vzdialenosti, no najmä od množstva rýchlo za sebou nasledujúcich striel, čo zrejme využívali Skýti a ich vojsko na koni prepadávajúce cudzie územia. Výstižne sa o ich zbraniach vyjadril starozákonný prorok Jeremiáš, ktorý ich nazval „otvorenými hrobmi". Podľa etnografických paralel cvičený lukostrelec vystrelí za minútu asi 20 šípov. V priebehu doby sa vystriedalo niekoľko typov strelky z rôzneho materiálu. Prevládali z bronzu, nasledovali zo železa a menej z kosti. V najstaršom období prevládali dvojhrotové, od druhej polovici 6. stor. pred Kr. trojboké s koncami hrotov zrezanými na úrovni tuľajky.

Špecializovanou zbraňou bol meč, známy z priamych nálezov ale aj vyobrazení. V závislosti od dĺžky a šírky čepele slúžili ako bodná alebo sečná zbraň. Čím väčšia je vzdialenosť od protivníka, tým pravdepodobnejšie je použitie ako bodná (vhodná aj pre jazdca na koni), kratšie exempláre ako sečná zbraň na boj pešiakov zblízka. V súčasnosti sa na rozlíšenie funkcie okrem metrických a formálnych znakov využíva aj trasológia. Odhaľuje stopy po zámernom používaní s uprednostnením čepele alebo hrotu. Krátke mečíky so srdcovitou záštitou (*akinakes*), neraz zdobené v skýtskom zvieracom štýle, predstavujú skôr odznak postavenia nositeľa, než bežne používanú zbraň. Prototyp skýtskeho akinaku sa novšie hľadal v karasuckej kultúre na Sibíri. Súčasťou výzbroje bola aj bojová bimetalická sekera, zobrazená v ruke bojovníka mohla znamenať aj symbol moci. Dôležité miesto mali v arzenáli zbraní aj vrhacie kopije, niekedy značne dlhé. V skýtskom vojenstve sa tiež používali vrhacie gule a bič podobný nagajke. Na ochranu slúžili štíty a súčasti odevu bojovníka.

V 5. stor. pred Kr. prevzali Skýti antickú výstroj: helmy rozličného typu, náholenice a štíty. Jadro skýtskeho vojska tvorili ťažkoodenci – jazdci chránení pancierom. Najrozšírenejším bol šupinový pancier, známy z nálezov i vyobrazení. Bronzové alebo železné šupiny (niekedy aj kombinované) sa našívali na kožu, príp. podšitú ešte kožušinou. Uvedený spôsob výroby zabezpečoval ich elasticitu, a tým aj pohyb bojovníka. Podľa počtu šupín v niektorých nálezoch sa dá usudzovať, že boli len na prednej strane, niekedy sa prišívali aj na rukávy. Z kovových šupín boli zostavené aj helmy a nimi boli pošité aj nohavice. Menšie hladké drevené štíty potiahnuté kožou nosili pešiaci, väčšie štíty patrili jazdcom. Známe sú tiež železné segmentové exempláre. Štít jazdca zobrazený na hrebeni zo Solochy je kruhový s polmesiacovým výrezom. Štít, ktorý neslúžil na ochranu v boji, ale ho nosila elita pri slávnostiach, mal v strede reliéfnu výzdobu. K najznámejším patria reliéfy v podobe ležiaceho jeleňa z Kostromskej a Kuľ-Oba. Za výzdobu štítu sa považuje aj ryba zo súboru zlatých predmetov z Witaszkowa (Poľsko) s dĺžkou 41 cm ako najväčšia medzi nimi. O skýtskom vojsku podal svedectvo Diodoros Sicílsky. Nepredstavil ho ako neorganizované jednotky, ale usporiadané a riadené vojsko, podliehajúce výcviku a disciplíne.

Náboženstvo a kult

Vďaka antickým autorom, najmä Hérodotovi a archeologickým nálezom, sme čiastočne informovaní aj o náboženstve a kultových praktikách Skýtov, ktoré sa týkali každodenného života aj eschatológie, v popredí s obradmi pri pochovávaní. Je zrejmé, že pri zrode spoločnosti nomádov v strednej Ázii boli rozhodujúcimi iné faktory, než v dobe klasického vrcholného obdobia, vystaveného silnému gréckemu vplyvu a jeho predstave bohov a mytológie. Pokiaľ ide o počiatky, ako to zdôrazňuje súčasné bádanie, antické správy (vrátane Hérodota) sú tým viac plné fantázie bez reálneho podkladu, čím viac sa týkajú východu. Tu nastupujú poznatky archeológie.

Včasný skýtsko-sibírsky zvierací štýl má mnoho spoločného so severnou Čínou a pohrebnými zvyklosťami nadradenej vrstvy, ktoré sa cez Mongolsko rozšírili aj na južný Sibír. Poznatky získané pri výskume kurhanu Aržan 2 umožnili rozlíšiť niekoľko fáz kultových obradov na vyhradených miestach v areáli kurhanu, ktoré prislúchali len najvyššej elite. Je zrejmé, že pri zvieracom štýle nejde len o výzdobu, ale „ je výrazom teriomorfného pohľadu na svet". Okruh objektov je úzko ohraničený na jeleňa, mačkovitú šelmu a dravého vtáka. Príležitostne pristupuje kôň, zajac, ťava a ryba, podľa regiónu. V prvom rade „zodpovedá svetu poľovníkov, menej pastierov a vôbec nie roľníkov" (Schiltz 1994). Štylizované zviera, často v zvinutej polohe, predstavuje nadprirodzenú silu, ktorá sa prenáša na nositeľa tohto symbolu. Úzky vzťah človek – zviera prezrádza tetovanie ľudského tela na mumifikovaných zosnulých pazyrickej kultúry skýtskej doby. V porovnaní s hmlistými poznatkami o kultových zvyklostiach včasných jazdeckých nomádov v strednej Ázii, údaje Grékov o nich v severnom Čiernomorí boli

Obr. 87 Nekropola Častye. Kurhan 3. Strieborná, čiastočne pozlátená nádoba s reliéfnymi scénami zo skýtskej mytológie. Podľa: Frisov/Žuravlev 2007.

bohatšie. Skýti prevzali mnoho z polyteistického gréckeho náboženstva a panteónu. Súčasne bolo silné prežívanie kultu predkov. Hierarchia ich panteónu, síce antropomorfizovaná, nebola pevne ustálená a neprebrala ani všetky grécke božstvá.

Podľa Hérodota uctievali Tabiti (gr. Hestia, bohyňa domáceho krbu a obetného ohňa), ktorej zobrazenie – sediaca postava po pravici so Skýtom s nádobou – je známe z Čertomlyku. Z mužských bohov spomína Papaja (gr. Zeus), ktorého sprievodkyňou bola bohyňa zeme Api (porovnávaná s nymfou rieky Borysthenes, napoly ženou, napoly hadom). Podobná gréckej Afrodite bola Artimasa zobrazovaná ako sediaca bohyňa so zrkadlom, pred ktorou stojí Skýt s picím rohom, ktorému odovzdáva kráľovskú moc. Bohom slnka bol Oitosyros (gr. Apolón), bohom vojny Ares v podobe železného meča. Grécky Herakles zodpovedá „prvému človekovi" Targitovi. Z Malej Ázie sa k Skýtom dostal kult vládkyne zvierat Kybely, zobrazovanej ako okrídlená bohyňa s dvomi zvieratmi po bokoch.

Pri rôznych sviatkoch obetovali Skýti zvieratá uškrtením. Údajne rovnakým spôsobom zabíjali aj kone ako sprievod zosnulého vládcu. V lesostepi u poľnohospodárskych kmeňov boli rozšírené kulty súvisiace s úrodnosťou. Obetovali obilie, alebo hlinené zväčšené modely viacerých druhov obilnín a plodov (pšenica, jačmeň, bôb, proso). Kulty doplňovalo veštenie najmä z kôry stromov a vŕbových prútov. Hérodotos dodáva, že medzi Skýtmi bolo mnoho veštcov, mužov i žien, ktorým toto umenie darovala Afrodita. Hovorí aj o „veštcoch" privolaných k chorému kráľovi. Vinu za chorobu zvyčajne prenesú na konkrétnu osobu. Ak ho uznajú za vinníka, hneď ho popravia. Ak nedokážu jeho vinu, sú krutým spôsobom usmrtení prví traja veštci. Skýti verili v magickú silu rituálov s totemickými a šamanistickými predstavami.

Obr. 88 Gajmanova mohyla. Pozlátená strieborná nádoba s výjavmi zo života Skýtov. Podľa: Gold der Steppe 1991.

Pohrebné zvyklosti a rituály čiastočne približujú archeologicky doložené situácie, v mnohom potvrdzujúce výklad antického historika. Obšírne informuje najmä o pohrebe kráľa, a s ním spojených úkonoch. Predtým, ako ho uložili na pohrebný voz a viezli ho cez celé územie, ktorému vládol, vykopali veľkú jamu a jeho telo zabalzamovali. Narezali ho a po vybraní vnútornosti naplnili tlčeným korením, vonnými látkami a zašili. Telo potiahli voskom. Na znak smútku kadiaľ prechádzal sprievod si odrežú kúsok ucha, ostrihajú si vlasy, porežú si paže, poškriabu čelo a nos a ľavú ruku si prepichnú šípom. Keď obídu všetkých, uložia ho do hrobu a prekryjú drevom a rákosom a navŕšia mohylu. Usmrtia a pochovajú súložnicu, čašníka, kuchára, koniara, sluhu, ale aj kone. Pridávajú prvotiny zo všetkých plodov a cenné predmety o. i. zo zlata. O rok neskôr konajú podobne. Najoddanejších zo služobníkov zahrdúsia a spolu s nimi pochovajú kone (so zviazanými nohami) a mohylový násyp ešte navýšia. Aj keď zomrú radoví Skýti, vozia ich príbuzní po priateľoch. Tí ich pohostia a zo všetkého jedla ponúknu aj zosnulému. Po pohrebe sa pozostalí očisťujú – umyjú si hlavu a naparia telo výparmi z konopných semien položených na rozžeravené kamene. Účinok bol podobný hašišu. Opis aj dodatočných obradov podal Hérodotos. Balzamovanie sa nedá v Čiernomorí doložiť, je však známe zo zamrznutej pôdy na Altaji, aj s tetovaním tela.

Obr. 89 Tolstaja mohyla. Zlatý pektorál a niektoré detaily výzdoby. Podľa: Dally 2007.

Pamiatky skýtskej kultúry v strednej Európe a vekerzugská kultúra

Skýtska kultúra, siahajúca na západe k ústiu Dunaja a na severozápade k hornému toku Dnestra nezostala bez odozvy na susedstvo v strednej Európe, osobitne v jej východnej časti. Jej vplyv sa o. i. prejavil v pamiatkach vlastných zvieraciemu štýlu. K najznámejším patria zlaté ozdoby štítov v podobe jeleňa a výnimočne aj ryby. V Tápioszentmártone (Maďarsko) sa našiel hrob pod mohylou (r. 1923), v ktorom bola aj záušnica s kuželovitým koncom. Pripomína hlavičku hada a je charakteristická (s variantmi) pre vekerzugskú kultúru. V žiarovom mohylovom hrobe v lokalite Mezőkeresztes-Zöldhalompuszta (r. 1928) bola okrem jeleňa aj zlatá reťaz zdobená figúrkami leva, 163 zlatých gombíkov a jeden zlatý závesok. Obidva hroby s typickými, v zvieracom štýle zhotovenými pamiatkami sú datované do 6. stor. pred Kr. Ešte prekvapujúcejší bol objav súboru náhodne vyoranom v r. 1882 (údajne so zvyškami veľkej nádoby) na poli vo Witaszkowe (Poľsko, prv pod nemeckým názvom Vettersfelde), na území billendorfskej kultúry. Medzi zlatými predmetmi, z ktorých časť sa stratila, sa vyníma kovanie v podobe ryby s reliéfmi scén s levom napádajúcim laň a morskými živočíchmi. Napriek svojej veľkosti (41 cm) sa najčastejšie považuje za ozdobu štítu. Už A. Furchtwängler predpokladal, že ide o predmety zhotovené v grécko-iónskej dielni v severnom Čiernomorí na objednávku skýtskej nobility. Súbor sa datuje približne k roku 500 pred Kr. Ako sa tieto nálezy zodpovedajúce výbave významného člena skýtskej nobility dostali ďaleko od miesta svojho vzniku, resp. majiteľa, nie je doteraz objasnené.

Početnejšie nálezy skýtskeho typu, najmä zbrane a konský postroj, ale aj ozdobné predmety a šperky sú tiež zo Sedmohradska. V hrobovej výbave ich o. i. sprevádzala domáca keramika. Nevedno, do akej miery majú súvis s prišelcami zo severného Pontu, čo sa celkom nevylučuje. Zmeny, ktoré sa od konca 7. a v priebehu 6. stor. pred Kr. odohrali v Karpatskej kotline spôsobili zánik dôležitých východohalštatských centier a hradísk lužickej kultúry. Donedávna sa spájali s lúpežnými vpádmi skýtskych bojovníkov. Usudzovalo sa tak najmä podľa početných nálezov trojbokých šípov, jednoznačne spájaných s typickou skýtskou zbraňou. Ich analýza ukázala, že uvedený typ (s variantmi) bol široko rozšírený aj v strednej Európe, a že ho používali i obrancovia. Príkladom zo Slovenska môže slúžiť hradisko kalenderberskej kultúry na Molpíri v Smoleniciach, odkiaľ pochádza aj forma na ich odlievanie. Podľa najmladších nálezov (o. i. hadovitá spona) bolo hradisko opustené na prelome stupňov HaC2/HD1 alebo na počiatku HaD1. Zmeny čiastočne spôsobili pohyby jazdeckých skupín z východných stepí a lesostepi. Vyvolávali strach a viedli k opusteniu pôvodného sídelného územia. Súčasne na kultúrne heterogénnom podloží vznikla vekerzugská kultúra, v Maďarsku nazývaná aj alföldská (resp. sa označuje ako skýtska doba), poznačená prvkami spoločnými so severným Čiernomorím a Kaukazom. Antropologické vyhodnotenie kostrového materiálu z pohrebísk Tápioszele a Chotín IA ukázalo aj etnicky zmiešaných jedincov s kombináciou monogoloidných a europoidných znakov, iní vykazujú spoločné znaky s populáciou kultúry Mezőcsát (záver doby bronzovej a začiatok staršej doby železnej) i s obyvateľstvom severočiernomorských stepí skýtskeho obdobia.

Vekerzugská kultúra územne zahrnuje časti Maďarska (od Veľkej dunajskej nížiny na východe cez Zadunajsko po Slavóniu), severozápadné Rumunsko a Slovensko. Na Slovensku okrem strednej a juhozápadnej časti k nej patrí niekoľko nálezísk na východe, prv spájaných aj s kuštanovickou kultúrou, rozšírenou v Zakarpatí na Ukrajine. Vo vekerzugskej kultúre sa už dávnejšie rozlíšili tri geografické skupiny. V Sedmohradsku a na juhovýchode Veľkej dunajskej nížiny je príznačný veľký počet kostrových hrobov bojovníkov so železnými dýkami a veľkým počtom streliek. Druhú skupinu tvorí horné Potisie a severovýchod Nyírségu s prevládajúcimi žiarovými hrobmi. Tretia skupina zaberá zostávajúcu časť Veľkej dunajskej nížiny, Slovensko, Zadunajsko a medziriečie Sávy a Drávy. Pohrebný rítus je nejednotný, vyskytujú sa kostrové i žiarové hroby, samostatné hroby koní, ale aj koní s jazdcom a niekedy s vozom.

Z hľadiska zastúpených artefaktov, ich pôvodu či napodobenín sa tiež rozlišujú viaceré skupiny. Výrazný podiel pripadá na prvom mieste východnému elementu (spájanom so severopontsko-kaukazským regiónom), prezentovanom najmä útočnými zbraňami, ochranným výstrojom a konským postrojom. Sem možno zaradiť tiež hroby pod mohylou i s koňom, ozdoby či zrkadlá. Niektoré typy zbraní, ozdôb a toaletné potreby sa dávajú do súvisu s východo- i západohalštatským vplyvom. Napokon k tretej skupine podľa pôvodu patria nálezy najpočetnejšie zastúpené v miestnom prostredí vekerzugskej kultúry. K nim o. i. patria dlhé bojové nože či železné uzdy tzv. vekerzugského typu. Pozostávajú z dvojdielneho zubadla s pevne prinitovanými bočnicami a vonkajšími očkami na prevlečenie remeňa. Východné typy sa odlišujú dokonalejším pohyblivým spojením. Domáci pôvod sa pripisuje tiež predmetom z kosti a parohu i niektorým ozdobám, akými sú hadovité záušnice. Z keramiky sú to najmä džbánky a fľaše. Zriedkavejšia je keramika vytočená na hrnčiarskom kruhu. Výnimočným v prostredí vekerzugskej kultúry v Potisí je bohatý hrob z Ártándu. Pochádza z pohrebiska s ďalšími bohatými čiastočne aj porušenými žiarovými i kostrovými hrobmi. Obsahoval nálezy nerovnakého pôvodu. K vekerzugskej kultúre sa dajú o.i. zaradiť železný čakan, súčasti konského postroja, časti šupinového panciera z bronzových a železných platničiek ako aj praslen. Zlaté šperky (pásikový diadém, náramky, dvojkónické perly a kruhové rozetky ako výzdoba odevu) sú typické pre umenie skýtskej doby s paralelami (diadém, gombíky) v prvom kurhane z Kelermesu, zatiaľ čo pri náramkoch sa pomýšľa na ich pôvod v Potisí. Napokon vo výbave ártándskeho hrobu boli dve bronzové nádoby rôzneho pôvodu, tvaru a výrobnej tradície. Kotlík s krížovými atašami je typickým produktom halštatskej toreutiky, pôvod gréckej hydrie sa spája s dielňou činnou v Sparte archaickej doby.

Dôsledná analýza dvoch najväčších pohrebísk vekerzugskej kultúry na Slovensku z Chotína urobená A. Kozubovou jej umožnila predložiť ich chronologický vývoj. Rozlíšila tri vývojové fázy. Fázu I položila do poslednej štvrtiny či záveru 7. a prvej polovice 6. stor. pred Kr., v súlade s datovaním stupňa HaD1. Predstavuje prechod medzi východohalštatskou a vekerzugskou kultúrou. Fázu II spája s druhou polovicou 6. stor. pred Kr., v halštatskom prostredí zodpovedajúcej stupňu HaD2.

Obr. 90 Witaszkowo. Výber zlatých predmetov z nálezového celku. Podľa: Nawroth 2007.

Fázu III rámcove datuje do 5. stor. pred Kr., súbežne s halštatským stupňom HaD3 a začiatkom doby laténskej – LTA, s možným presahom do začiatku stupňa LTB. Vekerzugskej kultúre na Slovensku sa v súčasnosti sústavne venuje A. Kozubová. Popri článkoch a štúdiách o jednotlivých druhoch nálezov je to aj dvojzväzková monografia venovaná pohrebiskám vekerzugskej kultúry v Chotíne.

Antické pramene

Hérodotos:Dějiny aneb devět knih dějin nazvaných Músy. Preklad J. Šonka. Praha 1979.

Hérodotos: Z dějin východních národu. Úvod a preklad F. Stiebitz. Praha 1941.

Literatúra

Caspari, G./Sadykov, T./Blochin, J./Hajdas, I.: Tunnug 1 (Arzhan 0) – anearly Scythian-kurgan in Tuva Republic, Russia. In: Archaeological Research in Asia 30, 2017, s. 1-6.

Černenko, E. V. : Die Schutzwaffen der Skythen. Prähistorische Bronzefunde III, 2. Stuttgart 2006.

Čugunov, K. V./Parzinger, H./Nagler, A.: Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan in Tuva. Archäologie in Eurasien, Band 26. Mainz 2010.

Čungunov, K. V./Parzinger, H./Nagler, A.: Der FürstenkurganAržan 2. In: Menghin, W./Parzinger, H./Nagler, A./Nawroth, A. (eds.): Im Zeichen des Goldenen Greifen –Königsgräber der Skythen. Ausstellungskatalog Berlin – München u. a. 2007, s. 69-82.

Ebert, M.: Südrussland im Altertum. Bonn/Leipzig 1921.

Ghirshman, R.: Tombe principiére de Ziwiyé et le debut de l´art animalier Scythe. Paris 1979.

Grakov, B. N.: Die Skythen. Berlin 1978.

Grjaznov, M. P.: Der Grosskurgan von Aržan in Tuva. Südsibirien. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 23. München 1984.

Hrala, J.: Pohledy do současné skythologie. Památky archeologické 71, 1980, s. 167-307.

Kasuba M. T./Piotrovskij, J.J./Reinhold, S. (eds.): Der Kaukasus zwischen Osteuropa und Vorderem Orient in der Bronze- und Eisenzeit. Dialog der Kulturen, Kultur des Dialoge: Internationale Fachtagung für die Archäologie des Kaukasus und Humboldt-Kolleg. 5.-8. Okt. 2015, Sankt Petersburg. Berlin 2020.

Menghin, W./Parzinger, H. (eds.): Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen. München 2007.

Kemenczei, T.: Studienzuden Denkmälern skythischge prägter Alföld Gruppe. Inventaria Praehistorica Hungarica 12. Budapest 2009.

Kozubová, A.: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Bratislava 2013.

Kuklina, J. V. : Etnogeografija Skifii po antičnym istočnikam. Leningrad 1985.

Novotná, M.: Svedectvá predkov. Martin 1994.

Novotná, M./Novotný, B.: Pravek Európy III. Skýti. Bratislava 1990.

Parzinger, H.: Die Skythen. München 2007.

Rolle, R.: Totenkult der Skythen. Teil I., II. Berlin/New York 1979.

Rolle, R./Müller-Wille, M./Schietzel, K. (eds.): Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine. Schleswig 1991.

Schiltz, V.: Die Skythen und andere Steppenvolker: 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr. Universum der Kunst Band 39. München 1994.

Simpson, St. J./Pankova, S.: Scythians warriors of ancient Siberia. London 2017.

Seipel,W. (eds.): Gold der Steppe. Wien 2009.

II.2 Obyvatelia Anatólie *(T. Kolon, L. Nováková)*

Územie Anatólie, ktorej názov je odvodený z gréčtiny a znamená „Východná zem“, prešlo v období praveku a staroveku dlhým a zložitým vývojom. Vznikli tu najstaršie grécke mestá mimo materskej Helady. Súčasne dochádzalo k stretu a spájaniu rôznych kultúr, ktoré zásadným spôsobom zmenili podobu antického sveta. Oblasť sa stala križovatkou kultúrnych vplyvov medzi Blízkym východom, Egejskou oblasťou a pevninskou Európou. Rozvoj miestnych spoločností a kultúr úzko súvisel s výhodnou geografickou polohou a prírodnými podmienkami. Veľký význam mali zdroje nerastných surovín, ktoré predstavovali žiadaný obchodný artikel. Centrálna a východná časť Anatólie disponovala bohatými ložiskami medi (Ergani Maden), striebra a železa, zatiaľ čo viaceré rieky v západnej časti obsahovali aluviálne zlato (Lýdia). Medená ruda bola vo väčšom množstve dostupná v Tróade, zlato a meď sa vyskytovali v oblasti Pontu. V niektorých regiónoch sa ťažilo vulkanické sklo - obsidián (centrálna Anatólia, Göllü Dağ, Nemezi Dağ, Nemrut Dağ). Vyhľadávanou surovinou bolo kvalitné drevo z miestnych lesov, ktoré sa podľa dobových prameňov distribuovalo aj do vzdialenejších oblastí Blízkeho východu.

Uvedené faktory sa podieľali na tom, že obyvateľstvo vo viacerých regiónoch nielen veľmi rýchlo recipovalo rôzne inovácie a kultúrne idei, ale samo bolo ich tvorcom a šíriteľom. Medzi najvýznamnejšie predkeramické lokality patria Göbekli Tepe (nález najstarších megalitických stavieb), Çayönü Tepesi s azda s prvými prejavmi kultivácie viacerých divo rastúcich druhov obilovín. Osadníci v Cayönü ako prví tepali rýdzu meď za studena a skoro na to poznali aj skutočnú metalurgiu. V keramickom neolite významné miesto patrí sídlisku Çatalhöyük (s veľkým počtom obytných stavieb, podľa Mellaarta prevažne kultového charakteru). Oblasť centrálnej náhornej planiny v Anatólii sa v 3. tisícročí spájala s tzv. Chattijcami, resp. chattijskou kultúrou a neskôr s Chetitmi, ktorí si v dobe svojho najväčšieho rozmachu postupne podmanili nielen prevažnú časť Anatólie, ale aj ďalšie územia Blízkeho východu. Výraz Chattijci je novodobý. Používa sa pre označenie obyvateľstva zrejme neindoeurópskeho pôvodu usídleného v centrálnej a východnej časti Malej Ázie v 3. tisícročí pred Kr. Toto pomenovanie bolo odvodené z akkadských písomných prameňov, kde sa centrálna a východná časť Malej Ázie spomína ako „krajina Chatti“. Išlo o výrazne diferencovanú spoločnosť, ktorá vďaka miestnym zdrojom nerastných surovín viedla už počas včasnej doby bronzovej intenzívne obchodné kontakty so širšou

Obr. 91 Göbekli Tepe – pravdepodobne najstaršia monumentálna stavba. Foto: Lucia Nováková.

Obr. 92 Çatalhöyük – južná časť sídliska. Foto: Lucia Nováková.

oblasťou východného Stredomoria a Blízkeho východu. Azda najlepšie o tom vypovedajú sídelné areály s honosnými stavbami elít a najmä tzv. „kráľovské“, resp. náčelnícke hroby a nálezy (Alaca Höyük, Horoztepe, Mahmatlar).

Kráľovské hroby z Alaca Höyük obsahovali výnimočné množstvo rôznych milodarov a šperkov zo zlata, striebra, elektrónu, medi legovanej arzénom, cínového bronzu, hliny, kameňa, či dokonca ojedinele aj železa. Presná doba ich vzniku nie je doposiaľ uspokojivo vyriešená, datujú sa od 2. štvrtiny 3. tisícročia po poslednú tretinu 3. tisícročia pred Kr. Na konci tohto obdobia došlo v Anatólii k výrazným zmenám v etnickej skladbe osídlenia. Z oblasti Kaukazu a centrálnej Ázie sa tam usadilo niekoľko skupín indoeurópskeho pôvodu. Popri najznámejšej z nich, Chetitoch, to bolo zrejme aj obyvateľstvo označované ako Palajci, ktorí osídlili oblasť na severozápade, a Luvijci, ktorí osídlili regióny na juhu. Ich príchod neznamenal definitívny zánik staršieho osídlenia neindoeurópskych Chattijcov. Nastalo ich mocenské podrobenie, postupné vzájomné splynutie a akulturácia v oblasti zvykov a náboženstva. Klinopisne zaznamenaný chetitský jazyk (nésitčinu) rozlúštil v roku 1915 významný český bádateľ Bedřich Hrozný. Ide o najstarší písomne doložený indoeurópsky jazyk, ktorý sa stal oficiálnym písomným jazykom neskoršej Chetitskej ríše. Pomenovanie jednej z etnických skupín Chetiti vzniklo takisto v novoveku. Do odbornej literatúry bolo zavedené v súvislosti so zmienkami v Starom zákone, kde sa na niekoľkých miestach v krátkosti spomínajú medzi obyvateľmi Kanaánu tzv. Chetejci – „synovia Cheta“ (*G 15,20; Ex 3,8; Nm 13,30; Dt 7,1; Joz 3,10; Sdc 3,5* a ďalšie). Chetiti samých seba označovali ako Nášili, príp. Néšumnili (pomenovania sú odvodené od mesta Néšaš).

Písomné pramene svedčia o prítomnosti asýrskych obchodníkov (1950-1700 pred Kr.), ktorí so súhlasom miestnych vládcov zakladali obchodné kolónie (karum) alebo malé komerčné osady (mabartum). K najznámejším a zároveň najdôležitejším sídliskám tohto druhu patrí Káneš/Néšaš (dnešné Kültepe). Išlo o obchodné a na vtedajšie pomery multikultúrne centrum, kde spolu s asýrskymi kupcami žili v bezprostrednej blízkosti Néšiti, Chattijci, Churriti či Luvijci. Z lokality sa zachovalo viac ako desaťtisíc úlomkov hlinených tabuliek s akkadskými textami, ktoré poskytujú množstvo dôležitých informácií o miestnych pomeroch a charaktere obchodných vzťahov s miestnymi vládcami.

Obr. 93 Alaca Höyük – brána so sfingami. Foto: Lucia Nováková.

Obr. 94 Levia brána v Chattušaš. Archeologická lokalita Chattušaš (Boğazkale). Foto: Lucia Nováková.

Asýrski obchodníci dovážali do Anatólie viaceré cenené komodity z lazuritu, fajansy, slonoviny či polodrahokamov. Pramene však najčastejšie vyzdvihujú textílie a tkaniny mezopotámskeho pôvodu a cín, ktoré sa vymieňali za meď, zlato, striebro alebo drevo. Problematika proveniencie cínu v dobe bronzovej v Stredomorí bola v minulosti príčinou viacerých odborných polemík. Obchod s touto surovinou bol zrejme pod kontrolou Asýrie, odkiaľ sa dostával nielen na západ do oblasti Levanty a Anatólie, ale takisto aj na juh do Babylónie. V severnej Mezopotámii sa však ložiská cínu nevyskytovali. V odbornej literatúre sa preto zvyčajne ako potenciálny zdroj cínu uvádza územie ešte viac na východe, ako napr. dnešný Afganistan alebo vo všeobecnosti centrálna Ázia. Uvažuje sa tiež o ložiskách cínu v Iráne.

Doba existencie starých asýrskych obchodných kolónií trvala približne tri generácie. Ich zánik súvisel so zmenou politickej situácie v celom regióne. Vzájomná rivalita viacerých dovtedy samostatných mestských štátov viedla k ich postupnému, nezriedka násilnému zjednoteniu. Na čele tohto procesu stál vládca Anittaš z Kuššaru, ktorý premiestnil centrum do mesta Néšaš (Kültepe). V neskorších dobových prameňoch sa za prvého panovníka Chetitov považoval muž menom Tabarnaš. Práve doba jeho vlády sa pokladá za začiatok tzv. starochetitského obdobia (1660-1460 pred Kr.). Zdá sa, že v čase keď sa ujal moci zrejme ešte existovali viaceré vnútorné rozpory. Po ich potlačení sa pozornosť Chetitov zamerala predovšetkým na výboje do okolitých oblastí – najprv v západnej Anatólii (Arzawa) a neskôr aj do vzdialenejších území na juhovýchode (Alalach). Ďalší panovník Tabarnaš II. sa popri expanzívnej politike rozhodol premiestniť hlavné mesto do Chattušaš (Boğazkale), a pri tej príležitosti prijal nové meno Chattušiliš I.

Chattušaš sa stalo jedným z najväčších miest doby bronzovej. Kráľovský palác a dolné mesto s chrámovými stavbami chránili mohutné hradby s tromi hlavnými, reliéfne zdobenými bránami. Dôležitými nálezmi sú početné klinopisné tabuľky (približne 25 000), ktoré prispeli k rozlúšteniu chetitského jazyka a pomohli tak pochopiť rôzne aspekty vtedajšej spoločnosti (obchodné záznamy, kráľovský archív s diplomatickou korešpondenciou, kultové či literárne texty). V blízkosti mesta sa nachádza jedna z najlepšie zachovaných chetitských svätýň, Yazilikaya. Tvoria ju tri skalné komory, zdobené náboženskými reliéfmi (procesia mužských a ženských postáv, pravdepodobne božstiev a postava vládcu). Významné vojenské úspechy dosiahol Tabarnašov nasledovník Muršiliš I., ktorý v roku 1594 dokonca dobyl a vyplienil Babylon. Úpadok starochetitskej ríše urýchlili vnútropolitické problémy, ktoré využili na severe kmene Kaškov (za vlády Tutchalijaša III. dokonca vyplienili hlavné mesto) a na východe konfederácia churritských štátov zvaná Mitanni.

Príchod prvých Grékov do Anatólie, rovnako ako ich pôvod či vzťah k domácim obyvateľom, zostáva sčasti zahalený tajomstvom. Najviac dokladov staršej minojskej prítomnosti pochádza zo západnej Anatólie (Iasos, Milét, Çeşme, Kömüradası, Tavşanadası, Trója; pozri Úvod do štúdia klasickej archeológie I, kap. II – Minojská a mykénska civilizácia). Nositelia mykénskej kultúry prenikli na anatólske pobrežie niekedy v polovici 2. tisícročia pred Kr. Do akej miery je možné stotožniť Achájcov, chápaných či už ako historických obyvateľov Peloponézskeho polostrova alebo tých, ktorých spomína Homér, s účastníkmi najstaršej vlny iónskej a aiolskej migrácie, nie je úplne jasné. Archeologické nálezy dokladajú intenzívne hospodárske, politické a kultúrne kontakty medzi západnou Anatóliou a Egejskou oblasťou počas celej doby bronzovej. Egejské a anatólske náboženstvo vykazuje viaceré podobnosti pri názvoch božstiev a bájnych bytostí, mytologických príbehoch, ale i rituáloch (očista, veštenie, obetovanie). Niektoré prvky boli takmer univerzálne, iné mali pravdepodobne blízkovýchodný pôvod alebo odrážali staršiu domácu tradíciu.

Charakter raného gréckeho osídlenia v západnej Anatólii a vzťah achájskych osadníkov k Chetitom je objektom neustále sa prehlbujúceho vedeckého bádania. Písomné pramene svedčia o intenzívnych politických a vojenských stykoch Chetitov s Achijawou, čo bolo s najväčšou pravdepodobnosťou označenie pre pevninské Grécko. Chetiti dosiahli najväčší mocenský vplyv v období tzv. Novej chetitskej ríše, ktoré sa niekedy nazýva aj obdobím veľkého kráľovstva (1460-1190 pred Kr.).V priebehu druhej štvrtiny 14. stor. pred Kr. sa vlády ujal panovník Šuppiluliumaš I., ktorý ovládol značnú časť Anatólie. Následne sa mohol sústrediť na svojho hlavného nepriateľa, konfederáciu štátov Mitanni. Išlo o kľúčové rozhodnutie. Vďaka svojmu víťazstvu dostal pod chetitskú kontrolu strategické územia v severnej Sýrii, a tým viaceré významné výrobné a obchodné centrá. Expanzia do Levanty niesla

Obr. 95 Reliéf zo severnej brány citadely Karatepe-Aslantaş (Azatiwataya). Zdobí ho bilingválny, fenicko – luwijský nápis (piktogramy). Foto: Lucia Nováková.

so sebou i negatívnu stránku, ktorou bol stret záujmov s ďalším významným mocenským útvarom, Egyptskou ríšou.

Rastúce vzájomné napätie neutíchlo ani za vlády ďalších panovníkov. Napokon vyústilo v jednu z najznámejších vojnových udalostí starovekého sveta, a to v bitke pri Kadeši v roku 1285 pred Kr. Protivníkom chetitského kráľa Muvatalliša II. nebol nik iný ako sám Ramesse II. Patový výsledok a ťažké straty na oboch stranách vyústili do mierovej zmluvy, ktorá bola podpísaná o 15 rokov neskôr. Jej súčasťou bola aj svadba Ramesse II. s chetitskou princeznou. Na konflikt medzi Achájcami a obyvateľmi severozápadnej Anatólie odkazujú Homérske eposy. Trója, v chetitských v písomných prameňoch nazývaná Wilusa, patrila medzi najvýznamnejšie mocenské centrá v neskorej dobe bronzovej (pozri Úvod do štúdia klasickej archeológie I, kap. II – Minojská a mykénska civilizácia). Obyvatelia Ília ovládali obchodné cesty medzi Anatóliou a Balkánskym polostrovom a morské cesty medzi Egejským morom a Čiernomorím. Konflikt medzi Achijawou a Wilusou pravdepodobne tvoril jadro príbehu o trójskej vojne. Tento bájny stret spadá do obdobia rozpadu civilizácií neskorej doby bronzovej, kedy zanikli viaceré mocenské centrá v pevninskom Grécku, východnom Stredomorí či Anatólii. Zanikajúce spoločnosti čelili vývoju zbraní, spojeného s rozšírením využívania železa. Mali však aj politické, sociálne či ekonomické problémy. Územie Egypta a Levanty napádali útočníci na lodiach neznámeho pôvodu, ktorí boli v dobových písomných prameňoch (Medinet Habu) označení ako „morské“ národy alebo „národy z mora.“ Išlo o rôzne etnické skupiny, ktoré opustili svoju vlasť a venovali sa tiež pirátstvu. Ich dávno hľadaný pôvod je neistý.

K samotnej príčine rýchleho zániku Chetitskej ríše bolo v minulosti vyslovených viacero hypotéz. Išlo zrejme o kombináciu vnútorných (sociálne nepokoje, oslabenie súdržnosti a centrálnej moci v dôsledku vyčerpávajúcej expanzívnej politiky) a vonkajších problémov. Koniec tohto štátneho útvaru automaticky neznamenal aj zánik jeho obyvateľstva. Časť pôvodnej populácie Chetitov a najmä

Obr. 96 Grécke bronzové nálezy nájdené vo frýgskom prostredí (trojnožky, fialé, protómy v podobe Sirén). Datované do konca 8.- 7. storočia pred Kr. Archeologické múzeum v Istanbule. Foto: Lucia Nováková.

Luvijcov naďalej pretrvávala v hornatých častiach juhovýchodnej Malej Ázie a v severnej Mezopotámie v podobe tzv. neskorej chetitskej civilizácie, resp. v kultúre tzv. hieroglyfických Chetitov doby železnej (1200-650 pred Kr.).Grécki osadníci udržiavali s domácim obyvateľstvom intenzívne hospodárske i kultúrne styky. V 8. stor. pred Kr. začali Gréci obývajúci západnú Anatóliu a ich susedia používať podobný spôsob hláskového písma. Táto nová forma, inšpirovaná fenickým spôsobom zápisu, sa rozšírila medzi luvijské obyvateľstvo Anatólie i Grékov obývajúcich pevninu. Napomohlo tomu spolunažívanie gréckeho i miestneho obyvateľstva v severnej Sýrii, juhovýchodnej i západnej Anatólii.

Viaceré výdobytky blízkovýchodných civilizácií sprostredkovali Helénom Frýgovia. Pôvodne obývali oblasť okolo Gordia, ale už v druhej polovici 8. stor. pred Kr. svoje územie rozšírili k rieke Halys. Frýgske kráľovstvo dosiahlo mocenský vrchol za vlády kráľa menom Midas, ktorý udržiaval blízke vzťahy s maloázijskými i pevninskými Grékmi. Pád Frýgskej ríše mali spôsobiť nájazdy Kimérov, ktorí ohrozovali grécke obce na pobreží. Priebeh tejto udalosti naďalej zostáva objektom vedeckej diskusie. Tradičné datovanie dobytia Gordia, ktoré uvádza Strabón (Strab. 1.61), totiž nezodpovedá výsledkom rádiokarbónovej a dendrochronologickej analýzy. O rozvoj orientalizujúceho umenia v gréckom svete sa zaslúžili Lýdovia usadení najmä v údolí okolo stredného toku rieky Hermos (Gediz). Lýdska ríša zaznamenala mocenský vzostup za vlády kráľa Gýga (cca 687-652 pred Kr.) z dynastie Mermnovcov. S jeho nástupom k moci sa začali útoky Lýdov na grécke pobrežné mestá (Smyrna, Kolofón, Milét, Priené či Klazomeny). Archeologické nálezy z týchto lokalít potvrdzujú, že obyvatelia sa snažili budovať mohutnejšie opevnenie.

Posledným vládcom mermnovskej dynastie bol kráľ Kroisos (cca 560-546 pred Kr.), ktorý sa stal obeťou neslávne známej a dvojtvárnej delfskej veštby. Za jeho vlády Lýdska ríša ovládala takmer celé západné pobrežie Anatólie. Lýdovia prispeli ku vzniku klasickej civilizácie vynálezom mincovníctva, ktoré sa rýchlo rozšírilo do gréckeho sveta (*Hdt. 1.94*). Obyvatelia maloázijských gréckych obcí boli ovplyvnení domácimi kultúrami. Časom prijali ich spôsob stolovania, pri ktorom používali nové tvary

Obr. 97 Gordion: Keramika z tumulu K. III z polovice 8. - začiatku 7. storočia pred Kr. Archeologické múzeum v Istanbule. Foto: Lucia Nováková.

nádob, kozmetiku, luxusný odev či doplnky. Lýdsky odev a doplnky, vrátane pokrývky hlavy (*mithra*), čižiem alebo topánok na opätku (*kothornoi*) a slnečníka (*skiadeion*), používali nielen príslušníci aristokratických vrstiev v Malej Ázii, ale aj v pevninskom Grécku. Prepásaný dlhý odev (*chitón*) s plášťom (*himation*) a pokrývkou hlavy (*sakkos*), ktoré sa zachovali zobrazené na atických vázach, nosili tiež príslušníci lýdskej elity. Bohato zdobený odev a šperky archaických *korai* z aténskej akropoly boli pravdepodobne ovplyvnené lýdskou módou. Apolónovej veštiarni v Delfách venovali bohaté dary takmer všetci významní vládcovia mermnovskej dynastie. O prítomnosti Frýgov a Lýdov v gréckych mestách svedčia scény vo vázovom maliarstve, epigrafické doklady či svedectvá antických autorov. V službách anatólskych vládcov pracovali najvýznamnejší grécki umelci a vedci ako Glaukos z Chia, Teodoros za Samu či Táles z Milétu.

Literatúra

Akurgal, E.: The Hattian and Hittite Civilizations. Ankara 2001.

Bachhuber, Ch.: Negotiation Metal and the Metal Form in the Royal Tombs of Alacahöyük in North-Central Anatolia. In: T. Wilkinson/S. Sherratt/J. Bennet (eds.): Interweaving Worlds: systemic interactions in Eurasia, 7th to 1st millennia BC. Oxford 2011, s. 158-174.

Bachhuber, Ch.: Sumer, Ebla, Akkad and Anatolia. In: H. Crawford (ed.): The Sumerian World. London 2012, s. 498-516.

Bittel, K.: Hattusha. The Capital of the Hittites. New York 1970.

Bittel, K.: Hattuscha – Hauptstadt der Hethiter. Geschichte und Kultur einer altorientalischen Großmacht. Köln 1983.

Bryce, T.: Life and Society in the Hittite World. Oxford 2004.

Garstang, J./Gurney, O. R.: The Geography of the Hittite Empire.Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara, No. 5. London 1959.

Nováková, L.: Gréci v Anatólii – svet na rozhraní. In: M. Habaj (ed.): Od Tróje k Termopylám. Príbeh archaického Grécka. Bratislava 2019, s. 153-180.

Nováková, L.: Greeks who dwelt beyond the sea: people, places, monuments. Bonn 2019.

Oliva, P.: Malá Asie v době Chetitské říše. In: Burian, J./Oliva, P.: Civilizace starověkého Středomoří I. Praha 2015, s. 112-124.

Pavúk, P.: Kapitoly z egejskej a anatólskej archeológie. Bratislava 2012.

Yalçin, Ü./Yalçin, H. G.: Könige, Priester oder Handwerker? Neues über die frühbronzezeitlichen Fürstengräber von Alacahöyük. In: Yalçın, Ü. (ed.): Anatolian Metal VIII, Eliten–Handwerk–Prestigegüter. Der Anschnitt. Beiheft 39. Bochum 2018, s. 91-122.

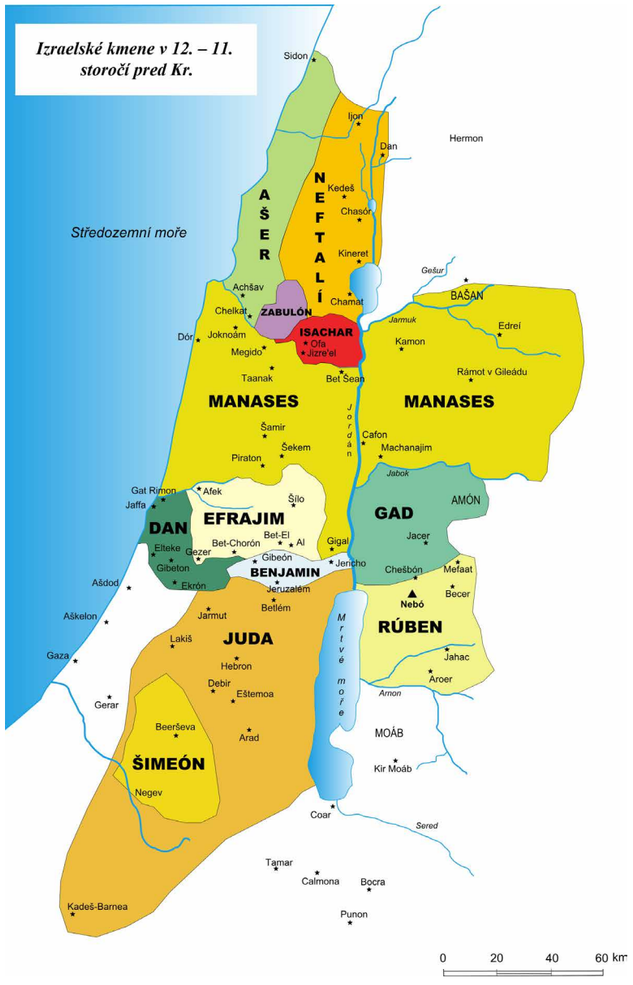
Valachovič, P.: Chetiti. In: Valachovič, P./Habaj, M.: Staroveké civilizácie. Chetiti a Peržania. Trnava 2013, s. 9-93.

II.3 Židia a susedné národy (*T. Kolon*)

Dejiny Židov a historický vývoj osídlenia na území starovekej Palestíny sú dlhodobo predmetom značného záujmu odbornej i laickej verejnosti. Čiastočne to súvisí so stáročia zakorenenou fascináciou biblickými príbehmi, o ktoré sa opierajú aj tri najväčšie svetové náboženstvá. Preto nie je náhodou, že akákoľvek vyslovená hypotéza bola a stále aj je podrobovaná dôkladnej kritike. Metodologická rôznorodosť prístupov historikov, odborníkov na exegézu, filológov, epigrafikov, archeológov a mnohých iných sa nezriedka odzrkadľuje v odlišných interpretáciách tých istých udalostí či nálezov. Slovenský výraz Židia je novodobý termín, ktorý je odvodený z latinského *Iudaei*. Jeho hebrejský ekvivalent označoval príslušníkov kmeňa Júda, resp. obyvateľov Južného (Júdskeho) kráľovstva, ktorí po návrate z babylonského zajatia v roku 538 pred Kr. spolu s niektorými menšími skupinkami členov ďalších kmeňov (Lévi a Benjamín) osídlili kraj zvaný Judea, kde ich osídlenie pretrvávalo aj po skončení antiky. V poexilovom období nadobudol tento výraz všeobecnejšiu konotáciu a stal sa bežne rozšíreným. Po obsahovej stránke sa aplikoval skôr ako determinatív etnickej príslušnosti. Na vyjadrenie náboženskej príslušnosti sa preferoval termín Izrael/Izraeliti (hebr. hebr. *yiśrāʾēl*; *yᵉhûḏîm*, dosl. „Boh bojuje“, resp. „Boh vládne, panuje“). Daný pojem bol takisto polysémantický. Popri všeobecnom význame vzťahujúcom sa na celé Jakubovo pokolenie nadobudol po založení jednotného kráľovstva aj politický význam. No v užšom zmysle mohol v určitých situáciách označovať výlučne Severné (Izraelské) kráľovstvo (vrátane jeho príslušníkov), príp. po jeho zániku dokonca aj Južné (Judské) kráľovstvo ako symbol právoplatného dediča náboženskej tradície. V literatúre sa možno stretnúť aj s výrazom Hebrejci, ktorý sa zvyčajne používa ako ďalší ekvivalent výrazu Izraeliti. V starom zákone existoval medzi nimi rozdiel a pomenovanie Hebrej používali buď príslušníci iného vierovyznania na označenie Izraelitov, alebo Izraeliti na odlíšenie samých seba od cudzincov. V každom prípade, pôvodne nešlo o označenie národa v etnickom zmysle, ale skôr vo význame skupina cudzincov a kočovníkov.

Dejiny starovekej Palestíny a zvlášť Izraelitov sú úzko späté s biblickými spismi. Starý zákon a obzvlášť *Pentateuch* (tzv. päť kníh Mojžišových) však predstavuje veľmi špecifický druh historického prameňa. Najdôležitejším faktorom je spôsob a doba jeho vzniku. V porovnaní s inými historickými zdrojmi – napr. epigrafickými pamiatkami, jeho jednotlivé texty nevznikli naraz a ich ustálená písomná forma

môže byť aj výrazne mladšia. Mnohé opisované udalosti pripomínajú skôr retrospektívny pohľad výrazne neskorších autorov reflektujúci staršie ústne tradície, s celým radom úprav, doplnkov a účelových redakcií. Dôvod je prozaický. Cieľom pisateľov nebolo klásť dôraz na historickú presnosť, ale akcentovať idey dôležité pre dejiny spásy – t. j. to, čo je podstatné z náboženského hľadiska. Spôsob podania a opisu niektorých dejinných udalostí však plne zodpovedá dobovému kontextu a náboženskej intencii redaktora/autora. Dobre postrehnuteľná je najmä interpretácia mnohých udalostí cez prizmu príslušníka Júdského kráľovstva, kedy sú predstavitelia Izraelského (severného) kráľovstva zámerne opisovaní v negatívnom svetle. Napriek tomu, že samotné datovanie jednotlivých častí je doposiaľ predmetom neutíchajúcich polemík, minimálne časť exegétov kladie ich vznik až do doby babylonského zajatia a neskôr. Hoci ich závery sa nezriedka výrazne líšia, pre biblickú archeológiu poskytujú jeden dôležitý poznatok ohľadom historickej spoľahlivosti. Mnohé, na prvý pohľad hodnoverné informácie môžu byť značne tendenčné a nepresné. Preto je nevyhnuté dôkladne ich konfrontovať s inými historickými či archeologickými dokladmi. Týka sa to najmä otázky pôvodu Izraelitov, tzv. obdobia patriarchov, udalostí opísaných v knihe Exodus, Jozue a vzniku jednotného kráľovstva. Na druhej strane, nemožno tieto závery jednoducho zovšeobecniť a považovať biblické texty len za čistú historickú fikciu, nakoľko nepopierateľne obsahujú celý rad dobových reálií a indícií o súvekej spoločnosti a jej živote. Reálny základ niektorých popisovaných udalostí nezávisle indikujú dochované nebiblické písomné pramene a v určitých prípadoch aj výsledky dlhodobých archeologických výskumov.

Obr. 98 Územie s 12 izraelskými kmeňmi (12. – 11. stor. pred Kr.). Podľa: Faigl.ladislav. CC BY-SA 3.0. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:12_staemme_israels_cs.png

Ako učebnicový príklad vyššie uvedených skutočností možno uviesť nazeranie na otázku kultúrneho pozadia obdobia tzv. patriarchov a pôvodu Izraelitov. Jedným z popredných bádateľov poukazujúcich na podobnosti medzi niektorými biblickými opismi v knihe Genezis vzťahujúcimi sa k dobe tzv. praotcov (napr. Abrahám, Izák, Jakub a Jozef) a dobou bronzovou je napr. A. Mazar (1990). Podľa neho niektoré narácie tejto knihy zodpovedajú kultúrnej a spoločenskej situácii v strednej dobe bronzovej (IIB-C) v danom regióne (cca 1800-1750 až 1550 pred Kr.), čo nezávisle môžu naznačovať

aj dochované záznamy z archívov v Mari a Nuzi. Je nespochybniteľné, že práve vtedy došlo ku skutočnému rozmachu kanaánskych mestských štátov. Pozorovateľný je nárast populácie a väčšina spomínaných lokalít (Šekem, Jeruzalem, Chebrón či Bét-El) bola v tom čase intenzívne obývaná a opevnená. To nebolo možné bez zmien v štruktúre spoločnosti a administratívy.

Okrem toho sú v ich okolí doložené početné osady vidieckeho charakteru, ktoré predstavovali nevyhnutné poľnohospodárske zázemie. Zároveň mnohé pasáže obsahujú aj celý rad evidentne mladších prvkov – napr. zmienky o Aramejcoch, Filištíncoch, alebo o rozšírenom chove tiav. Pre lepšie vysvetlenie v krátkosti spomenieme iný príklad – konkrétne označenie Chaldejský Ur. Ten sa uvádza v príbehu o putovaní praotca Abraháma. Už na prvý pohľad je zrejmé, že prívlastok „chaldejský" musí byť neskoršieho dáta, keďže semitský kmeň Chaldejcov prenikol do južnej Babylonie až v priebehu doby železnej v 9. stor. pred Kr. a v Biblii sa termín Chaldejci používa ako synonymum pre Babylončanov. Znamená to teda, že buď bol pridaný dodatočne ako anachronizmus v rámci neskoršej redakcie výrazne staršej ústnej tradície alebo naopak, indikuje omnoho mladšie datovanie celej state. Hodnoverne preukázať existenciu aj o niekoľko storočí starších orálnych tradícií, ktoré sa kontinuálne prenášali z jednej generácie na ďalšiu za účelom posilnenia kolektívnej identity, je na základe súčasného stavu bádania veľmi problematické. Mnohí odborníci ako T. L. Thompson, J. Van Seters a najnovšie aj I. Finkelstein a N. A. Silberman sú preto značne kritickí k snahám o tak včasné datovanie príbehov o patriarchoch a na základe konfrontácie archeologických a písomných prameňov sa prikláňajú skôr k druhej možnosti, t. j. že opisované príbehy v skutočnosti zodpovedajú kultúrnemu prostrediu až prvej polovice 1. tisícročia pred Kr.

Získať lepšiu predstavu o pomeroch na tomto území v dobe bronzovej umožňujú aj písomné pramene nebiblického charakteru. Koniec strednej doby bronzovej v Palestíne sprevádzali dve významné politické okolnosti. Nájazdy Chetitov do severnej Sýrie a opätovné zjednotenie Egypta, a s tým spojené ukončenie vlády Hyksósov. Nie je vylúčené, že práve táto nestabilná situácia spôsobila zánik alebo čiastočnú deštrukciu viacerých kanaánskych mestských štátov doloženú deštrukčnými vrstvami na viacerých lokalitách. Následne Egypt opätovne získal priamu kontrolu nad týmto strategickým územím až do prvej polovice 12. stor. pred Kr. Z druhej polovice 15. stor. pred Kr. pochádza reliéf na veľkom chráme boha Amona v Karnaku. Dal ho vytesať Tuthmose III. po bitke pri Megidde a jeho súčasťou je aj zoznam 119 kanaánskych mestských štátov, proti ktorým viedol úspešné vojenské ťaženie. Na stene toho istého chrámu bola neskôr v časoch vlády panovníka menom Seti I. vytesaná aj mapa zachytávajúca priebeh cesty z nílskej delty do Gazy s viac ako dvadsiatimi stanicami.

O miestnych pomeroch vieme aj z ďalších egyptských prameňov. Popri zmienkach na rôznych papyrusoch ako Anastasi I z doby Ramesse II., sú neoceniteľným zdrojom poznatkov o kultúrnej a spoločenskej situácii neskorej doby bronzovej najmä hlinené tabuľky z kráľovského archívu v Tell el-Amarne, spoľahlivo datované do vlády Amenhotepa III. a Amenhotepa IV. Archeologické výskumy z nich objavili viac ako 360 kusov s obsahom diplomatických a vojenských správ v akkadčine. Autormi či adresátmi mnohých z nich boli čelní predstavitelia kanaánskych mestských štátov (Yurza, Lakiš, Gat, Aškalón, Ašdód, Jeruzalem atď.). Každý z týchto štátov pozostával z hlavného mesta a ekonomického a poľnohospodárskeho zázemia rôznej veľkosti. Niektoré z nich dokonca vytvárali koalície, ktoré medzi sebou súperili o nadvládu v regióne. Ich lokálni panovníci boli vazalmi Egypta a museli platiť tribút. Svedčí o tom aj dlhodobá priama prítomnosť egyptských vojenských posádok v regióne (v súčasnosti je doložených viacero vojenských pevností), pričom ich hlavné administratívne centrá sa nachádzali v Gaze, v Jaffe a v Bét-Šeane.

V rámci vzájomnej korešpondencie miestni panovníci (náčelníci) informovali palácovú administratívu v Tel lel-Amarne o aktuálnych miestnych pomeroch, problémoch či situácii v hraničných oblastiach. Pomerne často upozorňujú napr. na nebezpečenstvo od skupiny obyvateľstva zvaného v egyptských záznamoch ako *Ḫabiru*/*ʿApiru*. Toto pomenovanie dobre poznáme vo viacerých obmenách ako *Chapiru*, resp. *Ḫapiru* (akkadsky) aj v iných mezopotámskych písomných dokladoch (Nuzi, Chatušaš, Ugarit, Alalach). I keď v minulosti boli snahy stotožniť ich s Hebrejmi (hebr. *ʿibrî*, pl. *ʿibrîm*), na základe súčasného stavu bádania väčšina odborníkov túto hypotézu odmieta. Hlavným dôvodom je skutočnosť, že nemá etnickú, kmeňovú či náboženskú obsahovú náplň. *Chapiru* vystupujú skôr ako marginalizovaná sociálna skupina nízkeho statusu, ktorá žila

na okraji spoločnosti. Išlo o etnicky nesúrodých cudzincov bez občianskych práv a trvalej príslušnosti k nejakému mestskému štátu. Niekedy ich zamestnávali ako námezdných pomocníkov či služobníkov bez majetku, ale dosť často sa opisujú v nelichotivom svetle ako žobráci, lúpežníci či nájatí žoldnieri. Skupiny týchto potulných kočovníkov z času na čas podnikali nájazdy na civilné obyvateľstvo, príp. sa nechávali najímať miestnymi náčelníkmi. Z toho vyplýva, že v skutočnosti išlo o sociálnu, a nie etnickú kategóriu. V textových dokumentoch neskorej doby bronzovej je zaznamenaná aj iná skupina ľudí zvaných *Šasu*. Tí vystupujú zväčša ako pastieri kôz a oviec. Praktizovali kočovný (nomádsky) spôsob života, ktorému zodpovedali aj ich dočasné príbytky v okrajových púštnych alebo hornatých oblastiach pohraničia. Zároveň niektorých z nich najímali do egyptskej armády ako žoldnierov.

Doposiaľ najstaršia známa zmienka o Izraeli sa nachádza až na stéle Merneptaha (1213-1203). Datuje sa do piateho roku jeho vlády, kedy Egypt od severu napadli morské národy, ktoré sa spojili s Líbyjcami. Merneptahove vojsko ich porazilo pri meste Bútó (Tell el-Faraín). V odbornej literatúre je známa ako Izraelská stéla. V texte sa okrem iného uvádza:

„Kniežatá sú pokorené a hovoria len Šalom!
...[...]...
Kanaán je zbedačený
Aškalón je dobytý, Gezer uchvátený
Jenoam už neexistuje
Izrael je zničený a nemá žiadne plody.
Churru sa stal vdovou Egypta..."
(Prevzaté a upravené podľa Tiňo 2003, s. 28).

Pre správnu interpretáciu je podstatný najmä kontext a lingvistická forma v akom sa spomína Izrael. Izrael tak indikuje nie konkrétne miesto či región, ale spoločenstvo ľudí. To naznačuje, že na záujmovou území Kanaánu žil ľud (kmeň či kmeňové zoskupenie) vyznačujúci sa určitými zvykmi či špecifickými kultúrnymi prvkami. Samotný text však nič nehovorí o presnejšej lokalizácii či veľkosti tejto skupiny obyvateľstva. Absencia ďalších hodnoverných písomných svedectiev je príčinou rôznorodých pohľadov na otázku pôvodu Izraelitov. Zatiaľ čo stéla vydáva svedectvo o existencii ľudu nazývaného Izrael, iné egyptské pramene zmieňujú Šasu a Apiru ako protoizraelskú populáciu. Ich násilná deportácia do Egypta za Sethiho I. (1290-1279 pred Kr.) je vyobrazená vo veľkej sieni chrámu v Karnaku. O ich prisťahovaní do Egypta z Edómu za Meremptaha je tiež zmienka v Anastasiovom papyre (*VI, 51-61*). Ľud Šasu je súčasťou miestopisného názvu Ta Šasu Jahva, t. j. etnickej skupiny, ktorá uctievala Boha – Jahveho.

Výrazné zmeny v spoločenských a politických pomeroch v závere neskorej doby bronzovej a začiatku ranej doby železnej v celej oblasti Stredozemného mora patria k všeobecne známym skutočnostiam. Nestabilita a kríza spojená s migráciou mala výrazný dopad aj na oblasť Palestíny. Približne okolo polovice 12. stor. pred Kr. sa vytráca aj ďalší dovtedy stabilizujúci prvok danej oblasti – mocenský vplyv Egypta. Rozpad kanaánskych mestských štátov mal ale vážne dôsledky pre celé obyvateľstvo. Ich kolaps neznamenal len politickú nestabilitu, ale i dočasný rozvrat v substitučnej stratégii. Prerušili sa obchodné kontakty medzinárodného a regionálneho charakteru. Tým na určitý čas skolaboval celý výrobno-spotrebiteľský reťazec. Kým v minulosti boli snahy tieto zmeny interpretovať v súlade s biblickými popismi o vojenskom zaujatí zeme Izraelitmi, dnes je odborná

Obr. 99 Rituálny predmet, pravdepodobne kadidelnica, zdobený levmi a sfingami z Megida, datovaný do 13. – 12. stor. pred Kr. Archeologické múzeum v Istanbule.
Foto: Lucia Nováková.

verejnosť v tomto smere značne skeptická. Už pri zbežnom porovnaní priebehu dobývania Kanaánu v knihe Jozue a v Knihe sudcov sú postrehnuteľné určité rozdiely či protirečenia. Kým jedna popisuje úspešné zaujatie celého územia, druhá (Kniha sudcov) uvádza aj mestá, ktoré sa Izraelitom nepodarilo dobyť. Lokality ako Aj, Jericho, Hebron, Arad boli v danom čase buď neosídlené alebo osídlené len veľmi sporadicky.

Na druhej strane, v niektorých starovekých mestách boli archeologickým výskumom skutočne potvrdené stopy deštrukcií rôznej intenzity a rozsahu, datovaných do obdobia od 13. až do 12. stor. pred Kr. (napr. Lakiš, Chácor, Bét-El). Z chronologického hľadiska zrejme nešlo o krátky zánikový horizont, ktorý sa udial v dôsledku jedného vojenského zásahu. Medzi niektorými sa predpokladajú rozdiely aj niekoľkých desaťročí. Pri hľadaní príčin vzniknutej situácie sa zvyčajne spomínajú dve hlavné. Prvou sú tzv. morské národy, ktorých súčasťou boli aj tzv. Filištínci nesemitského pôvodu. Na pobrežie Kanaánu sa dostávajú po tom, čo sa egyptským vojskám na čele s Ramesse III. podarilo odvrátiť ich útok. Táto dejinná udalosť, ktorá sa odohrala v ôsmom roku jeho panovania, je zachytená na reliéfoch v pohrebnej svätyni v Medinet Habu. Vo vrstvách z najranejšej fázy prítomnosti morských národov je pritom zastúpená nová hmotná kultúra, vrátane miestnej monochrómnej keramiky (hnedá maľba na svetlom podklade), zodpovedajúcej mykénskemu typu (Myc IIIC 1b). Tá pretrvávala približne až do polovice 12. stor. pred Kr., kedy sa z nej vyvinul bichrómny variant s uplatnením červenej a čiernej maľby, príznačný len pre tento región. Najbližšie analógie ku keramickým nálezom sú zo sídlisk z Cypru, ktoré sa interpretujú ako útočiská pre migrantov zo zničených mykénskych centier. Podľa biblickej tradície pochádzali zo zeme Kaftór (napr. *Am 9,7; Ez 25,16*), čo niektorí bádatelia stotožňujú s ostrovom Kréta. Druhú príčinu deštrukcií mali podľa tradície predstavovať izraelské kmene prichádzajúce z Egypta. I keď existencia konkrétnych historických udalostí spájaných s Mojžišom je minimálne otázna, resp. značne nepravdepodobná, nemusí sa to týkať niektorých opisov kultúrno-spoločenského prostredia. Obyvatelia Kanaánu v suchších rokoch s nedostatkom dažďových zrážok skutočne nezriedka migrovali smerom k východnej delte Nílu, kde boli priaznivejšie klimatické podmienky pre poľnohospodárstvo a chov zvierat. Z písomných prameňov z 13. stor. pred Kr. napr. vieme o nomádskych kmeňoch z Edómu (tzv. edómsky Šasu), ktoré mali prekročiť líniu egyptských hraničných pevností. V súčasnosti však nejestvujú žiadne rukolapné dôkazy o tom, žeby v oblasti východnej delty pobývalo väčšie množstvo príslušníkov cudzieho jednotného etnika Izraelitov.

Doposiaľ bolo predstavených viacero alternatívnych hypotéz usilujúcich sa o objasnenie vzniku Izraelitov (napr. teória dobytia W. Albrighta, neskôr M. Yadina, koncept pokojnej infiltrácie A. Alta a M. Notha, sociologicko-etnologické modely utlačovaného obyvateľstva od G. E. Mendenhalla a N. Gottwalda, evolučný, vylučujúci teóriu dobytia a infiltrácie a i.). Často diskutovaným je najmä koncept, podľa ktorého práve kolaps systému mestských štátov viedol k výrazným zmenám v substitučnej stratégii, intenzite a spôsobe osídlenia, čím sa podieľal na kryštalizačnom procese utvárania a posilňovania skupinovej identity u časti miestneho obyvateľstva. Opúšťanie mestského prostredia viedlo k rozvoju rozptýlených sídel vidieckeho charakteru. Napr. podľa českého bádateľa F. Čapka (2018) sa to odzrkadlilo v prechode k intenzívnemu poľnohospodárstvu, pastierstvu s akcentom na sebestačnú produkciu a miestny výmenný obchod. Tieto zmeny sa ale neodohrali všade s rovnakou intenzitou. Okolo roku 1200 pred Kr. je badateľná veľká zmena najmä v osídlení hornatých oblastí centrálnej vysočiny Kanaánu, kde z pohľadu archeologickej evidencie zrejme došlo k výraznému nárastu počtu sídlisk. Sú identifikované desiatky malých otvorených neopevnených osád s rozlohou okolo 0,5 ha, ktoré boli zamerané na pestovanie obilia a chov ovce a kozy. Chýbajú v nich doklady po násilných deštrukciách, príchode cudzieho etnika, ale aj stopy po monumentálnej architektúre, verejných budovách či rozvinutom administratívnom aparáte. Príznačná je i absencia zbraní a luxusných predmetov. V keramickom materiáli dominuje hrubá nezdobená keramika obmedzeného počtu tvarov, ktorá bola určená predovšetkým na skladovanie a varenie. V ranej fáze boli príbytky usporiadané po obvode veľkého oválneho centrálneho dvora určeného na ochranu zvierat, čím pôdorysne pripomínajú tábory polo-nomádskych beduínov. Líšia sa len použitím trvanlivých materiálov. Z nich sa následne vyvinul tzv. stĺpový dom obdĺžnikového pôdorysu. Naznačuje to možný postupný prechod miestneho obyvateľstva od pastierskeho spôsobu života ku kombinovanej

substitučnej stratégii – chovu zvierat a pestovaniu plodín. V priebehu niekoľkých desiatok rokov došlo k rozvoju týchto sídel a zároveň k populačnému nárastu.

Výrazne odlišný vývoj možno postrehnúť v niektorých ďalších regiónoch. Napr. na lokalitách mestského typu situovaných v severných údoliach (napr. Jezreel) staroveke Palestíny (napr. Megiddo, Kinneret, Dór) dochádza po ich čiastočnom zničení koncom doby bronzovej k rýchlemu obnoveniu pôvodného osídlenia. V prípade Megidda a Bét-Šeanu sa tento deštrukčný horizont datuje do doby okolo polovice 12. stor. pred Kr., čo zodpovedá ukončeniu kontroly tohto územia Egypťanmi. Avšak už krátko na to sú obe lokality opäť osídlené, o čom svedčia aj početné stavebné aktivity. Zároveň nechýba ani pretrvávanie vidieckeho osídlenia v ich bezprostrednom okolí, ktoré predstavovalo nevyhnutné poľnohospodárske zázemie. Dochovaná hmotná kultúra vo viacerých znakoch nadväzuje na tradície predchádzajúcej periódy a miestami pripomína kontinuitu systému mestských štátov neskorej doby bronzovej. I. Finkelstejn (2013) túto periódu preto označuje výrazom „Nový Kanaán" a k ich definitívnemu zániku malo dôjsť až približne medzi rokmi 1000-970 pred Kr. Táto neskoršia vlna deštrukcií a požiarov sídiel mestského typu situovaných v údoliach na severe zrejme súvisela s pretrvávajúcou nestabilnou a komplikovanou situáciou v regióne. Vyššie spomínaný autor nevylučuje, že za nimi mohli stáť nájazdy rôznych skupín Izraelitov z centrálnej vysočiny, ktorí začali podnikať výpady do úrodných a bohatých oblastí. Krátko po zániku týchto sídiel, ktorý v relatívnej chronológii korešponduje s počiatkom doby železnej IIA (cca 1000/970 pred Kr.), opäť sledujeme obnovenie procesu urbanizácie veľkých miest, ktorý je však už jednoznačne spojený s hmotnou kultúrou príznačnou pre Izraelitov. Viacero bádateľov preto predpokladá, že známe udalosti popisované v Pentateuchu v skutočnosti prebehli presne naopak. Formovanie kmeňových zoskupení včasných Izraelitov bolo výsledkom kolapsu kanaánskych mestských štátov neskorej doby bronzovej a reakciou časti autochtónneho obyvateľstva na výrazné zmeny v spoločenských, ekonomických a sčasti pravdepodobne i v zhoršení klimatických pomerov v regióne.

Komplikované a búrlivé obdobie doby železnej I. (1200-1000 pred Kr.; staršia doba železná IA: 1200-1150 pred Kr.; staršia doba železná IB: 1150-1000/970 pred Kr.)sa v priestore Palestíny zvykne konvenčne označovať aj ako doba sudcov. Tento výraz sa odvodzuje z jednej z kníh Starého zákona, konkrétne z Knihy sudcov. Hebrejské slovo *šofetím* (sudcovia) sa pritom používalo vo veľmi špecifickom význame na označenie váženej a Bohom vyvolenej osoby, ktorá svojimi osobnostnými, morálnymi, vodcovskými schopnosťami či odvahou bola poverená oslobodiť izraelské kmene (alebo časť z nich) spod nadvlády nepriateľov. Ústrednými postavami biblických príbehov je 12 sudcov. Medzi často spomínaných nepriateľov patrili najmä Filištínci. Tí predstavovali veľmi vážneho súpera. Ich hlavná vlna ofenzívy sa začala okolo polovice 11. stor. pred Kr. K najznámejším vzájomným ozbrojeným stretom patrí bitka pri Afeku, ktorá sa údajne mala odohrať približne okolo r. 1050. Jej priebeh (vrátane ukoristenia archy zmluvy)sa nachádza v Prvej knihe Samuelovej (*1 Sam 4,1-2,10-11*). Ďalší vzájomný stret sa medzi obomi stranami mal odohrať na vrchu Giboa okolo r. 1020 pred Kr. (*1 Sam31,1-8*). Výsledkom bolo dokonca dočasné podmanenie si Izraelitov. Avšak postupne moc Filištíncov upadala až napokon splynuli (asimilovali) s ďalšími skupinami obyvateľstva Kanaánu, i keď niektoré kultúrne špecifiká si ich potomkovia udržali po dosť dlhú dobu aj naďalej. Časť Knihy sudcov pritom viacerí biblisti považujú za jednu z najstarších autentických statí Starého zákona vôbec. Ide o tzv. Deborinu pieseň, ktorá oslavuje víťazstvo Izraelitov na čele so sudcom Bárakom a prorokyňou-sudkyňou Deborou nad kanaánskym kráľom Jabinom (*Sdc 5,2-31*; Aj v tomto prípade existujú viaceré kritické hlasy, ktoré Deborinu pieseň datujú až do 9., príp. 8. stor. pred Kr.). Žiaľ, ďalšie súdobé písomné doklady (nebiblické) o spoločenskej a politickej situácii v danom regióne sú len veľmi striedme. Absentujú zmienky v egyptských, ale aj v iných blízkovýchodných zdrojoch. Doposiaľ známe nepočetné epigrafické pamiatky pozostávajú zväčša len z krátkych textov napísaných na niekoľkých artefaktoch, akými je keramika či hroty šípov.

Nasledujúcu fázu reprezentuje časový horizont 10. stor. pred Kr., ktorý sa spája so vznikom a existenciou jednotného kráľovstva Izraelitov. V archeologickom ponímaní ide o dobu železnú IIA (1000/970-930/925 pred Kr.) Ústrednými postavami známych biblických príbehov sú traja panovníci: Šaul, Dávid a Šalamún. Prvý z nich (Šaul) mal dosiahnuť viacero víťazných bitiek proti rôznym skupinám kanaánskeho obyvateľstva, ale časom stratil podporu u vlastných prívržencov. Osudným sa

Obr. 100 Západný múr (Múr nárekov) - pozostatky vnútorných hradieb jeruzalemského chrámu, ktoré dal rozšíriť Herodes Veľký (vpravo). Väčšia časť hradieb bola zničená počas prvej židovskej vojny. Foto: Lucia Nováková.

mu stal vyššie spomínaný vojenský stret s Filištíncami na vrchu Giboa okolo roku 1020 pred Kr., kde údajne spoločne so svojimi synmi zahynul (*1 Krn 10,1-13*). Ešte počas jeho vlády mal prorok Samuel pomazať za kráľa Dávida. Ten sa po rôznych útrapách dostal na čelo Júdovho kmeňa v Chebróne a následne aj celého Izraela. Po dobytí Jeruzalema ovládaného Jebusitmi (cca okolo r. 1000 pred Kr.) sa rozhodol ustanoviť z neho hlavné mesto s novým náboženským centrom. Podľa tradície sem dal následne preniesť aj archu zmluvy. V Starom zákone sa spomína jeho stavebná činnosť, najmä v spojitosti s jeho novým palácom a prípravnými prácami na výstavbu chrámu (*2 Sam 7,2-17,1 Krn 22,5-19*), ale archeologická evidencia je v tomto smere doposiaľ veľmi skromná. Dávidova politika bola zameraná nielen na stabilizáciu vnútorných pomerov (zjednotenie všetkých izraelských kmeňov), ale aj na expanziu do okolitých území. Existencia komplexnejšieho štátneho útvaru by nebola možná bez reorganizácie spoločnosti a vybudovania byrokratického aparátu. Kým pre predchádzajúce obdobie môžeme predpokladať existenciu kmeňového systému, proces zjednotenia viedol k postupnému vykryštalizovaniu úlohy panovníka. Panovník získal dedičný status a zákonodarnú moc. Hlavným zjednocujúcim prvkom izraelských kmeňov pritom neboli ani tak otázky súvisiace s náboženstvom či etnicity (pôvodu), ale potreba vojensky čeliť voči útokom nepriateľov žijúcim v danej oblasti, t. j. mocenský súboj o nadvládu v Kanaáne.

Okolo r. 960 mal podľa tradície nastúpiť na trón legendárny panovník Šalamún. Ten sa primárne zameral na upevnenie moci a vnútornú politiku. To mal dosiahnuť prostredníctvom reorganizácie armády a reformy správneho systému. Literárne svedectvá vykresľujú jeho stavebnú činnosť, ktorej výsledkom bola výstavba majestátneho kráľovského paláca a budovy chrámu. Podrobnému opisu výstavby svätyne, vrátane rozmerov, pôdorysného riešenia a funkčného usporiadania či výzdoby a voľby použitých materiálov sa venujú najmä dva zdroje – Prvá kniha kráľov (*1 Kr 5,16-6,38*) a Druhá kniha kroník (*2 Krn 4*). Z architektonického hľadiska chrám pozostával z troch častí: z krytej predsiene (*ulam*), svätyne (*hechal*) a z najposvätnejšej časti – svätyne svätýň/veľ svätyne (*debir*). Z pôdorysného hľadiska ide o koncept známy v oblasti severnej Sýrie a Kanaánu už v 2. tisícročí pred Kr. Aj v prípade Šalamúnovho paláca v Jeruzaleme pochádzajú naše súčasné poznatky výlučne z textových prameňov. Palácový komplex podľa Prvej knihy kráľov (*1 Kr 7,1-12*) pozostával z niekoľkých častí: budovy zvanej „Libanonský lesný dom“ so štyrmi radmi cédrových stĺpov, siene stĺpov (vstupná stĺpová hala), trónnej sály, súkromných kráľovských komnát a veľkého nádvoria. Ide o architektonický koncept palácovej stavby známej v akkadčine pod názvom *bit-hilani*. Do tohto časového obdobia sa zvyknú klásť aj viaceré zvyšky architektúr preskúmané na lokalitách Chácor, Megiddo či Gezer. V prípade administratívneho centra v Megidde boli preskúmané vo vrstve IVB-VA aj dva paláce vyššie uvedeného typu (*bit-hilani*) – severný palác (tzv. palác č. 6000) a južný palác (tzv. palác č. 1723), ktoré sa datujú buď do obdobia vlády Šalamúna, príp. o niečo mladšie. Avšak v súčasnosti sa na viacero archeologických pamiatok pôvodne datovaných do doby Šalamúna nahliada opatrnejšie, pričom niektorí bádatelia nevylučujú ani ich neskoršiu dobu vzniku (t.j. začiatok 9. stor. pred Kr.). Dokonca nechýbajú ani takí, ktorí otvorene pochybujú o reálnej existencii zjednoteného kráľovstva v 10. stor. pred Kr. To je však v ostrom kontraste s tradičnou predstavou o tom, že zjednotené kráľovstvo sa rozprestieralo na celom území Izraela, pričom mu vládol panovník z Jeruzalema.

Mená troch vyššie uvedených panovníkov (Šaul, Dávid, Šalamún) nie sú doposiaľ doložené v žiadnom inom než biblickom dobovom písomnom prameni. Napriek tomu, o ich existencii nemožno pochybovať. Indikujú to dva nálezy z 9. stor. pred Kr. Prvým je fragmentárne zachovaná bazaltová stéla kráľa Chazaela z Damasku nájdená v lokalite Tel Dan. Ten okolo roku 835 pred Kr. napadol severné Izraelské kráľovstvo. V rámci oslavného textu v aramejčine sa pri vymenovávaní porazených vládcov spomína usmrtenie „syna kráľa Izraela“ a „syna [kráľa] domu Dávida“. To svedčí o tom, že aj približne po 130 rokoch od jeho smrti existovala silná tradícia a povedomie o kráľovi Dávidovi. Druhou epigrafickou pamiatkou je nápis na stéle moabského kráľa Mešu zo starovekého Dibonu, ktorý vznikol takisto v 9. stor. pred Kr. Podľa biblickej tradície došlo po Šalamúnovej smrti v roku 931 pred Kr. k nezhodám ohľadom nástupníctva. Priamym výsledkom mal byť vznik dvoch samostatných politických štátnych útvarov: Severného (Izraelského) a Južného (Júdskeho) kráľovstva. Približne v rovnakom časovom horizonte došlo k ďalšej dejinnej udalosti v Kanaáne, prostredníctvom ktorej máme vedomosť o politickej situácii v regióne. Zakladateľ 22. (tzv. Bubatskej) dynastie v Egypte – vládca Šešonk I. (Šíšak), podnikol okolo roku 923 pred Kr. (v 5. roku po smrti Šalamúna) vojenskú výpravu na toto územie. Podobne ako iní panovníci aj on nechal o tom vyhotoviť reliéf na južnej stene veľkého chrámu boha Amona v Karnaku, ktorý obsahoval súpis približne 150 miest a osád zničených počas tejto expedície (napr. Megiddo, Bét-Šean, Taanach). Podrobené mestá sú znázornené formou spútaných zajatcov, pričom každý z nich má na teleuvedený názov miesta odkiaľ pochádza. Na viacerých lokalitách boli archeologickým výskumom skutočne identifikované deštrukčné vrstvy (napr. Timnah, Gezer, Tellel-Mazar, Tellel Hama, Megiddo, Tell Qasile a iné). Fragment jeho víťaznej stély sa dokonca našiel aj v samotnom Megidde.

V Starom zákone sú tieto udalosti zachytené v Prvej knihe kráľov (*1 Kr14,25-26*) a v Druhej knihe kroník (*2 Knr12,2-4*). V archeologickej chronológii časový horizont rozdelených kráľovstiev spadá do doby železnej IIB (925-720 pred Kr.) a doby železnej IIC (750-586 pred Kr.). Zakladateľom Severného (Izraelského) kráľovstva bol Jarobeám I. V období jeho existencie (931 až 721 pred Kr.) sa na jeho čele postupne vystriedalo viacero dynastických rodov, ktorých zakladateľmi boli Baeša, Omrí, Jehú a Menachém. V porovnaní s jeho južným susedom bolo hospodársky aj politicky mocnejšie. Avšak vnútorne ho oslabovali relatívne časté striedania panovníkov. Tie boli vyvolané vnútornými konfliktami, rôznymi povstaniami či násilnou smrťou vladára. Hlavným mestom bol spočiatku Šekem (Sichem), neskôr Tirza a až napokon kráľ Omrí vybudoval nové politické centrum v Samárii. Severnému kráľovstvu prislúchal celý rad sídel, medzi ktorými mali prominentné miesto Dan, Chácor, Megiddo a Tirza. Archeologické vykopávky v nich odkryli viacero rozsiahlych stavebných komplexov (vrátane verejných budov, veľkej obilnej sýpky, masívnych fortifikačných systémov) postavených v dobe existencie Severného kráľovstva. Biblická tradícia vykresľuje jeho panovníkov (napr. Achaba) v negatívnom svetle – najmä v súvislosti s podporou kultových miest mimo Jeruzalema a pretrvávaním pohanských praktík (napr. podpora svätýň v Bét-Eli a v Dane). Južné kráľovstvo (Júdsko) malo hlavné mesto v Jeruzaleme, kde bola sústredená značná časť obyvateľstva. Z pohľadu politickej situácie bolo rozhodujúce, že na jeho čele vládla až do začiatku 6. stor. pred Kr. Dávidova dynastia. Tým bola zabezpečená legitimita jeho nasledovníkov a ich podpora ľudom. Na stabilitu mala vplyv aj samotná prítomnosť jeruzalemského chrámu ako jediného religiózneho miesta, kde bolo možné prinášať obety a vykonávať kult. Súčasťou tohto politického útvaru bolo viacero ďalších sídel (či už opevnených alebo neopevnených) a menšie osady vidieckeho charakteru. Druhým najdôležitejším mestom bol Lakíš, ktorý v roku 701 pred Kr. bol obliehaný a napokon dobytý asýrskym panovníkom Sennacheribom.

Osudy oboch kráľovstiev do veľkej miery ovplyvnili zmeny v mocenských pomeroch na Blízkom východe. Doba ich vzniku a rozkvetu je časovo súbežná s rozmachom Novoasýrskej ríše (tzv.

neskoroasýrske obdobie: 1000-612 pred Kr.), ktorá sa po konsolidácii pomerov za vlády panovníkov Salmanasara III. a Tiglatpilesara III. stáva rozhodujúcim politickým hráčom v celom regióne. Viaceré asýrske písomné pramene spomínajú v rôznych súvislostiach oblasť Kanaánu. Ich rastúca moc priamo vplývala na osudy Severného kráľovstva. Napr. izraelský panovník Jehú im musel odvádzať poplatky. Situácia napokon vyústila do vojenského ťaženia Sargona II., ktorý v roku 721 pred Kr. zničil hlavné mesto Samáriu a definitívne ukončil existenciu Severného kráľovstva. Južné (Júdske) kráľovstvo pretrvalo viac ako o storočie dlhšie. Za ten čas odolalo viacerým nepriateľským útokom – napr. Sennacheriba v roku 701 pred Kr., počas ktorého bol obliehaný aj Jeruzalem. Koniec kráľovstva paradoxne úzko súvisel až s oslabením moci Asýrie (v r. 614 pred Kr. padol Aššur a o dva roky neskôr Ninive) a nárastom ambícií Novobabylonskej ríše.

V danom období sa do politickej situácie v regióne snažili na krátky čas zasahovať aj Egypťania. Napr. panovník Necho II (610-595 pred Kr.) zabil v bitke pri Megiddejúdskeho kráľa Jošiáša, v dôsledku čoho sa Južné kráľovstvo stalo na niekoľko rokov egyptským vazalom. Avšak ich nadvláda sa skončila už v r. 605 po bitke pri Karchemiši, v ktorej boli Egypťania porazení armádou Novobabylonskej ríše. Následný dejinný sled je všeobecne dobre známy. Za panovania Nabuchodonozora II. (604-562) sa v roku 597 pred Kr. Babylončania po prvýkrát zmocnili Jeruzalema. Časť Izraelitov bola odvedená do zajatia (vrátane proroka Ezechiela). Ešte väčšia skaza postihla Júdsko v roku 586 pred Kr., kedy bolo definitívne zničené aj Južné kráľovstvo. Skaza napokon neobišla ani hlavné mesto. Jeruzalem bol vyplienený a chrám úplne zničený. Zničenie chrámu a nútený odsun časti Izraelitov (najmä z vyšších vrstiev) predstavovalo jednu z najtraumatickejších udalostí v ich dejinách – tzv. obdobie babylonského zajatia. Predpokladá sa, že bolo odvedených približne 50 tisíc ľudí. Výrazné zmeny (vrátane uvoľnenia pomerov) nastali po tom, čo v roku 539 pred Kr. achajmenovský panovník Kýros II. skoncoval s politickou nezávislosťou Babylonie.

Víťazstvo Peržanov umožnilo ich opätovný dobrovoľný návrat domov pod vedením Šéšbasara. Zároveň im bolo umožnené znovu vybudovať chrám, čím bol opätovne obnovený jeruzalemský kult. Strategická poloha územia starovekej Palestíny zaručovala pozvoľné prenikanie cudzích kultúrnych vplyvov. Tie sa ešte viac zvýšili s nástupom helenizmu. Bolo len otázkou času, kedy konzervatívna časť židovskej populácie začne otvorene prejavovať nesúhlas s niektorými novými prvkami. V roku 332 pred Kr. Alexander Veľký obsadzuje starovekú Palestínu. Po jeho smrti (obdobie diadochov) prejavili snahu získať toto územie pod svoju správu tak Ptolemaios I. Sotér, ako aj Antigonos I. Monofthalmos. Palestína napokon na približne jedno storočie pripadla pod kontrolu Egypťanov. Neskôr, v 2. stor. pred Kr. sa stala načas súčasťou Seleukovskej ríše. Toto obdobie sprevádzali viaceré konflikty. Situácia sa vyostrila po tom, čo bol Jeruzalemský chrám vydrancovaný a približne o dva roky neskôr tam bola umiestnená socha Dia priamo pri oltári. Výsledkom bolo tzv. povstanie Makabejcov na čele s kňazom Matatiášom. Jeden z účastníkov Šimon Makabejský bol následne zabitý vlastným zaťom Jánom Hyrkánom I., ktorý založil dynastiu Hasmoneovcov. Približne na 80 rokov sa mu podarilo získať nezávislosť od Seleukovcov a obnovil samostatné Júdske kráľovstvo. V dôsledku neskorších nástupníckych rozporov boli napokon do riešenia vzniknutej situácie zainteresovaní Rimania.

Pompeius obsadil Jeruzalem a vymenoval Hyrkána II. za veľkňaza. Výsledkom bolo, že Judea sa v roku 63 pred Kr. dostala pod ich správu. Politický štatút tohto územia sa ale viackrát v závislosti od aktuálnej situácie menil. Napríklad Herodes Veľký (37-4 pred Kr.) disponoval titulom kráľa. A práve do obdobia jeho vlády spadá rozliahla stavebná činnosť, vrátane prestavby jeruzalemského chrámu. Celkovo vzťah Rimanov k judaizmu bol pomerne pragmatický. Už Gaius Iulius Caesar dal Židom slobodu vyznania, pričom ich zbavil aj povinnosti vojenskej služby. Preferoval sa skôr tolerantný prístup k možnosti ponechať si vlastné zvyky či zákony. Judaizmus predstavoval štátom uznané náboženstvo – *licita religio Iudeorum*. Tento prístup umožňoval existenciu mnohých židovských komunít roztrúsených po celej Rímskej ríši. Prakticky v každom väčšom meste ako Alexandria, Antiochia či Rím existovala miestna komunita vyznávajúca toto náboženstvo. Išlo o príslušníkov tzv. diaspory (doslova rozptýlenie po celom svete), ktorí si udržiavali vlastnú identitu. Vzťah medzi židovskou komunitou žijúcou na území Judey a Rímom sa výrazne naštrbil v druhej polovici 1. stor. a prvej polovici 2. stor. po Kr. Medzi rokmi 66-73 po Kr. vypukla tzv. 1. židovská vojna. Nepokoje sa postupne rozrástli do značných rozmerov. Vzbúrenci obsadili časť Jeruzalema a pevnosť Masada. Za hlavného veliteľa Rimanov bol poverený

Obr. 101 Reliéf na vnútornom paneli Titovho oblúku v Ríme. Detail zobrazuje vojenskú korisť z jeruzalemského chrámu ako napr. menora (sedemramenný svietnik), obetné nádoby či trúby. Foto: Lucia Nováková.

budúci cisár Vespasián a neskôr Titus. Dňa 25. septembra roku 70 po Kr. padlo rímskej ofenzíve hlavné mesto Jeruzalem. Za trest bol podpálený, vyrabovaný. Zničeniu sa nevyhol ani chrám. Výjavy z triumfálneho návratu Rimanov ovenčeného bohatou korisťou je dodnes vidieť na dochovaných reliéfoch Titovho víťazného oblúku. Napokon o tri roky neskôr bola dobytá aj Masada. V prvej polovici 2. stor. (r. 132-135 po Kr.) vypukla aj 2. židovská vojna. Prvé náznaky nepokojov sa začali prejavovať už za Trajána, ale v plnej miere prepukli v ozbrojenú revoltu až za vlády Hadriána. Na jej čelo sa postavil Simeon bar Kosiba Bar Kochba (syn hviezdy), po počiatočných úspechoch bol však porazený. Výsledkom bolo premenovanie Jeruzalemu na Aelia Capitolina a výstavba svätyne Jupitera na mieste niekdajšieho chrámu.

Azda najznámejšou lokalitou z obdobia neskorého helenizmu a staršej doby rímskej je bezpochyby Kumrán (Chirbet Qumrán), ktorý sa nachádza na severozápadnom pobreží Mŕtveho mora, približne 15 km južne o Jericha. Objav dochovaných starovekých zvitkov v druhej polovici 40. rokov 20. stor. sa stal celosvetovou senzáciou. Prvé rukopisy sa našli náhodne miestnym beduínskym pastierom, ktorému sa do okolia jednej z jaskýň údajne zatúlala ovca. Odborná verejnosť sa o rukopisoch dozvedala až po tom, čo sa ich nálezca pokúsil predať na trhu so starožitnosťami. V 11 jaskyniach sa našlo celkovo niekoľko tisíc fragmentov textov. Pochádzajú približne z 930 rukopisov, pričom väčšina z nich bola napísaná v hebrejčine. Menej sú zastúpené aramejské texty a len zopár v gréckom jazyku. Najviac úlomkov zvitkov (až 70%) bolo objavených v jaskyni 4. Pre lepšiu predstavu, len táto jaskyňa obsahovala približne 15 tisíc fragmentov pochádzajúcich asi zo 575 rukopisov z obdobia medzirokmi 200 pred Kr. až 70 po Kr.

Okrem Kumránu sú z oblasti Mŕtveho mora aj ďalšie archeologické lokality, na ktorých sa našli zlomky starovekých rukopisov (napr. Nahal Hever, Nahal Mišmar, jaskyne vo Wadi Daliyeh a i.). Dokonca už vo viacerých antických či stredovekých správach (Origenes, Eusebius, patriarcha

Timoteus I., Jakob Kirkisání) sa tento región (resp. okolie Jericha) spomína ako miesto nálezu starých textov uložených v džbánoch. Z obsahového hľadiska boli nálezy veľmi rôznorodé. Okrem biblických spisov (cca 1/3 z nich) sú zastúpené aj liturgické, apokalyptické a eschatologické texty, apokryfy, ale aj rôzne náboženské komentáre, pravidlá, zákony a predpisy fungovania spoločenstva, vrátane zoznamu trestov za ich porušenie. Z hľadiska interpretácie pôvodu rukopisov je podstatných niekoľko skutočností. Prvou z nich je, že mnohé spisy Starého zákona sú doložené vo viacerých kópiách. Napr. najviac zastúpené Žalmy sa vyskytli až na 36 zvitkoch, Deuteronómium na 30, kniha proroka Izaiáša na 21 a kniha Genezis na 20 rôznych kópiách. Druhou je skutočnosť, že medzi vznikom jednotlivých rukopisov je nezriedka dlhší časový odstup. Treťou je prítomnosť pravidiel a regúl jedného zo židovských spoločenstiev.

Systematické archeologické výskumy sa neobmedzili len na samotné jaskynné komplexy, ale aj na širšie okolie. Viedli ich Roland G. de Vaux a Gerald L. Harding. Podarilo sa im preskúmať pozostatky osídlenia časovo korešpondujúceho s dobou deponovania v ďalších dvoch polohách. Prvý areál aktivity predstavovala ohradená plocha so zvyškami základových murív stavieb v blízkosti prameňa Ain Feščha. Pravdepodobne slúžila na hospodárske účely ako poľnohospodárska usadlosť. V druhej polohe sa podarilo preskúmať rozsiahlejší komplex budov (80×100 m) s niekoľkými fázami osídlenia a stavebných úprav, ku ktorému prislúchalo aj pohrebisko. Zahŕňal veľkú centrálnu budovu s priľahlými budovami hospodárskeho charakteru. V hlavnej budove sa nachádzala aj veľká miestnosť obdĺžnikového pôdorysu, ktorá pravdepodobne slúžila na stretávanie spoločenstva a ako jedáleň. Zároveň sa preskúmalo aj niekoľko väčších nádrží, pričom niektoré z nich mohli slúžiť ako tzv. *mikwaot* – bazény určené pre rituálny očistný kúpeľ.

Napriek sporadickým dokladom osídlenia aj zo včasnejšieho obdobia (8.-7. stor. pred Kr.), najvýraznejšie architektonické pozostatky pochádzajú až z časového úseku medzi druhou polovico. 2. stor. pred Kr. a koncom 1. stor. po Kr. Predstavujú tri hlavné stavebné a sídliskové fázy, pričom záverečná (III. fáza) sa spája už s prítomnosťou vojenskej posádky Rimanov, a s tým súvisiacou výstavbou kasárenských barakov. Spadá do obdobia od roku 68 po Kr. približne po záver 1. stor. po Kr. (najmladšie mince sú z roku 90 po Kr.). Opustený areál bol ešte krátko obývaný počas 2. židovského povstania (132-135 po Kr.), kedy slúžil ako útočisko vzbúrencov.

Vážne interpretačné problémy predstavuje prítomnosť neďalekého pomerne rozsiahleho pohrebiska, z ktorého bola preskúmaná len malá časť. Medzi pochovanými sa nachádzalo aj niekoľko ženských a detských kostrových pozostatkov. Podľa najviac akceptovanej hypotézy, rukopisy v keramických nádobách uschovali do jaskýň príslušníci miestnej komunity esénov, ktorí zrejme obývali neďaleký stavebný komplex a takisto poľnohospodársku usadlosť v blízkosti prameňa. Údaje o spôsobe ich života sú známe nielen z niektorých zvitkov nájdených v jaskyniach, ale aj zo správ viacerých antických autorov (Jozef Flávius, Filón Alexandrijský, Plínius Starší). Eséni zrejme rukopisy ukryli v turbulentnom čase rímskej vojenskej intervencie v regióne na konci 1. židovskej vojny, kedy napokon Rimania zničili aj ich sídlo.

Iným typom pamiatok príznačných pre judaizmus boli synagógy. Samotný výraz pochádza z gréčtiny (*synagōgē*) a znamená zhromaždisko, resp. zhromaždenie. Slúžil na označenie miesta určeného na zhromažďovanie a slávenie mimochrámových náboženských obradov. Na pôvod a presnú dobu vzniku tohto typu stavieb neexistuje v súčasnosti jednotný názor. V židovskej diaspore v Alexandrii sa v písomných prameňoch z 3. stor. pred Kr. spomína výraz dom modlitieb – tzv. *proseuche*. Niektorí bádatelia hľadajú ich funkčných predchodcov vo verejnom priestore mestských brán. Podobným pôdorysným riešením by sa mala vyznačovať stavba na lokalite Gamla z neskorého 1. stor. pred Kr., ktorá sa považuje za najvčasnejší doklad tohto typu stavieb v Judei.

Rozvoj výstavby synagóg možno sčasti spájať s celkovou historickou a náboženskou situáciou jednotlivých komunít od 6. stor. pred Kr., ktoré nemohli vykonávať obetné bohoslužby priamo v Jeruzalemskom chráme. Významnú úlohu mohla popri zničení Jeruzalemského chrámu v roku 586 pred Kr. zohrávať aj veľká vzdialenosť v prípade Židov žijúcich v diaspore (napr. v Sýrii, Malej Ázii či v Egypte). Z obdobia pred definitívnym zničením Jeruzalemského chrámu Rimanmi je archeologicky spoľahlivo doložených len niekoľko nálezov, pričom niektoré z nich sú stále predmetom odborných diskusií (napr. nálezy z ostrova Délos). V poslednej tretine 1. stor. po Kr. nastáva výrazná

Obr. 102 Synagóga v Sardách sa nachádzala v juhovýchodnom rohu kúpeľov spojených s gymnasiom. Väčšina dodnes zachovaných stavebných štruktúr je datovaná do 5. – 6. stor. po Kr. Archeologická lokalita Sardy.
Foto: Lucia Nováková.

zmena, ktorá mohla súvisieť aj s rozvojom tzv. synagogálnej liturgie. Spočívala najmä v čítaní tóry a prorokov a ich následným výkladom. Z obdobia antiky evidujeme približne 120 stavieb tohto typu, pričom väčšina z nich sa datuje až do mladšej a neskorej doby rímskej. Jednou z najznámejších je synagóga z Dúra-Europos, kde sa rímski vojaci počas obliehania mesta rozhodli spevniť fortifikáciu vybudovaním zemného násypu z jej vnútornej strany. Zasypaný priestor zahŕňal blok niekoľkých stavieb, ktoré boli pôvodne situované na okraji aglomerácie, v bezprostrednej blízkosti opevnenia. K definitívnemu dobytiu mesta došlo v priebehu roku 256 alebo 257 po Kr., pričom neskôr už táto poloha nebola nikdy obývaná. Vzhľadom na tpto skutočnosť sa stavebné komplexyzachovali vo veľmi dobrom stave. V synagóge sa dochovala rozsiahla fresková výzdoba interiéru s náročnými kompozíciami (napr. nájdenie Mojžiša egyptskou princeznou, prechod cez Červené more), a takisto časť kazetového stopu s maľovanými terakotovými obkladmi. Prítomnosť židovského naratívneho umenia v tomto type stavieb sa dovtedy nepredpokladala. Torzovito zachované fresky sú však v súčasnosti doložené aj na ďalších dvoch lokalitách – v Sardách a v Stobi. Oveľa bežnejšia bola reliéfna výzdoba rôznych architektonických prvkov z kameňa (napr. hlavice stĺpov, preklady). Relatívne časté boli v synagógach aj podlahové mozaikys rôznymi náboženskými atribútmi (menora, lulav, shofar či ethrog). Nechýbajú ani mozaiky so symbolmi zverokruhu či slnečného boha Hélia na quadrige, umiestnenými v ich v centrálnej časti. Zriedkavejšie sa na mozaikách vyskytujú figurálne scény – obetovanie Izáka, Daniel v jame s levmi či znázornenie Dávida/Orfea. Doklady judaizmu v antike boli veľmi rozmanité. Okrem synagóg sa na viacerých lokalitách preskúmali pohrebiská (v Ríme aj katakomby). Prítomnosť členov židovských komunít indikujú početné epigrafické pamiatky, sarkofágy, ale aj predmety liturgického a každodenného charakteru (napr. hlinené lampy).

Antické pramene

Josephus Flavius: Válka židovská. Preložil Jaroslav Havelka a Jaroslav Šonka. Praha 1990.

Literatúra

Čapek, F.: Archeologie, dějiny a utváření identity starověkého Izraele. Praha 2018.

Finkelstein, I.: The Forgotten Kingdom. The Archaeology and History of Northern Israel. Atlanta 2013.

Finkelstein, I./Silberman, N. A.: The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts. New York 2001.

Heriban, J.: Príručný lexikón biblických vied. Rím 1992.

Mazar, A.: Archaeology of the Land of the Bible. London 1990.

Sväté písmo. Starého i Nového zákona. S úvodmi do jednotlivých spisov od J. Heribana, Trnava 2003.

Tiňo, J.: Biblická archeológia. Bratislava 2003.

II.4 Feničania (*L. Nováková*)

Antická kultúra sa rozvinula aj vďaka kontaktom s odlišnými, v niektorých prípadoch značne staršími a vyspelejšími kultúrami. Grékom a Rimanom pomohli dosiahnuť pokrok v oblasti vedy, umenia alebo obchodu rôzne národy. Jedným z nich boli obchodníci a moreplavci semitského pôvodu, Feničania. Najskôr sa stali obchodnými partnermi i mocenskými rivalmi Grékov, neskôr Rimanov. Jadro Fenície sa nachádzalo na území dnešného Libanonu a západnej časti Sýrie. Obyvatelia tohto územia tvorili spolok mestských štátov, ktoré sa spájali na politickej, obchodnej a námornej úrovni. Medzi najvýznamnejšie z nich patrili Tyros, Sidón, Byblos či Ugarit, zničený morskými národmi na konci doby bronzovej. Mocenský vrchol dosiahli Feničania v temnom období gréckych dejín, kedy sa im podarilo ovládnuť značnú časť Stredozemného mora. Ich námorné skúsenosti vyzdvihol Homér či Hésiodos. Boli pritom zručnými remeselníkmi vyrábajúcimi luxusný tovar, sklo a rôzne farbivá. Cenenými staviteľmi lodí boli obyvatelia prosperujúceho Byblu, kde sa ťažilo a spracovávalo cédrové drevo. Stalo sa najvýznamnejším vývozným tovarom Fenície.

Kontakty s Feničanmi urýchlili zostup kultúrnej úrovne Grékov v ranej dobe železnej. Spoločné obchodné záujmy mali v sýrsko-palestínskej oblasti a na Cypre. Značný vplyv na formujúcu sa grécku spoločnosť mali tiež obyvatelia severnej Sýrie a Anatólie. V 8. stor. pred Kr. začali používať podobný spôsob hláskového písma. Táto forma bola inšpirovaná fenickým spôsobom zápisu. Rozšírila sa medzi luwijské kmene Anatólie, „východných" Grékov a Grékov obývajúcich pevninu. Nové písmo Gréci nazvali fenické alebo červené písmo, čiže *foinikeia grammata*. Názov Fenícia totiž pravdepodobne pochádza z gréckeho slova *foinix*, ktoré označovalo purpurové farbivo. Vyrábalo sa v jednom z najdôležitejších obchodných centier vtedajšieho sveta, Tyre. Vzájomné vzťahy Grékov a Feničanov sa posilnili na konci 8. stor. pred Kr. V tomto období sa ale moc Fenície znížila. Nastupujúce orientalizujúce obdobie ukončilo temné obdobie Helénov. Charakterizoval ho prenos technologických a výzdobných postupov, ale aj širších kultúrnych hodnôt a poznatkov z Blízkeho východu do celého gréckeho sveta.

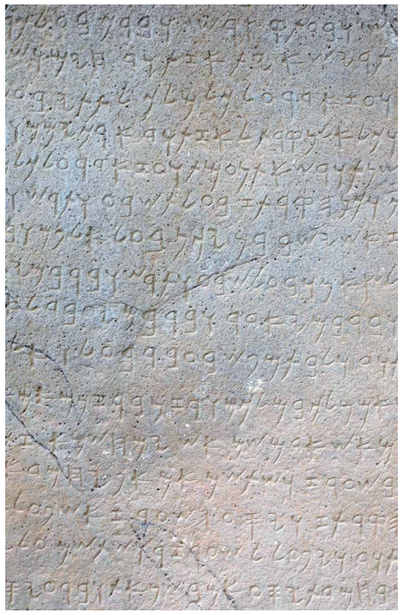
Fenícia sa v tomto období dostala pod politickú a ekonomickú správu panovníkov z mezopotámskej oblasti. Jej obyvatelia tak sprostredkovali Grékom kultúrne a obchodné kontakty s Novoasýrskou a neskôr Novobabylonskou ríšou. Medzinárodné vzťahy a obchod sa rozvinuli súčasne s rozmachom Lýdskej ríše v Anatólii. Grékov pri zakladaní nových osád podporovali predovšetkým vládcovia Mermnádskej dynastie, zatiaľ čo Feničania spolupracovali najmä s asýrskymi kráľmi. Fenické mestá boli začlenené do asýrskeho hospodárskeho systému. Dôležitými obchodnými partnermi sa pre nich

Obr. 103 Tróniaca Astarté z cyperského Kitia. Socha odráža spojenie gréckeho, fenického a egyptského umenia. Kunsthistorisches Museum Wien. Foto: Miroslava Daňová.

stali Egypťania. Feničania zakladali kolónie po celom Stredozemnom mori súčasne s Grékmi. Grécka kolonizácia predstavovala viac plánovaný a cieľavedomý proces než ich migrácia na prelome doby bronzovej a železnej. Cieľom migrácie, orientovanej najmä na východ, cez Egejské ostrovy smerom do Anatólie, bol najmä únik pred hroziacim nebezpečenstvom. Nové mestá Gréci zakladali takmer výlučne na pobreží. Od 8. stor. pred Kr. sa však odvážili zakladať nové osady (*apoikie*) viac vo vnútrozemí, a to v najrôznejších častiach Stredozemného i Čierneho mora.

Pohyb z materského Grécka smerom na západ – výraznejší než v predchádzajúcich obdobiach – bol spojený s bohatými náleziskami nerastných surovín, prírodnými danosťami a hľadaním nových obchodných trhov. Gréci z materského Grécka kolonizovali najmä oblasť južnej Itálie a Sicílie, nazývanú „Veľkým Gréckom" (*Megalé Hellas*), Iberský polostrov či Kyrenajku na severnej Afrike. Čiernomorská oblasť bola, najmä v počiatkoch, objektom záujmu „východných" Grékov. Fenický vplyv bol najsilnejší na južnom pobreží Stredozemného mora, od tzv. Heraklových stĺpov (Gibraltáru) po Cyprus. Množstvo kolónií založili obyvatelia prosperujúceho obchodného centra, Sidónu. V klasickom období sa Fenícia

Obr. 104 Fenický nápis na severnej bráne citadely Karatepe-Aslantaş (Azatiwataya). Miestny vládca kontroloval obchodné cesty spájajúce Levantu s anatólskym vnútrozemím. Archeologické múzeum Karatepe-Aslantaş. Foto: Lucia Nováková.

stala perzskou satrapiou. Samostatnosť nezískala ani v nasledujúcom období. V roku 333 pred Kr. tu totiž na svojom ťažení dorazil Alexander Veľký a mestá ako Sidón či Byblos sa mu podriadili. Tyros vzdoroval, a tak ho po ťažkom obliehaní v nasledujúcom roku dobyl. Alexandra sprevádzal počas ťaženia vynikajúci grécky sochár a jeho osobný portrétista, Lysippos. Inšpiráciu pre svoju sochu hodujúceho Herakla (*Herakles epitrapezios*) mal získať práve počas Alexandrovho ovládnutia Fenície.

Za vlády Seleukovcov nastala intenzívna helenizácia celej oblasti. Byblos prosperoval najmä z predaja papyru, ktorý sa začal po grécky nazývať jeho menom. Z neho tiež pochádza označenie Biblia, čiže kniha vyrobená z papyrov. Jedinečné diela miestnych umelcov zhotovené pod gréckym vplyvom predstavujú sarkofágy zo Sidónu. Príkladom unikátneho umeleckého stvárnenia je tzv. Alexandrov sarkofág, nazvaný podľa reliéfnych zobrazení macedónskeho kráľa v boji a pri love. Pravdepodobne patril kráľovi Abdalonimovi, ktorého Alexander dosadil za vládcu Sidónu v roku 332 pred Kr. Niektorí posúvajú jeho datovanie do obdobia pred smrťou sidónskeho vládcu (311 pred Kr.). Dnes sa nachádza v Archeologickom múzeu v Istanbule. Hospodárska moc Feničanov sa nezlomila ani po strate samostatnosti. Bolo to z dôvodu prosperity fenických osád v Stredomorí, ktoré dokázali konkurovať vtedajším veľmociam. Najvýznamnejšou fenickou kolóniou sa stalo mesto na pobreží severnej Afriky, Kartágo. V druhej polovici 9. stor. pred Kr. ho založili osadníci z Tyru. Tyros v tomto období zažíval zlatý vek. Bohatol prostredníctvom obchodu so sýrsko-palestínskou oblasťou či Afrikou.

Feničania, Gréci a o niečo neskôr tiež Kartáginci budovali svoje kolónie na strategicky výhodne položenom ostrove v strede Stredozemného mora, na Sicílii. Čoskoro sa stala miestom stretu najrôznejších civilizácií a kultúr. Intenzívne obchodné kontakty a z nich vyplývajúci zisk kolonistov nenarušili ani vzájomné mocenské boje. Feničania spolunažívali s domácim obyvateľstvom Sicílie (Elymovia, Sikáni a Sikulovia) skôr priateľsky. Medzi najvýznamnejšie fenické mestá na Sicílii patrila Motya, Panormos alebo Soluntum (*Thuc. 6.2*). Grécki, ale predovšetkým kartáginskí kolonisti osídlili tiež Sardíniu či Korziku. Moc Kartága vzrástla v 6. stor. pred Kr. Do tohto obdobia je možné klásť založenie prvých kartáginských osád, ktoré sa nachádzali najmä v západnej časti Sicílie. Ovládnuť celý ostrov sa im nepodarilo. V niektorých obdobiach síce získali väčšinu územia Sicílie, nedokázali však tento stav dlhodobo udržať. K dôležitým hospodársko-politickým činiteľom v západnom Stredomorí v 6. a 5. stor. pred Kr. patrili Etruskovia, ktorých Gréci nazývali Tyrsénmi alebo Tyrrhénmi. Na vrchole svojej moci ovládali Pádsku nížinu na severe a Kampániu na juhu.

Etruskovia sa stali spojencami a obchodnými partnermi Kartága. V bitke pri Alalii okolo roku 535 pred Kr. zastavili expanziu Fókajčanov. Tí sa pokúšali usadiť na Korzike. Svojimi pirátskymi akciami narušili tamojšiu rovnováhu síl a ohrozovali kartáginské a etruské námorné trasy. Fókajčania pritom boli sami „utečencami“, pretože väčšina z nich emigrovala pred expanziou Perzskej ríše z Malej Ázie. Popri tom sa však rozvíjala plodná spolupráca Etruskov s Grékmi, ktorí do značnej miery ovplyvnili ich kultúru. Grécki remeselníci sa často usádzali v etruských mestách. Etruskovia sa tiež preslávili ako schopní spracovatelia kovov (najmä mestá Tarquinia a Populónia), ich železné a bronzové výrobky sa dostávali nielen na trhy Kartága, ale i na sever od Álp. Osobité vzťahy s Kartágom sa prejavili v prvej polovici 5. stor. pred Kr. Dokladá to i jeden z nálezov z prístavu etruského mesta Caere – Pyrgi. V tamojšom (asi Astartinom) chráme sa našli tri zlaté tabuľky s nápismi. Jedna s púnskym, ostatné dve s etruským textom. Hovoria o dedikácii caerského „kráľa“ kartáginsko-fenickej bohyni Astarte.

Obr. 105 Fenicko – iónsky sarkofág zo Sidónu, datovaný do 4. stor. pred Kr. Archeologické múzeum v Istabule.
Foto: Lucia Nováková.

Grécke spólie, zabudované do stavieb a opevnení kartáginských miest svedčia o napätých vzťahoch na Sicílii. Je to prípad mramorovej sochy vozataja, datovanej do ranoklasického obdobia, ktorá sa našla v deštrukčnej vrstve mesta Motya. Od známej bronzovej sochy vozataja z Delf sa odlišuje znázornením postavy. Atlét má na sebe dlhý splývavý odev (*xystis*), ktorý nosili pretekári na voze. Prepásanie v hornej časti hrude môže svedčiť o negréckom vplyve. Preteky na vozoch patrili k najnákladnejším športovým disciplínam v panhelénskych súťažiach. Preto boli skôr záležitosťou bohatých tyranov z „Veľkého Grécka,“ ktorí zaplatili samotného pretekára a konský záprah. Na oslavu svojich víťazstiev stavali nákladné pomníky doma aj v pevninskom Grécku. Jednotlivé obce vo „Veľkom Grécku“ charakterizovala vláda jedného muža, tyrana. A to aj v období, kedy sa v Aténach rozvíjala nová forma vlády, demokracia. Postavenie sicílskych Grékov ohrozovala nejednotnosť a vzájomné bratovražedné vojny medzi dórskymi a iónskymi mestami, ktoré Kartáginci často využívali.

Na začiatku 5. stor. pred Kr. získali najväčšiu moc tyrani Gely a Akragasu. Gelónovi z Gely sa podarilo ovládnuť Syrakúzy, zatiaľ čo Therón z Akragasu získal značnú časť územia vo vnútrozemí. Spojenectvo dvoch mužov, spečatené aj sobášnymi zväzkami, ohrozovalo ostatné grécke mestá na ostrove, ako aj mocenské postavenie Kartága. Jediná bitka prvej sicílskej vojny (480 pred Kr.) pri meste Himére sa mala podľa antických autorov odohrať v ten istý deň ako dôležitá bitka proti perzskému vojsku v pevninskom Grécku. Mohlo ísť o bitku pri Salamíne (*Hdt. 7.166*) alebo bitku pri Termopylách (*Diod. Sic.11.24*). Spojené vojská tyranov zo Syrakúz a Akragasu (Agrigento) sa postavili proti vojsku, na čele ktorého stál kartáginský veliteľ Hamilkar I. Pripomienkou tohto víťazstva sa stal dórsky chrám postavený priamo na mieste bitky. Nasledujúce obdobie charakterizovala rastúca prosperita gréckych miest. Tú nijako zvlášť nenarušil ani fakt, že v nich dochádzalo k zmene vlády. Niekedy sa k moci dostali zástupcovia oligarchie, inokedy demokracie. Vnútorné boje sa stali zámienkou pre vypuknutie druhej sicílskej vojny (410-340 pred Kr.). Do vzájomných konfliktov Selinunta a Segesty zasiahli Aténčania, ktorých zdrvujúco porazili Syrakúzania s pomocou iných sicílskych miest a Sparty (*Thuc.6.1*).

Kartáginci využili tieto konflikty, priklonili na stranu Segesty a zničili Himéru. Pri obliehaní Akragasu v roku 406 pred Kr. zasiahla ich vojsko morová epidémia, ktorej podľahol aj kartáginský veliteľ Hanibal Mago. Do kartáginského područia sa napokon dostali mestá ako Gela či Selinuntum. Váhy moci sa však priklonili k Syrakúzam, na čele ktorých stála dôležitá postava grécko-kartáginských bojov, tyran Dionýzos I. V roku 398 pred Kr. dobyl Motye. Nasledovalo obdobie charakteristické striedaním vojenských stretov a krátkeho prímeria. Syrakúzam sa podarilo v roku 378 pred Kr. poraziť Kartágincov v bitke pri Kabale, zatiaľ čo Kartáginci zvíťazili v roku 376 pred Kr. v bitke pri Kroniu. Až Dionýzovou smrťou pri obliehaní Lilybaia v roku 367 pred Kr. nastalo obdobie dlhšie trvajúceho mieru.Tretia sicílska vojna (315-307 pred Kr.) vypukla po porušení mieru syrakúzskym tyranom Agathoklom. Kartáginci ho porazili v roku 311 v bitke pri rieke Himére. Do ich područia sa dostala značná časť ostrova. Agathokles sa vylodil v Afrike a obliehal samotné Kartágo, ale v roku 307 pred Kr. bol porazený. Oslobodiť grécke mestá na Sicílii sa o niečo neskôr pokúsil épirský kráľ Pyrrhos I. Podarilo sa mu dobyť niektoré mestá (Panormos, Eryxos a Iatias), ale pri obliehaní Lilybeia utrpel porážku a stiahol sa späť do Itálie.

Grécko-kartágijské vojny trvali s menšími prestávkami viac než tri storočia. Obidvoch účastníkov značne vyčerpali, čím sa uvoľnila cesta pre novú nastupujúcu veľmoc, Rím. Ten dokázal poraziť Kartágo až po dlhotrvajúcich bojoch. Po prvej púnskej vojne (264-241pred Kr.) získali nadvládu nad úrodnou Sicíliou Rimania. Kartágo sa obohatilo vytvorením provincie Nové Kartágo (Carthagena) v dnešnom Španielsku, kde sa nachádzali bohaté zdroje striebra. Jeho narastajúcu moc pokladal Rím za hrozbu, čo vyústilo do druhej púnskej vojny (218-202 pred Kr.). Počas nej sa vyznamenal kartáginský vojvodca Hanibal, ktorý vojnu preniesol na územie Itálie. Spolu s armádou, v ktorej sa nachádzali slony, prešiel Alpy a dostal sa až k Rímu (*Hannibal ante portas* – Hanibal pred bránami). V roku 217 pred Kr. zvíťazil v bitke pri Trasimenskom jazere. O rok neskôr Rimania utrpeli jednu z najväčších porážok vo svojich dejinách. Hanibal v bitke pri Kannách na hlavu porazil rímskych veliteľov Lucia Aemilia Paula a Gaia Terentia Varra. Rím však nedobyl. Objavil sa nový protivník, ktorý sa mu vyrovnal vo vojenskej taktike i odvahe.

Rímsky veliteľ Publius Cornelius Scipio Starší sa vylodil s vojskom v Afrike a ohrozoval Kartágo. Kartáginci preto Hanibala z Itálie odvolali. V roku 202 pred Kr. utrpel jedinú, zato však rozhodujúcu

Obr. 106 Mesto Faselis - dôležitý prístav vo východnej Lýkii, ktorý slúžil pre obchodníkov z Grécka, Anatólie, Egypta a Fenície. Amfiteáter z 2. stor. pred Kr. Foto: Lucia Nováková.

porážku v bitke pri Zame. Scipio dostal čestné meno Africanus a oslávil v Ríme triumf. Po vojne Kartágo stratilo všetky kolónie v Španielsku. Jedným z jeho najúhlavnejších nepriateľov sa stal popredný rímsky politik Marcus Portius Cato, ktorý na zasadnutiach rímskeho senátu vystupoval s myšlienkou úplného vojenského zničenia Kartága (*Ceterum censeo, Carthaginem delendam esse* – Napokon si myslím, že Kartágo treba zničiť). Rimania definitívne zlomili moc svojho nepriateľa na konci tretej púnskej vojny (149-146 pred Kr.). Kartágo zrovnali so zemou, väčšinu obyvateľstva zabili a zvyšok zotročili. Dobyvateľom mesta sa stal rímsky vojvodca Publius Cornelius Scipio Mladší, ktorý dostal čestné meno Africanus rovnako ako jeho adoptívny starý otec.

Literatúra

Habaj, M: Feničania. Bratislava 2016.

Harden, D.: ThePhoenicians. New York 1962.

Herm, G.: The Phoenicians. ThePurple Empire of the Ancient World. New York 1975.

Jidejian, N.: Sidon: Through the Ages. Beirut 1960.

Jidejian, N.: Beirut: Through the Ages. Beirut 1973.

Jidejian, N.: Byblos:Through the Ages. Beirut 1977.

Jidejian, N.: Tyre:Through the Ages. Beirut 1971.

Moorey, P. R. S.: The Origins of Civilization. Oxford 1979.

Moscati, S: Foiničané. Praha 1975.

Richter, S.: Kartágo. Praha 1975.

Stehlík, O.: Ugaritské náboženské texty. Praha 2003.

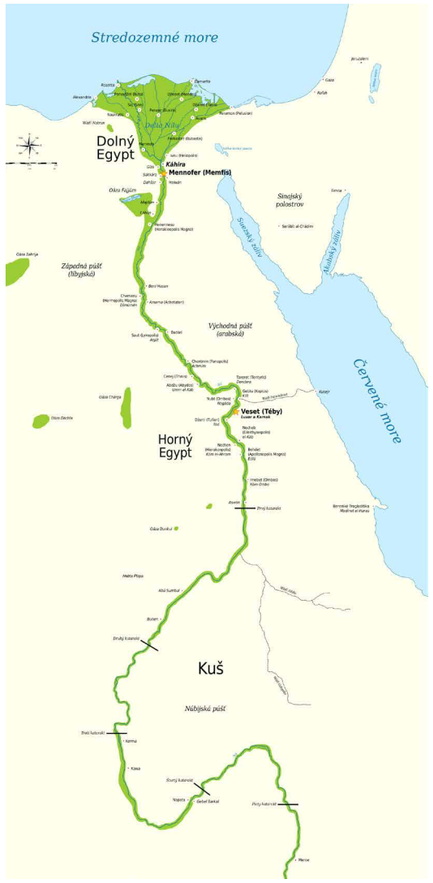
Torrey, Ch.: A Phoenician Necropolis at Sidon. The Annual of the American School of Oriental Research in Jerusalem1, 1919-1920, s. 1-27.

Warmington, B.H.: Carthage. New York 1969.

II.4 Egypťania (*T. Kolon, L. Nováková*)

Asi máloktorá kultúra či civilizácia vyvoláva dodnes toľko neskrývaného záujmu o minulosť u laickej i odbornej verejnosti ako Egypt. Vývoj a charakter jeho osídlenia bol výrazne ovplyvnený prírodnými podmienkami, ktoré sa viackrát výrazne menili. Obdobie holocénu v danom regióne možno veľmi zjednodušene rozdeliť na dve veľké periódy. Začiatok prvej súvisel so zmenami celosvetovej klímy po konci poslednej doby ľadovej a pretrvával približne do roku 5300 pred Kr. Príznačný bol väčší počet zrážok v porovnaní so súčasnosťou, s priemernými ročnými úhrnmi okolo 100 až 200 mm. Miestne ekosystémy sa tak podobali savanám. Vďaka tomu mohlo viacero kultúrnych komplexov opätovne začať obývať územia dnes nehostinnej Západnej púšte a Sahary, čomu bola prispôsobená aj ich substitučná stratégia. Podľa zaužívanej archeologickej periodizácie korešponduje toto obdobie so včasným (8800-6800/6500 pred Kr.) a stredným „neolitom“ (6500-5100 pred Kr.), resp. tzv. saharskou keramickou kultúrou.

Obsahová náplň vyššie uvedeného termínu včasný a stredný neolit sa v prípade severnej Afriky výrazne odlišuje od procesu neolitizácie v oblasti tzv. úrodného polmesiaca, príp. v Európe. Tie rozdiely sú tak markantné, že viacero bádateľov dokonca spája skutočný začiatok neolitu až s kultúrami z druhej polovice 6. tisícročia pred Kr., čo v tradičnom ponímaní zodpovedá fáze neskorého neolitu v Egypte (5100-4700 pred Kr.). Hlavným dôvodom je skladba neolitického balíčka a proces jeho prijatia. Na jednej strane je síce spoľahlivo preukázaná včasná produkcia keramiky, ale v prostredí lovecko-zberačských komunít príznačných skôr pre epipaleolit (mezolit), príp. skupín kombinujúcich lovecko-zberačský spôsob života so starostlivosťou o dobytok. Povrch nádob zväčša jednoduchých globulárnych tvarov býval

Obr. 107 Mapa starovekého Egypta. Podľa: Jeff Dahl. CC BY-SA 3.0. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ancient_Egypt_map-en.svg.

zdobený jemným rytým, alebo vypichovaným dekórom v podobe rôznych čiarok a rytých zvlnených línií saharsko-sudánskej tradície (tzv. výzdoba typu čiarkovanej vlnovkovej línie – „*dotted wavy line*“ a rytej vlnovkovej línie – „*incised wavy line*“).

S cieleným pestovaním plodín sa v Egypte začalo až výrazne neskôr v súvislosti s usadlým spôsobom života kultúrnych komplexov sídliacich v blízkosti údolia Nílu (zrejme až po roku 5300 pred Kr.). Odlišná situácia je i v prípade chovu hospodárskych zvierat. Napríklad rané doklady domestikácie dobytka boli doposiaľ identifikované len na relatívne obmedzenom počte lokalít ako Nabta Playa a Bír Kiseiba. Prostredníctvom archeologických výskumov sa našli osteologické pozostatky väčších bovidov. Avšak ich interpretácia je doposiaľ predmetom odborných debát, nakoľko v ranej fáze je pomerne ťažké s istotou stanoviť, či ide o už skutočne domestikovaný druh. Oprávnenosť danej hypotézy by mohla podporovať skutočnosť, že sa vyskytovali v pomerne suchých oblastiach, kde by takéto väčšie voľne žijúce bylinožravce nemali dostatok vhodnej potravy a vody. Zrejme neboli primárne chované na mäso, ale skôr ako zdroj mlieka. Od druhej polovice 8. tisícročia pred Kr. je zároveň na niekoľkých lokalitách preukázané cielené budovanie väčších studní s postrannými plytkejšími priehlbinami, ktoré mohli slúžiť práve na napájanie dobytka.

Kombinovaný spôsob obživy (pastiersko-lovecko-zberačský) nemuseli využívať všetky komunity žijúce na území Sahary a Západnej púšte. Odlišná situácia je napr. v hornatej oblasti Gilf Kebír, kde sa s výrobou keramiky počíta už v tzv. fáze Gilf B (6800/6500-4400/4300 pred Kr.), ale prítomnosť zdomácnených zvierat je doložená až v priebehu nasledujúcej fázy Gilf C (4400/4300-3500/3300 pred Kr.). Túto skutočnosť okrem iného podporujú aj známe skalné maľby z oblasti Wadi Sura (jaskyňa Wadi Sura I – tzv. Jaskyňa plavcov, jaskyňa Wadi Sura II – tzv. jaskyňa Foggini-Mestekawi/Jaskyňa šeliem), na ktorých je hovädzí dobytok zastúpený len v minimálnom počte, a to len v mladšom štýle – tzv. štýl pastierov dobytka („*Cattle herders style*“) z fázy Gilf C.

V priebehu poslednej tretiny 6. tisícročia pred Kr. došlo v severnej Afrike k výraznej zmene vo vývoji klímy. Tá sa prejavila pozvoľným vysychaním krajiny spojeným s ústupom letných monzúnových dažďov smerom na juh. V dôsledku zhoršených klimatických podmienok a rozširovaním púšte vplyvom ľudskej činnosti (dezertifikácia) nastal presun väčšiny lovecko-zberačských, resp. minimálne v niektorých regiónoch v tom čase už pastiersko-lovecko-zberačských komunít smerom na východ, juh a juhovýchod, do blízkosti údolia Nílu, príp. v menšej miere do hornatých oblastí. Pôvodne kočovné či polo-kočovné komunity začali pozvoľna prechádzať na trvalý usadlý či polo-nomádsky spôsob života. Paralelne s tým, popri chove dobytka (neskôr, od 6. tisícročia pred Kr. aj oviec a kôz) dochádza k rozvoju pestovania kultúrnych plodín. Od toho obdobia sa rieka Níl stala hlavným geografickým centrom celej oblasti. Jej každoročné záplavy zabezpečovali vysokú úrodnosť, vďaka čomu bolo toto územie ešte v dobe rímskej považované za jedného z hlavných producentov obilia v celej ríši. Samozrejme, proces neolitizácie zahŕňal v sebe aj celý rad ďalších inovácií, pričom nie všetky boli výlučne technologického charakteru. Dôležité zmeny sú postrehnuteľné v oblasti symbolického a náboženského života, a takisto v sociálnej štruktúre, kde vidíme napr. postupný nárast diferenciácie spoločnosti.

V období neolitu a eneolitu predmetné územie nepredstavovalo homogénny celok. Až do zjednotenia okolo roku 3000 pred Kr. sú viditeľné viaceré odlišnosti vo vývoji tzv. Dolného (severného) a Horného (južného) Egypta. Neskorý neolit v Dolnom (severnom) Egypte reprezentuje tzv. fajjúmian (Fajjúm A) rozšírený pozdĺž severného a severovýchodného brehu rovnomenného jazera. V priestore jeho sídelných areálov sa podarilo preskúmať väčší počet zahĺbených zásobných jám (spoločné silá) vymazaných hlinou, vystlaných rohožami či prútenými košmi, ktoré boli určené na skladovanie obilia. Nositelia tejto kultúry sa okrem pestovania obilnín venovali chovu hovädzieho dobytka, oviec, kôz a rybolovu. Najstaršie doklady usadlého spôsobu života priamo v údolí Nílu reprezentuje až kultúra Merimda, pomenovaná po eponymnej veľkej osade Merimda Béni Saláma. Na danej lokalite bolo zistené dlhodobé osídlenie (s pravdepodobným hiátom medzi I. a II. vrstvou) spadajúce približne medzi roky 5000-4100 pred Kr. Viaceré artefakty pritom vykazujú príbuznosť s vyššie uvedeným fajjúmianom, s ktorým bola čiastočne chronologicky súbežná. Záverečná fáza kultúry Merimda sa časovo prekrýva s ďalším neolitickým komplexom rozšíreným v severnom Egypte – tzv. kultúrou el-Omari.

V priebehu 4. tisícročia (eneolit) sa na tomto území začala následne rozvíjať špecifická kultúra Maadí (časovo korešponduje s fázou Nagáda I až II). V jej materiálnej náplni nachádzame kombináciu

lokálnych a cudzích prvkov. Túto skutočnosť najlepšie ilustruje architektúra osád a spôsob výstavby príbytkov. Paralelne sú doložené až tri rôzne typy príbytkov, pričom dva majú miestnu tradíciu. Tretí typ predstavujú domy oválneho pôdorysu, zahĺbené (vytesané) až 3 m do skaly, ktoré pripomínajú staviteľské techniky južnej Palestíny (napr. Berševa). Intenzívne kontakty s inými regiónmi (Horný Egypt, ale i Blízky východ) dokladajú takisto početné artefakty (kamenná industria, keramika, väčšie množstvo medenej rudy pôvodom zo Sinajského polostrova a z nej zhotovené nástroje– rôzne ozdoby, šidlá, rybárske háčiky, ale i sekerky). Zdá sa preto pravdepodobné, že popri chove hospodárskych zvierat a poľnohospodárstve, zohrával dôležitú súčasť obživy aj obchod (vrátane diaľkového) a špecializovaná remeselná činnosť.

V materiálnej náplni Horného (južného) Egypta je prechod medzi saharskými a nilotickými kultúrnymi komplexami doložený prostredníctvom tzv. tásijskej kultúry, pre ktorú sú symptomatické vysoké nádoby tulipánovitého tvaru so zaobleným dnom a rytou výzdobou s bielou inkrustáciou. Poznáme ich z lokalít Gabal Ramla (juhovýchodná časť Západnej púšte) či z rovnomenného pohrebiska Dér Tása v údolí Nílu. Analógie tejto kultúry sú známe z južnejších regiónov (oblasť dnešného Sudánu), ale niektorí bádatelia ju zároveň považujú za súčasť (staršiu fázu) o čosi neskoršej badárskej kultúry, resp. predpokladajú, že sa minimálne sčasti podieľala na jej kryštalizačnom procese. A práve v období badárskej kultúry sú v súčasnosti doložené najstaršie jednoznačné doklady poľnohospodárstva na území Horného Egypta. Išlo o menšie osady skôr sezónneho (dočasného) charakteru, situované po okrajoch údolia Nílu. Okrem typických kruhových stavieb sa v ich areáloch preskúmali viaceré zahĺbené obilné jamy a zásobnice so zvyškami pšenice a jačmeňa. V malom počte sú v jej neskoršom období zastúpené i drobné artefakty (napr. šidlá) vytepané z medi.

Ďalšiu fázu preddynastického vývoja južného Egypta reprezentuje nagádska kultúra (cca 4000/3800-3000 pred Kr.). Celý komplex dostal pomenovanie po rozsiahlom eponymnom pohrebisku, ktoré koncom 19. stor. preskúmal jeden z najvýznamnejších archeológov všetkých čias William Mathew Flinders Petrie. Pri vyhodnocovaní nájdených funerálnych prídavkov (najmä keramiky) rozvinul typologickú metódu a pre relatívnu chronológiu odhalil potenciál sekvenčného datovania. Postupne tak bolo možné vyčleniť tri hlavné fázy: Nagáda I – amratian (4000/3800-3500 pred Kr.), Nagáda II – gerzean (3500-3300/3200 pred Kr.), Nagáda III (3300/3200-3000 pred Kr.) a v rámci nich sedem podstupňov. Treba pritom zdôrazniť, že táto periodizácia reflektuje archeologickú projekciu výrazných inovácií v materiálnej kultúre, nie zmeny v etnickom zložení obyvateľstva. Predstavuje teda výsostne umelý konštrukt (podobne ako termín archeologická kultúra) uľahčujúci vedeckú klasifikáciu. Skôr sa v nich odrážajú premeny egyptskej spoločnosti a jej organizácie.

Popri bežných osadách vzniklo v danom období niekoľko sídliskových aglomerácii značného rozsahu (napr. Hierakonpolis, Cínev, Nagáda, Gabalén). To bolo možné len za pomoci elít, a tak dochádza k výraznej vertikálnej sociálnej diferenciácii a rozvoju špecializovaných remesiel. Danú skutočnosť podporujú napr. obľúbené vyobrazenia na keramike v podobe víťaziaceho bojovníka. Odlišnosti v statusoch sa odrážajú takisto v pohrebnom ríte. Popri kostrových hroboch v skrčenej polohe v jednoduchých jamách pokrytých rohožou a minimálnym množstvom príloh, sa postupne budovali nákladnejšie typy. Od fázy Nagáda II narastá u niektorých jedincov i počet hrobových prídavkov (vrátane drobných plastík, kamenných mlatov a tzv. kozmetických paliet). K najznámejším príkladom tohto procesu patrí jamová hrobka L100 z pohrebiska HK6 na lokalite Hierakonpolis datovaná do fázy Nagáda

Obr. 108 Náhrobná stéla kňaza bohyne Hathor, datovaná do Prvého prechodného obdobia (2134 – 2040 pred Kr.).
Archeologické múzeum v Istabule.
Foto: Lucia Nováková.

IIc. Od bežných hrobov sa odlišuje nielen svojou veľkosťou (cca 5×2×1,5 m), ale i použitou stavebnou technológiou (bočné steny z nepálených tehál), rozdelením vnútorného priestoru na dve časti (pohrebná komora a priestor určený na milodary) a výzdobou (steny boli omietnuté a zdobené maľbou s figurálnymi scénami s riečnymi loďami, víťaziacim bojovníkom a pod.). Ešte výraznejšími atribútmi statusu sa vyznačovala o čosi mladšia a majestátnejšia hrobka U-j z Abydos uz obdobia tesne pred zjednotením Egypta. Svojím pôdorysným riešením a rozčlenením vnútorného priestoru pripomína obytný dom – sídlo panovníka. Niektorí bádatelia pripisujú túto hrobku náčelníkovi Škorpiónovi z tzv. 0. dynastie. Okrem veľkého počtu keramických nádob obsahovala aj drobné slonovinové štítky s jednoduchými značkami, ktoré sa v súčasnosti považujú za najstarší doklad písma na danom území. Všetky vyššie uvedené nálezy na jednej strane dokladajú kryštalizačný proces egyptskej elitnej vrstvy a na druhej svedčia o rozvoji skupiny remeselníkov, ktorí sa špecializovali výlučne na zhotovovanie predmetov pre vládnucu vrstvu obyvateľstva.

Materiálna náplň kultúry Nagáda sa v priebehu prelomu jej 2. a 3. fázy postupne rozširuje aj na sever. Jej expanzia azda súvisela so snahou o kontrolu nad dôležitým obchodným koridorom. O charaktere procesu zjednotenia príslušníkov oboch územných celkov disponujeme len obmedzenými údajmi. Zrejme išlo o kombináciu rôznych aliancií a násilných vojenských ťažení pod vedením militantných náčelníkov 0. dynastie z južného (Horného) Egypta, ktorí si postupne podmaňovali a získavali pod svoju kontrolu stále väčšie územia. Dôležité indície poskytuje niekoľko dochovaných artefaktov, medzi ktorými vyniká mlat náčelníka Škorpióna a paleta a mlat panovníka Narmera. Úlohou scén a výjavov znázornených na týchto insígniách moci bola deklarácia a demonštrácia statusu vládcu. Obzvlášť to platí pre tzv. Narmerovu paletu. Tento legendárny zjednotiteľ Horného a Dolného Egypta a zakladateľ 1. dynastie je na nej zachytený v niekoľkých situáciách – ako vychádza z paláca, ako v podobe býka rúca opevnenie nepriateľského mesta, či ako rituálne poráža nepriateľov. Ide o jasný symbolický odkaz: *„ja som nielen zjednotiteľ ríše a jej legitímny vládca, ale zároveň zodpovedám za udržiavanie božského poriadku na zemi“*. S dobou jeho vlády približne okolo roku 3000 pred Kr. (±100 rokov) sa tak začína tzv. dynastické obdobie.

Obr. 109 Mierová zmluva z Kadeša je najstarším dokladom takéhoto dokumentu vôbec. Jej text bol vytesaný na stenách Amonovho chrámu v Karnaku a Ramessea v Tébach. Archeologické múzeum v Istanbule. Foto: Lucia Nováková.

Najstarším autorom členenia následnej historickej takmer tritisíc ročnej epochy Egypta do 30 dynastií bol už staroveký kňaz a učenec Manetho (Manethón) pôsobiaci v 3. stor. pred Kr. S určitými úpravami sa tento systém uplatňuje dodnes. Samozrejme, k presnému vymedzeniu doby vlády jednotlivých dynastií a panovníkom máme v súčasnosti k dispozícii celý rad ďalších epigrafických a písomných prameňov (napr. tzv. Palermská doska, Turínsky papyrus či iné zoznamy kráľov alebo tzv. Démotická kronika a pod.), napriek tomu stále pretrvávajú viaceré rozdiely a nezrovnalosti v ich datovaní. Vláda prvých dvoch egyptských dynastií patrí do archaického obdobia – tzv. cínevské kráľovstvo (3000-2686 pred Kr.). Hlavným politickým a hospodárskym centrom bol spočiatku Cínev (This), pričom neskôr sa novým sídelným mestom stalo Inebu-hedž (tzv. „Biele múry“), v mladších obdobiach známe ako Mennofer (Memfis). Túto periódu charakterizovali kľúčové zmeny nielen v postavení panovníka, v štátnej správe (administratívny aparát), v štruktúre spoločnosti, v kulte, ale i v svetskej a zádušnej architektúre. Počas vlády panovníkov 1. dynastie zostalo miestom ich posledného odpočinku kráľovské pohrebisko v Abydose. Súčasťou nákladných funerálnych celkov

boli sekundárne hroby zvierat a ľudí (najmä mladých mužov), ktorí boli rituálne usmrtení počas pohrebných obradov (napr. pri hrobke kráľa Džera ich bolo dovedna až 318). S nástupom 2. dynastie sa ale egyptskí králi začali pochovávať na inom mieste – v centrálnej Sakkáre.

Nasledujúce obdobie sa označuje ako tzv. Stará ríša a v zásade predstavuje dovŕšenie predchádzajúceho vývoja (3. až 8. dynastia; 2686-2125 pred Kr.). Ustálený centralizovaný systém moci sa prejavil v hospodárskej a politickej konjunktúre zjednoteného Egypta. V materiálnej náplni sa tieto priaznivé pomery odzrkadlili napr. vo výstavbe monumentálnych pohrebných štruktúr – pyramídových komplexov, ktorých úlohou bolo zrozumiteľnou formou vyjadriť majestát a mimoriadne postavenie panovníka. Kým za vlády 3. dynastie mali stupňovitý charakter, od nástupu 4. dynastie nadobudli tvar ihlanu. Autorom a architektom najstaršej z nich (Džoserovej pyramídy) bol Imhotep. Avšak najslávnejšími staviteľmi pyramídových komplexov boli až panovníci nasledujúcej 4. dynastie – konkrétne Chufu, Rachef a Menkauré, ktorých pozostatky dodnes môžeme obdivovať v Gíze. Ostatní nekráľovskí významní členovia egyptskej spoločnosti (napr. vysokí štátni úradníci) sa pochovávali v inom type hrobiek – v tzv. mastabách. Tie sa odlišovali nielen svojím architektonickým riešením, ale i samotným účelom. Ideový koncept pyramíd súvisel s vnímaním panovníka ako boha na zemi zodpovedného za udržiavanie posvätného poriadku *maat*. Umožňovali tak zosnulému kráľovi (bohu) následný výstup do neba, kým u ostatných ľudí predstavovala hrobka miesto ich budúceho posmrtného života.

V poslednej štvrtine 3. tisícročia došlo k evidentnému postupnému nárastu moci správcov krajov na úkor centralizovanej vlády. Výsledkom bola vážna spoločenská a politická kríza sprevádzaná zmätkami. Historikmi sa konvenčne označuje ako 1. prechodné obdobie (9. až 11. dynastia; 2125-2055 pred Kr.). Egyptská ríša sa *de facto* rozpadla na niekoľko menších celkov na čele s lokálnymi vládcami, ktorí nezriedka medzi sebou súperili o moc. Až po nástupe zakladateľa 11., tzv. vesetskej dynastie – Mentuhotepa I., došlo ku konsolidácii pomerov. Jeho dedičom sa napokon podarilo obnoviť pôvodný územný rozsah. To sa zvyčajne považuje za začiatok novej dejinnej epochy – obdobia tzv. Strednej ríše (2055-1650 pred Kr.). Medzi architektonickými pamiatkami daného obdobia vyniká napr. zádušný komplex Mentuhotepa II. Dér el-Bahrí v západných Tébach (Vesét). O čosi neskôr v prvých rokoch vlády 12. dynastie bolo rozhodnuté z politických dôvodov presťahovať hlavné mesto z Téb na sever do Amenemhet-ic-tauej (skrátene Ictauej, Lištu). Dochované archeologické a písomné pramene zreteľne indikujú, že Egypt sa na určitý čas stal svetovou veľmocou.

Už v priebehu 18. stor. pred Kr. sa opätovne objavili problémy spojené s destabilizáciou štátnej správy. To rýchlo využili tzv. Hyksósovia (odvodené z egyptských slov *„hekaw hasut“* doslova „vládcovia cudzích zemí, resp. vládcovia púští“, etnicky pravdepodobne totožní s egyptským označením *„aamu“* – Ázijec). A práve s nimi sa spája tzv. 2. prechodné obdobie (13. až 17. dynastia; 1650-1550 pred Kr.), kedy bol Egypt rozdelený na dva veľké celky. Avšak priame archeologické doklady o násilnom vojenskom uzurpovaní moci či drancovaní miestnych sídlisk Hyksósmi (napr. deštrukčné vrstvy a pod.) sú skôr výnimočné. Pod ich nadvládu sa dostala oblasť delty Nílu na severe krajiny (Dolný Egypt) s hlavným mestom Avaris (Tell el-Dabaa). Naopak, južné územia sa na určitý čas dostali do područia Núbijcov (králi z Kuša, tzv. kermská kultúra). Egyptský kráľovský dvor ale úplne nezanikol. Vo výrazne obmedzenej podobe pretrval prostredníctvom nezávislej 17. dynastie v Thébach, kam sa presídlila z Ictauej. Boli to práve miestni vládcovia, z ktorých iniciatívy vyšli snahy o oslobodenie ústiace do zjednotenia celého Egypta. Hlavnými protagonistami týchto aktivít boli postupne Sekenenré, Kamose až sa napokon Ahmosovi I. (1. panovník 18. dynastie) podarilo dobiť aj samotný Avaris. Táto lokalita pritom z pohľadu klasického archeológa poskytla unikátne archeologické objavy. Rakúskemu tímu archeológov na čele s Manfredom Bietakom sa tu podarilo v 90. rokoch 20. stor. nájsť v odpadových vrstvách v blízkosti zničeného hyksóskeho paláca množstvo drobných úlomkov tzv. minoizujúcich fresiek. Až na výnimky sa však väčšina fragmentov našla v sekundárnej polohe, len niekoľko z nich na pôvodnom mieste, na pozostatkoch stien. Výberom motívov (skoky cez býka, mladí muži ako akrobati, býčie hlavy, vzor meandra – labyrintu, ale i lovecké výjavy či procesie) a použitou technikou (*al fresco*) sa výrazne odlišujú od miestnej tradície. Blízke analógie poznáme napr. z Knóssu alebo Théry. Mimo Egejskej oblasti je v súčasnosti doložený výskyt tohto typu fresiek v Sýrii, napr. na lokalitách Alalach (Tell Atchana) a Tell el-Mišrif (Qatna). Ďalšie drobné úlomky sa našli na území dnešného Izraela v Tel Kabri.

V období strednej a neskorej doby bronzovej sú vzájomné kontakty medzi Egejdou, Egyptom a Blízkym východom potvrdené aj prostredníctvom iných archeologických nálezov. Treba spomenúť nástenné maľby s modrými opicami či vyobrazenia mužov tmavej pleti (Afričanov) v minojskom prostredí. Názor na datovanie minoizujúcich fresiek z Avarisu sa už viackrát menil, a tým aj interpretácia ich vzťahu k minojskej civilizácii. Pôvodne sa doba ich vzniku kládla do neskorého hyksóskeho obdobia. Následne bola táto hypotéza korigovaná v prospech doby panovania Ahmoseho I., ktorý toto mesto (ako už bolo vyššie uvedené) úspešne dobyl. Známa je pritom aj teória spájajúca vznik fresiek s údajným príchodom minojskej princeznej. Tá sa mala stať jednou manželiek vládcu Egypta ako doklad ich vzájomného spojenectva a dobrých diplomatických vzťahov. V súčasnosti sa však nevylučuje ani neskoršie datovanie nástenných malieb v Avarise, a to až do obdobia prvých rokov vlády Thutmoseho III.

Obr. 110 Sarkofág z obdobia Sajskej dynastie, neskôr objavený na nekropole v Sidóne. Archeologické múzeum v Istanbule. Foto: Lucia Nováková.

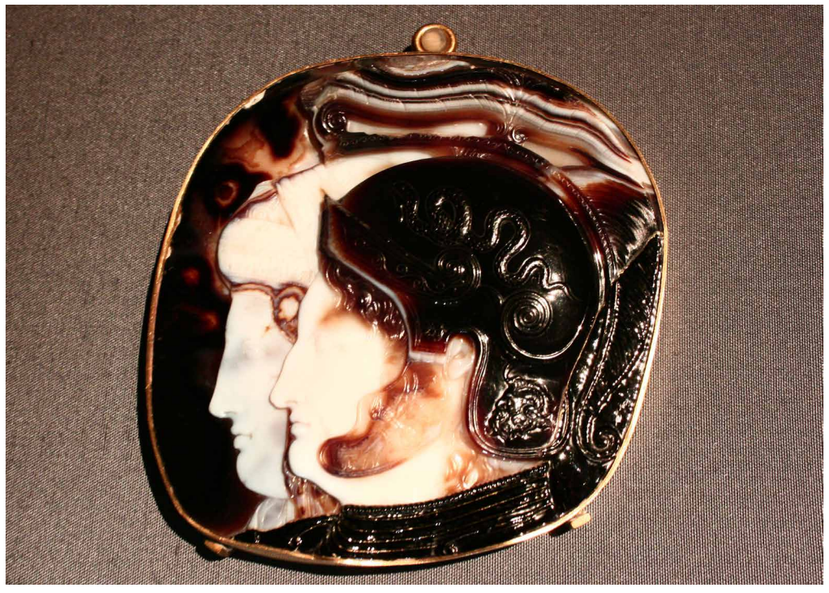
Opätovným zjednotením Egypta sa oficiálne skončilo 2. prechodné obdobie. Neskorá doba bronzová datovaná približne do druhej polovice 2. tisícročia tak korešponduje s nasledujúcou periódou označovanou ako Nová ríša (18. až 20. dynastia; 1550-1069 pred Kr.). Upevnenie moci sprevádzali viaceré vojenské výpravy aj do vzdialenejších oblastí, akými boli Núbia či južná Palestína a Sýria. Pri jednom z takýchto výbojov sa Thutmose I. (1504-1492 pred Kr.) dokonca dostal až k rieke Eufrat a prešiel na územie konfederácie Mitanni. Zároveň bol prvým panovníkom, ktorý si nechal vybudovať hrobku na západnom brehu Nílu neďaleko Théb, v tzv. Údolí kráľov. Úspešná expanzívna politika a reorganizácia štátu podnietili ekonomický rozvoj, čím opäť urobili z Egyptskej ríše významnú mocnosť svetového formátu. Celý rad ikonických starovekých pamiatok vznikol práve počas tohto obdobia. Len v krátkosti možno spomenúť prestavby a obnovy chrámov v Luxore, Amonovho chrámu v Karnaku, vrátane tzv. aleje sfíng, či tzv. Memnónove kolosy datované do vlády Amenhotepa III. Nemenej známe sú práce stvárnené v štýle tzv. amarnského umenia z čias jeho syna Achnatona. Avšak práve neúspešné reformy zrealizované s cieľom potlačiť vplyv kňazov Amonovho chrámu v Karnaku napokon vyústili v snahu úplne vymazať Achnatona s jeho náboženskými reformami a jeho nástupcu Tutanchamóna z povedomia ľudí. Panovníci následnej 19. a 20. dynastie sú predstaviteľmi Ramessovcov. Niektorí z nich (napr. Ramesse II.) sa pritom považujú za najväčších bojovníkov na egyptskom tróne.

Posilnenie armády umožnilo návrat k expanzívnej politike, pričom ale narazili na ambície veľmi zdatného protivníka – Chetitov. Zvyšujúce sa napätie vyvrcholilo jednýmz najznámejších vojenských stretov staroveku – bitkou pri Kádeši v roku 1286 pred Kr. Patový výsledok donútil obe strany po niekoľkoročných vyjednávaniach k podpisu mierovej zmluvy medzi Ramessom II. a Chattušilišom III. v roku 1269 pred Kr. Za jeden z vrcholov staviteľskej činnosti tohto panovníka možno bezpochyby považovať dve skalné svätyne v Abú Simbel, ktorým v dôsledku výstavby Asuánskej priehrady istý čas hrozilo zničenie či trvalé poškodenie. Avšak vďaka úsiliu mnohých odborníkov pod záštitou UNESCO bol celý monumentálny komplex po častiach prenesený a nanovo zrekonštruovaný na bezpečnom mieste. V závere 19. a počas 20. dynastie došlo k opätovnému zhoršeniu pomerov a oslabeniu centralizovanej správy. Fáza nestability a mocenských rozvratov príznačných pre záver doby bronzovej a začiatok doby železnej v oblasti Stredomoria sa nevyhla ani Egyptskej ríši a chronologicky korešponduje so začiatkom tzv. 3. prechodného obdobia (21. až 24. dynastia; 1069-664 pred Kr.). Počas neho Egypt ovládli líbyjskí, núbijskí a na istý čas aj asýrski vládcovia.

Hospodársky, politický a sociálny vzostup nastal až v období Neskorej ríše. Obchodné, vojenské i kultúrne kontakty medzi Grékmi a Egypťanmi sa prehĺbili počas tzv. sajskej renesancie (664-525 pred Kr.). Charakterizovala ju vláda 26. dynastie, nazývanej podľa sídelného mesta v delte Nílu tiež Sajskou. „Východogrécke“ obce v Malej Ázii sa dostali do područia Lýdskej ríše. O rozvoj gréckeho sveta sa zaslúžili Feničania, ktorí Helénom sprostredkovali kultúrne a technologické výdobytky z Blízkeho východu. Najstaršou a dlho jedinou gréckou kolóniou v Egypte bola osada Naukratis, nachádzajúca sa neďaleko hlavného mesta. Obchodníci z východnej časti gréckeho sveta ju pravdepodobne založili v druhej polovici 7. stor. pred Kr. Približne do rovnakého obdobia sa kladie počiatok iónskej kolonizácie Čiernomoria. Medzi najvýznamnejšie mestá v celom Stredomorí patril v tom čase Milétos, pokladaný za „perlu Iónie“. Stal sa metropolou pre najmenej 75 novovzniknutých miest. Prítomnosť Miléťanov v Egypte (*Hdt. 2.178*) potvrdzujú aj archeologickénálezy. Obyvatelia dórskych, iónskych i aiolských miest si v Naukratide postavili spoločný chrám anatólskych Grékov – *Hellenion* (*Hdt. 2.178*).

Na viacerých miestach v Egypte spolunažívali grécki, najmä iónski a kárski žoldnieri (*Hdt. 2.152, 154, 163, 3.11*). Podieľali sa tiež na vojenskej výprave Psamteka II. (gr. *Psammis*) do Núbie približne v roku 592 pred Kr. O ich vzájomnej kultúrnej blízkosti svedčia archeologické a epigrafické nálezy z egyptskej Memfidy**.** Spomínaní žoldnieri zanechali nápis v gréčtine aj na jednej z kolosálnych sôch Ramesse II. (gr. *Ramesses*) v Abú Simbel. Cudzí žoldnieri sa stali dôležitou zložkou egyptských armád 26. dynastie (*Hdt. 2. 152-154*). Egyptský vládca Vahjebre (gr. *Apries*), ktorý vládol medzi rokmi 589-570 pred Kr., napadol grécku Kyrénu. Tento útok ho stál trón, hoci sa opieral o iónskych a kárskych žoldnierov. (*Hdt. 2. 161-163, 4. 159*). Jeho premožiteľ Ahmose II. (gr. *Amasis*) sa stal „priateľom“ Grékov. Práve on im azda dovolil usadiť sa v Naukratide. Spoliehanie sa na Grékov sa prejavilo v politike „diplomatických“ darov gréckym svätyniam, čím nadviazal na svojich predchodcov. Takto obdaroval chrámy v Miléte, na Rhode, Kyréne či na Same. Prispel tiež na obnovu delfského chrámu (*Hdt. 2. 178-182*). Ani grécki žoldnieri však nezachránili krajinu faraónov pred perzskou inváziou v roku 525 pred Kr.

Kultúra starovekého Egypta zásadným spôsobom ovplyvnila kultúru Grékov. Ani neskorší antickí autori sa „neodvážili“ pokladať Egypťanov za barbarov. Tento postoj je pochopiteľný v kontexte ich monumentálnych chrámov, pyramíd či starobylej kultúry. Egyptský vplyv je možné vidieť najmä v gréckej architektúre a sochárstve. Blízky vzťah medzi egyptskou a gréckou architektúrou si uvedomil už Hérodotos (*Hdt.2.4*). Na konci orientalizujúceho obdobianastala určitá zmena v rámci

Obr. 111 Ónyxová kamea Ptolemaiovcov – Ptolemaios II Filadelfos a jeho manželka a sestra Arsinoe. Kunsthistorisches Museum Wien. Foto: Miroslava Daňová.

sakrálnej architektúry. S narastajúcimi rozmermi stavieb začali grécki architekti viac používať iný materiál: drevo a nepálené tehly nahradil kameň. Inšpirácie týchto zmien, spolu s použitím stĺpu ako kľúčového funkčného a dekoratívneho prvku verejných stavieb, sa hľadajú právev priestore Blízkeho východu a Egypta. Zmeny sa netýkali len vonkajšej podoby chrámov. Do gréckeho sveta sa dostal tiež obrad umiestnenia kultovej sochy, označovaný ako *hidrusis*. Svoj pôvod má pravdepodobne v obrade „otvárania úst a očí," čiže akéhosi oživenia kultovej sochy, ktorý spomínajú už egyptské a mezopotámske pramene.

Podobne aj egyptské sochárstvo rozhodujúcim spôsobom ovplyvnilo diela gréckych majstrov. Nešlo len o sfingy, ktorých grécke napodobeniny mohli byť levantského či anatólskeho pôvodu, ale najmä o mužské a ženské sochy označované ako *kúroi* a *korai*. Spočiatku napodobňovali strnulé monumentálne sochárske diela egyptských umelcov, ale čoskoro nadobudli viac realistické črty. Nahota mužských sôch sa chápe v kontexte heroizácie. Gréci ju totiž nepokladali za dôvod pre ostych či hanblivosť, čím sa odlišovali od iných národov (*Hdt.1.10*). Okolo roku 570 pred Kr. sa v Naukratide sústredil celý grécky obchod s Egyptom. Prosperujúce obdobie skončilo dobytím Egypta perzským vládcom Kambýsom v roku 525 pred Kr. Egypt, „dar Nílu" ako ho nazval Hérodotos (*Hdt.2.5*), sa stal perzskou satrapiou. Počas tzv. prvej perzskej nadvlády (525-404 pred Kr.) došlo k viacerým povstaniam, ktoré Achajmenovskú ríšu značne oslabovali. Gréci, najmä Aténčania, ich podporovali najmä v kontexte grécko-perzských a peloponézskych vojen. V roku 460 pred Kr. postavili na stranu líbyjského vládcu Inara (II.), ktorý vystupoval ako potomok sajskej dynastie. Avšak ani pomoc Aténčanov nezabránila jeho porážke v roku 454 pred Kr. (*Thuc. 1.104, 109-110*).

Informácie o týchto povstaniach sa zachovali v dielach antických autorov Polyaina, Isokrata, Diodora Sicílskeho alebo Cornelia Nepota. Spočiatku boli neúspešné. Zmena nastala až v roku 411 pred Kr., keď sa na čelo Egypta postavil jediný vládca 28. dynastie Amenardis (gr. *Armytaios*) zo Sají, nazývaný tiež Psamtek V. Ten dosiahol úspech aj za pomoci krétskych žoldnierov. Jeho vládou začalo posledné obdobie nezávislosti Egypta. Za asi 60 rokov sa vystriedali tri dynastie, počas ktorých sa perzskí králi niekoľkokrát pokúsili dobyť stratenú satrapiu. Faraóni 28.-30. dynastie sa opierali – podobne ako ich predchodcovia – o gréckych žoldnierov. Situácia sa zmenila začiatkom 4. stor. pred Kr. Aténčania sa spojili s Peržanmi namiesto Sparty. Neúspešnú perzskú inváziu do Egypta viedol v rokoch 375-374 pred Kr. aténsky vojvodca Ifikrates. Na stranu Egypta sa postavila Sparta. Prvý faraón 29. dynastie Nefaraud(ž) I. ešte v roku 396 pred Kr. podporil spartského kráľa Agesilaa II. na jeho ťažení proti Perzii. Keď chcel faraón Dždhor (gr. *Teós*) využiť povstanie satrapov v Malej Ázii (366-360 pred Kr.), tiež si zabezpečil pomoc Grékov. Jeho spojencami bol spartský kráľ Agesialos II. a aténsky vojvodca Chabrias, ktorý velil egyptskej flotile. Výprava skončila vzburou v armáde a útekom Dždhora k Peržanom.

Novému faraónovi Nachtharehebovi II. (gr. *Nektanebes*) na trón pomohol práve spartský kráľ. Tento posledný egyptský faraón domáceho pôvodu v rokoch 351-350 pred Kr. úspešne čelil ďalšiemu perzskému vpádu i vďaka gréckym oddielom vedeným Aténčanom Diofontom a Sparťanom Lamiom. V roku 345 pred Kr. dokonca poslal na pomoc vzbúrenému Sidonu oddiel 4000 gréckych žoldnierov pod vedením Mentora z Rodu. Nasledujúci vývoj svedčí o rozhodujúcej pomoci Grékov. Perzský kráľ Artaxerxes III. žiadal o vojenskú podporu pri plánovanom ťažení do Egypta Grékov (344 pred Kr.). Atény a Sparta ho síce nepodporili, ale Téby a Argos vyslali 1000, resp. v prípade Argu 3000 hoplitov. Táto inváziaž bola úspešná a Egypt sa tak ešte na jedno desaťročie dostal opäť do perzského područia. Druhá perzská nadvláda (343-332 pred Kr.) trvala až do príchodu Alexandra Veľkého, ktorého v Egypte vítali ako osloboditeľa od achajmenovského útlaku. Alexandrovu moc v Egypte posilnilo miestne kňazstvo. Podľa písomných prameňov založil počas svojho života asi 70 miest. Najznámejším z nich sa stala práve Alexandria ležiaca pri západnom ramene Nílu. Prístavné mesto bolo vybudované podľa plánov Deinokrata z Rodu (*Plut. Alex. 26.3*).

Smrťou Alexandra Veľkého v roku 323 pred Kr. sa jeho rozsiahla ríša rozpadla. Vojny jeho nástupcov (*diadochov*) trvali približne 20 rokov. Súčasťou zápasu o moc bola snaha vojvodcov pochovať Alexandrove telesné pozostatky, čím by podporili vlastné nároky na trón. Podarilo sa to zakladateľovi kráľovskej dynastie Ptolemaiovcov (Lagovcov) v Egypte, macedónskemu vojvodcovi Ptolemaiovi. Neskôr dostal prívlastok *Sotér* (Spasiteľ). Alexandrovo telo pietne pochoval v Memfide, jeho

Obr. 112 Helenistická mozaika s Nílom – slávnosť na počesť boha Sobeka. Centrale Montemartini.
Foto: Lucia Nováková.

Obr. 113 Socha riečneho božstva Nílu (*Neilos*) – odpočíva opretý o sfingu, spolu so svojimi deťmi (*Carpi* – ovocie zeme) alebo Pygmejmi. Po jeho boku je roh hojnosti (*cornucopia*). Museo Pio Clementino.
Foto: Miroslava Daňová.

nasledovníci ho však previezli do mauzólea (*sema*) v Alexandrii. Hrobka sa stala miestom oficiálneho uctievania macedónskeho kráľa podporovaného kráľovskou dynastiou. Písomné správy o nej sa vytratili až v 3. stor. po Kr. Ptolemaiovci využili aj miestnu egyptskú tradíciu a založili vlastný kult, zvýraznený verejnými slávnosťami a umeleckými dielami, najmä kráľovskými portrétmi. Nadviazali pritom na zobrazenie ideálneho vládcu, ktoré predstavoval už Alexander. Dvorným maliarom macedónskeho kráľa sa stal Apellés, sochárom zas Lysippos (*Plut. Alex.4.2*). Portréty v glyptike mal na starosti Pyrgoteles. Autorstvo charakteristických prvkov, ktoré sa stali ikonografickými prvkami oficiálnych portrétov helenistických vládcov sa pripisuje Lysippovi.

Alexander sa obvykle zobrazoval ako mladík pripomínajúci čiastočne héroov (nahota), s dlhými vlasmi v charakteristickom účese s *anastolé,* niekedy držiaci oštep (*Plut.Mor.360d*). Naklonená hlava a živý výraz jeho očí (*pothos*) prezrádzal nepokojného ducha. Často bol portrétovaný v aktivitách, ktoré boli vyhradené pre príslušníkov kráľovského rodu (poľovačka alebo jazda na koni). Scény zobrazujúce porážku nepriateľa, ktorý leží pod nohami jeho koňa, zodpovedali blízkovýchodnej tradícii zobrazenia víťazného vládcu. Portréty na koni sa stali predlohou pre jazdecké sochy, ktoré boli typické pre helenistických vládcov a rímskych cisárov. Atribútmi ptolemaiovských kráľov sa stal diadém a prilba, odkazujúca na macedónskeho dobyvateľa (s baraními alebo býčími rohmi – Alexander ako Zeus Ammon, so sloním chobotom, levou kožou – Herakles ako zakladateľ dynastie Argeovcov). Dôležité impulzy pre ptolemaiovské kráľovské portréty vniesli umelci z juhozápadnej Anatólie, pre ktorú bol charakteristický ekonomický, kultúrny a politický rozvoj v rámci tzv. iónskej renesancie. Išlo o zobrazenie miestnych vládcov a satrapov v kruhu svojich najbližších. Manželský portrét sa tak stal dôležitou súčasťou dynastickej propagandy v krajine na Níle.

Patrónom ptolemaiovskej dynastie bol najmä Dionýzos. Alexandria sa stala kozmopolitnou metropolou, centrom umenia a obchodu. Ptolemaios I. založil stredisko súdobej vedy a kultúry – *Museion*, ktorého súčasťou bola známa knižnica. Spolu s množstvom ďalších učencov tu pôsobil dejepisec a kňaz Manehto, v diele ktorého (*Aigyptiaka*) sa zachovalo množstvo informácií o chronológii egyptských dejín. Medzi mestá s prevahou gréckej kultúry patrila aj Ptolemais na západnom brehu Nílu v Hornom Egypte a už spomínaná Naukratis. Macedónski vládcovia rešpektovali náboženstvo a kultúrne zvyklosti Egypťanov, čo sa prejavilo v nadväznosti na miestnu sakrálnu architektúru a pri obnove chrámov. Príkladom synkretizmu egyptského a gréckeho náboženstva bol kult nového božstva Serápida. Spomínané aktivity slúžili na legitimáciu kráľovskej vlády. Moc dynastie mali upevniť aj manželstvá medzi súrodencami. Oficiálnym jazykom ríše sa stala gréčtina a dôležité štátne funkcie zastávali Macedónci a Gréci. Vojaci a vojenskí vyslúženci získali v krajine rôzne pozemky (*kleruchie*). Zachovalo sa veľké množstvo písomných prameňov týkajúcich sa správy ríše, ale aj bohatá korešpondencia v rámci menších hospodárstiev. Vďaka nálezom papyrovpoznáme niektoré divadelné hry alebo fragmenty diel významných antických autorov. Našli sa predovšetkým na mieste gréckych (neskôr rímskych) osád vo Fajjúmskej oáze alebo v okolí Tébaidy.

Vláda Ptolemaiovcov v Egypte sa vyznačovala hospodárskou prosperitou, ktorú však od 2. stor. pred Kr. narúšali častédomáce povstania i zahraničné konflikty. Počas tzv. Sýrskych vojen súperili so Seleukovcami o nadvládu nad územím medzi Kilíkiou a Egyptom, Koilé Sýriou. Boje sa skončili vyčerpaním obidvoch rivalov, čím sa otvorila cesta pre ďalšie, navzájom konkurujúce si veľmoci, Rím a Partskú ríšu. Poslednými vládcami ptolemaiovskej dynastie bola známa kráľovná Kleopatra VII. a jej brat Ptolemaios XIV. Egypt sa stal rímskou provinciou v roku 30 pred Kr., rok po Oktaviánovom víťazstve nad spojeným loďstvom Marca Antonia a Kleopatry. Cisár Hadrián navštívil Egypt dvakrát. Na počesť svojho spoločníka Antinoa, ktorý sa utopil v Níle v roku 130 po Kr., tu založil mesto nazvané podľa neho Antinopolis. Súčasne mu udelil božské pocty. Portréty tohto pôvabného mladíka sú známe z rôznych častí Rímskej ríše. Egypt ako cisárska provincia spadal pod výlučnú právomoc samotného cisára a slúžil ako obilnica Ríma. Prosperoval najmä vďaka pravidelným záplavám Nílu. Odkaz na túto rieku je možné vidieť v rímskom sochárskom umení. Mozaiky i nástenné maľby zobrazujúce krajinu Nílu, ktoré zdobili rímske vily či chrámy, sa však objavujú už v helenizme (Nílska mozaika z Palestriny). Pokles produkcie egyptského obilia je možné pozorovať od 3. stor. po Kr., kedy západná časť Rímskej ríše začala čeliť viacerým ekonomickým, sociálnym a vojenským krízam.

Literatúra

Bárta, M.: Příběh civilizace: vzestup a pád stavitelů pyramid. Praha 2016.

Bárta, M.: Život a smrt ve stínu pyramid: staroegyptská hrobka a společnost v době stavitelů pyramid Staré říše. Praha 2008.

Bietak, M.: Avaris, the capital of the Hyksos: recent excavations at Tell el-Dab´a. London 1996.

Bietak, M.: Rich beyond the dreams of Avaris: Tell el-Dab´a and the Aegean world – a guide for the perplexed: A response to Eric H. Cline. In: Annual of the British School at Athens 95, 2000, s. 185-206.

Burian, J.: III. Egyptská Stará říše; V. Egyptská Střední říše; IX. Egyptská Nová říše; XIII. Pozdní Egypt. In: Burian, J./Oliva,P.: Civilizace starověkého Středomoří I. Praha 2015, s. 61-69, 82-86, 125-137, 200-211.

Curtius, L.: Die antike Kunst I. Ägypten und Vorderasien. Berlin 1913.

Grimm, G. et al.: Kunst der Ptolemäer und Römerzeit im Ägyptischen Museum Kairo. Mainz 1975.

Hölbl, G.: A History of the Ptolemaic Empire. London 2001.

Holub, V.: Civilizace starověkého Egypta a Mezopotámie. Holešov 2017.

Charvát, P.: Zrození státu. Prvotní civilizace Starého světa. Praha 2011, s. 15-67.

Kitchen, K. A.: The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 BC). Warminster 1996.

Kuper, R./Kröpelin, S.: Climate-Controlled Holocene Occupation in the Sahara: Motor of Africa‘s Evolution. Science, Vol. 313, Issue 5788, 2006, s. 803-807.

Oliva, P.: I. Egypt. In: Burian, J./Oliva,P.: Civilizace starověkého Středomoří I. Praha 2015, s. 40-44.

Pavúk, P.: Avaris, mínojské fresky vo východnom Stredomorí a egejská chronológia. In: Studeníková, E.(ed.): Južné vplyvy a ich odraz v kultúrnom vývoji mladšieho praveku na strednom Dunaji. Bratislava 2005,s. 42-59.

Riggs, Ch.: The Oxford Handbook of Roman Egypt. Oxford 2012.

Rogge, E.: Statuen der 30. Dynastie und der ptolemäisch-römischen Epoche. Mainz 1999.

Shaw, I. (ed.): The Oxford History of Ancient Egypt. Oxford/New York 2000.

Świderkowa, A.: Helada králů. Praha 1972.

Świderkowa, A.: Když papyry promluvili. Praha 1972.

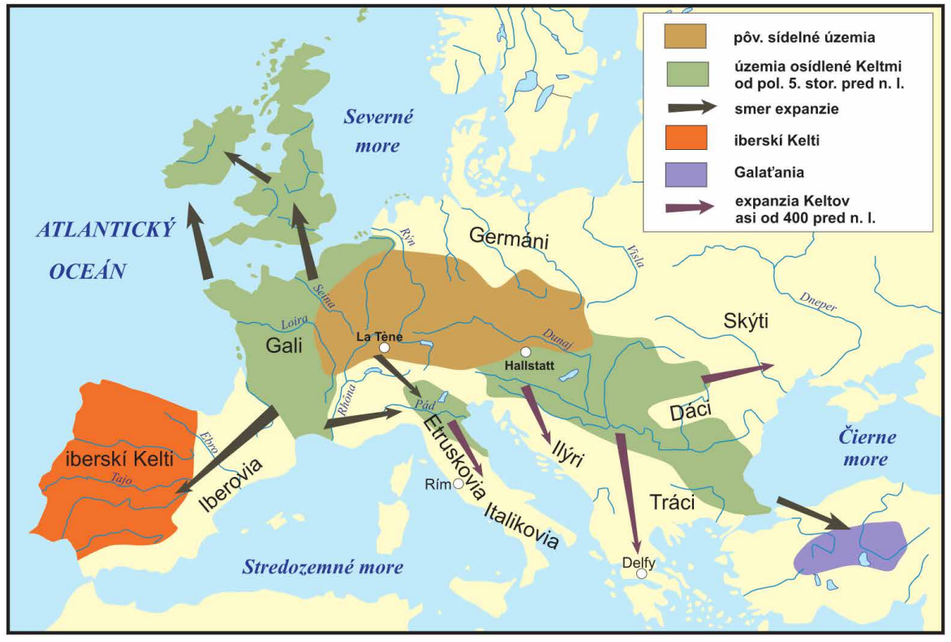
Trigger, B. G./Kemp, B. J./O‘Connor, D./Lloyd, A. B.: Starověký Egypt: dějiny společnosti. Praha 2004.

Wendorf, F./Schild, R.: Holocene Settlement of the Egyptian Sahara. Volume 1: The Archaeology of Nabta Playa. New York 2001.

II.6 Kelti (*M. Novotná*)

Počiatky Keltov, prvý raz podľa mena spomínaných Hekataiom z Milétu okolo r. 500 pred Kr. siahajú do západohalštatského okruhu, do jeho mladšej fázy. Rozprestrel sa na území od východného Francúzska, švajčiarskej Jury, juhozápadného Nemecka až po južné a západné Čechy. Vplyv gréckych kolónií západného Stredomoria (osobitne prístav Massalia), etruskej Itálie a rozšírenie železa ako technického kovu prispeli k zmenám, ktoré sa v tomto okruhu od 6. a v 5. stor. pred Kr. odohrali. Dotkli sa hospodárskej a spoločensko-sociálnej štruktúry tamojšieho obyvateľstva. Ich prejavom sa stali opevnené výšinné sídliská na dôležitých dopravných tepnách, z ktorých sa vyvinuli ústredia moci miestnych kniežat, a kde sa sústreďoval južný import. Halštatská nobilita obľubovala luxus a svoje postavenie aj po smrti prezentovala v komorových hroboch pod mohylou v blízkosti sídla. V ich výbave boli výrobky z drahých kovov, zvyšky drahocenných látok, kovový riad a voz (dvoj- a štvorkolesový).

K najznámejším neskorohalštatským rezidenciám patrí v Burgundsku Mont Lassois, ležiaci na priesečníku vodnej dopravy po Seine s cestou od Stredozemného mora na sever. Z blízkej nekropoly je hrob „princeznej z Vix“ s povestným bronzovým volutovým kratérom (v. 1,64 m, hmotnosť 208,6 kg, objem 1100 l) vyrobenom pravdepodobne v juhoitalskej dielni. Grécky pôvod majú tiež viaceré nálezy z najnovšie objaveného hrobu z Lavau na predmestí Troyes na Seine (asi 150 km juhovýchodne od Paríža). Zo Švajčiarska možno menovať kniežacie sídlo v Chatillon-sur-Glane na západe a Uetliberg na východe. Z južného Nemecka to bol o. i. Heuneburg a k nemu patriaca nekropola s najväčšou mohylou Hochmichele. Rad pozoruhodných nálezov obsahoval sekundárne neporušený hrob z Eberdingen-Hochdorfu. Lôžkom zosnulého bola 2,75 m dlhá bronzová kliné na pohyblivých kolieskach, na operadle s výjavmi blízkymi situlovému umeniu hornej Itálie a východných Álp. Stavebná technika druhej najstaršej vrstvy na Heuneburgu (horizont loďkovitej spony obdobia HaC2/HaD1) s múrom zo sušených tehál a s bastiónmi zodpovedá stredomorskej, resp. severo-stredoitalskej oblasti. V Čechách k včasným centrám patria Závist (počiatky v HaD2/3), Minice a Vladař. V uvedenom „kniežacom prostredí“ 6.-

Obr. 114 Mapa centrálneho územia laténskej kultúry v 5. stor. pred Kr. a rozšírenie keltských kmeňov v Európe a Malej Ázii. Autor: Ján Lacika (CC BY-SA), prevzaté z http://beliana.sav.sk/media/6937.

Obr. 115 Glauberg. Kamenná socha héroa alebo druida zobrazujúca zosnulého z hrobu 1 s pancierom, štítom, mečom a nákrčníkom. Podľa: Hermann 2002.

5. stor. pred Kr. ležia korene novej kultúry a umenia Keltov. Najmladšie sídlo na Hohenaspergu a mohyly akými boli Kleinaspergle pri Stuttgarte (s importmi z doby medzi r. 450-430 pred Kr.) alebo z Glaubergu v Hessensku (5. stor. pred Kr.) patria už včasnej dobe laténskej.

Priekopou, valom a kolmi vymedzený okrsok v blízkosti mohylového hrobu 1 na Glaubergu podľa novšieho bádania slúžil ako „astronomická pozorovateľňa“ (Kalenderbauwerk) nadregionálneho významu. Sakrálnu funkciu miesta umocňujú kamenné sochy (jedna celá, tri ďalšie v zlomkoch) a tzv. „procesiová cesta“ (určená azda pre zosnulého do sveta mŕtvych). Myslí sa na uctievanie zbožštených predkov alebo héroov. Odev, šperky, zbraň a listová koruna pochovaného sú verne napodobené na soche. Po skulptúre muža z Hirschlandenu (datovanej do HaD2/3) ide o ďalšie domáce kameňosochárske práce v životnej veľkosti, inšpirované Stredomorím. Pokrývka hlavy (helma), dýka či krátky meč, torques a nahé telo muža z Hirschlandenu predstavuje ideálny typ bojovníka, ktorý nemá ďaleko k staršej homérskej tradícii. Poloha rúk, ako výraz „dignitas“, disproporcia nôh k telu umožňujú porovnanie s neskorogeometrickými a včasnoarchaickými vzormi.

K Hekataiovi (540-475 pred Kr.), ktorý nositeľov tejto kultúry nazval Keltoi, sa trochu neskôr pripojil Hérodotos (cca. 484-425 pred Kr.). U ďalších gréckych a rímskych autorov sú menovaní aj ako *Galli* alebo *Celtai*, a po vpáde do Grécka a Malej Ázie aj ako *Galátai*. Kelti sami poznali písmo, ale z kultových dôvodov ho sotva používali. Koncom ich včasnej kultúry boli kniežacie sídla opustené. K príčinám patrilo zhoršenie klímy s priamym vplyvom na produkciu obživy, korózie pôdy, zrútenie hospodárstva a spoločensko-sociálneho poriadku. Ku kolapsu prispel rýchly nárast obyvateľstva. Podľa Pompeia Troga zem Galov bola preľudnená a nútila ich hľadať nové sídla. Rovnaké svedectvo zanechal Lívius v Rímskych dejinách s rozprávaním o kráľovi Ambigatovi. Ten poveril Belovesa a Segovesa uskutočniť sťahovanie. Lós prisúdil Belovesovi viesť vysťahovalcov na juh, do Itálie, Segovesovi určil východ. Sťahovanie znamenalo začiatok novej epochy historických Keltov, pozostávajúcich z mnohých kmeňov, ktorých kultúra sa rozšírila na veľkom území západnej, strednej a juhovýchodnej Európy.

Skoro sa vyčlenili skupiny bojovníkov, ktoré sa zúčastňovali rabujúcich pochodov a vojen. Ich vpád do Pádskej nížiny pripravil cestu veľkému sťahovaniu na juh. Za bojovníkmi nasledovali celé rodiny a kmene. Zaujali Melpum (Miláno), usadili sa okolo Brescie a Verony, pri Lago Maggiore i pri brehoch Ticina. Neskôr, cez územie obývané už ich súkmeňovcami, tiahli na územie južne od Pádu. Prichádzali do Umbrie a na adriatické pobrežie. O tom, že si dosiahnuté oblasti prisvojovali násilím vypovedá stéla z Bologne so scénou boja medzi Etruskami a Keltmi, fragment vlysu z Civita Alba s galským bojovníkom ako predobrazom invázie, doloženej spálenou vrstvou v etruskom meste Marzabotto. Súčasne Rimania postupovali proti Etruskom a okolo r. 390 ovládli už časti ich územia. Nevedeli však zabrániť „rabujúcim hordám Senonov“, ktorí skoro stáli pred Rímom (Polybios) a vyvolali zdesenie. Aj v nasledujúcich rokoch bol Rím viac razy vystavený prepadom a rabovaniu, ukončenom v r. 332/331

Obr. 116 Glauberg. Zlatý nákrčník z hrobu 1. Podľa: Hermann 2002.

Obr. 117 Roquepertuse. Kelto-ligurská sediaca postava bojovníka s odlomenou hlavou a prekríženými nohami nazývaná aj „krajčírskou polohou“ („Schneidersitz“) so zvyškami polychrómnej maľby. Podľa: Rapin 2002.

pred Kr. podpísaním dohody s keltskými Senonmi. K týmto udalostiam sa viaže niekoľko legiend, m. i. o záchrane mesta husami bohyne Juno, či o potupných podmienkach mieru uzavretých s vodcom Brennom. Tretie storočie, v ktorom Rím zväčšoval svoje územie severným smerom znamenal aj ústup Keltov s rozhodujúcou bitkou pri Telamone r. 225 pred Kr., po ktorej stratili veľkú časť obsadeného územia.

Bójovia, keď r. 192 pred Kr. neubránili Bononiu, odtiahli na sever a usadili sa v Čechách. Pod tlakom Germánov jedna z vetví veľkého kmeňa Bójov sa presunula k strednému Dunaju, kde už veľmi skoro prenikol keltský živel aj v podobe malých skupín obyvateľstva (o.i. pohrebiská v Stupave a Bučanoch, opevnená výšinná osada v Horných Orešanoch na Slovensku). Koniec ich panstva predznamenalo stretnutie s Dákmi okolo polovice 1. stor. pred Kr. (*deserta Boiorum*), Plíniom Starším situovanom do Panónie. Sťahovanie Keltov na východ zaznamenané historicky a archeologicky ukazuje na cestu pozdĺž Dunaja cez Železné vráta (medzi r. 300-280 pred Kr.) na jeho dolný tok. Tento bojový zväz pozostával z troch skupín, z ktorých jedna sa dostala do Srbska, druhá do Trácie a tretia s Brennom cez priesmyk pri Termopylách až do Delf, s cieľom zmocniť sa pokladu v svätyni Apolóna. Keď pokus stroskotal (279 pred Kr.) tiahli späť do Macedónie, časť k Dunaju, kde sa spojili s tamojšími Keltmi (obidve skupiny známe ako Skordiskovia s centrom v dnešnom Belehrade – rímskom Singidunum).

Časť kmeňov z pôvodného zväzu pokračovala na východ do Anatólie. Ťažili z politickej situácie, ktorá vznikla po smrti Alexandra Veľkého. Antiochos I. ich donútil usadiť sa v údolí rieky Halys vo Frýgii, i tak sa ich nepodarilo spacifikovať. V r. 240 pred Kr. Attalos síce zvíťazil, no mier s Galatmi museli pergamskí vládcovia ešte viac razy hájiť. Ochrana pred barbarskými Galmi sa stala súčasťou politiky Pergamonu. Pamiatkou víťazstva nad nimi za Eumena II. je v r. 180 pred Kr. dokončený pergamský oltár, zasvätený Diovi a Aténe. Veľký vlys znázorňuje boj bohov s gigantmi, symbolizujúc triumf nad Galatmi. Aj v tomto prostredí je obraz „barbarov“ dvojaký: ako víťazní a udatní žoldnieri v službách helenistických vládcov a drsné, po koristi túžiace hordy, či zomierajúci bojovník s divokým výrazom

Obr. 118 Bojovník z Hirschlandenu. Podľa: Frey 2002

Obr. 119 Mšecké Žehrovice. Hlava Kelta – hérosa alebo druida. Podľa: Karasová 2002.

Obr. 120 Keltské zlaté mince (c – f) a ich grécke predlohy (b). Podľa: von Rohen 1991.

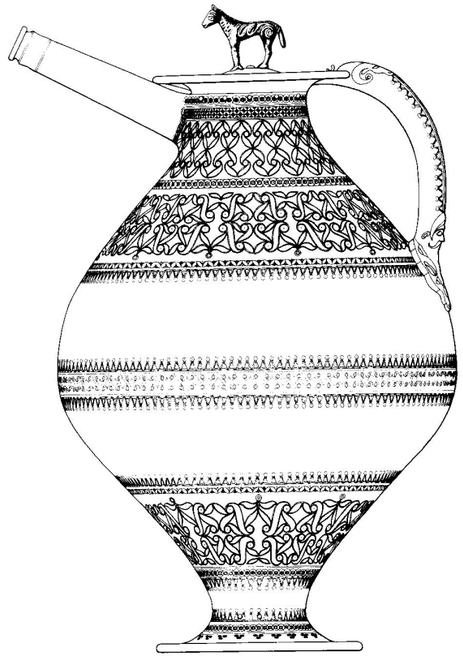
Obr. 121 Keltské mince – tetradrachmy (averz a reverz) s nápisom (70 – 40 pred Kr.) z jedného z pokladov z Bratislavy, Žilinská ul. Podľa: Kolníková 2012.

v tvári a rozcuchanými vlasmi. V maloázijsko-helenistickom umení je víťazstvo „nad barbarmi“ v Delfách brané ako panhelénske a pergamonské oslavované ako nastolenie božského poriadku.

Expanzia Keltov do Itálie, Podunajska a na Balkán v písomných prameňoch nazývaná keltským sťahovaním, okolo r. 200 pred Kr. končí spätným pohybom kmeňov. V nasledujúcej neskorej dobe laténskej vznikali veľké aglomerácie okolo opevnených sídiel, Caesarom nazvaných oppidami – „mestami Keltov“ (*urbs*). Odlíšil ich od otvorených dedín (*vicus*) a dvorcov. V stredoeurópskom prostredí sa im prisudzuje charakter najstarších miest. Oppidum – kmeňové ústredie plnilo viac funkcií. Bolo sídlom správy, obchodu, remesla, náboženského života, miestom razby

Obr. 122 Kanvica s rúrkovitou výlevkou z Rheinheimu. Podľa: Haffner 1992.

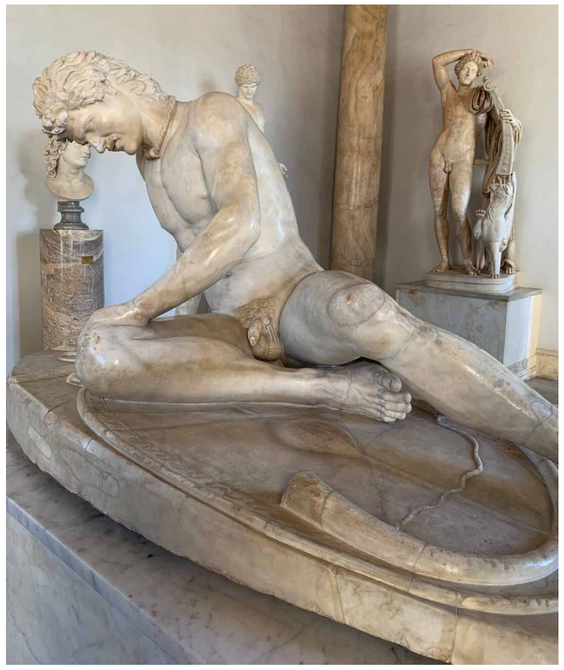

Obr. 123 Kanvica z Waldalgesheimu. Podľa: Frey 1992.

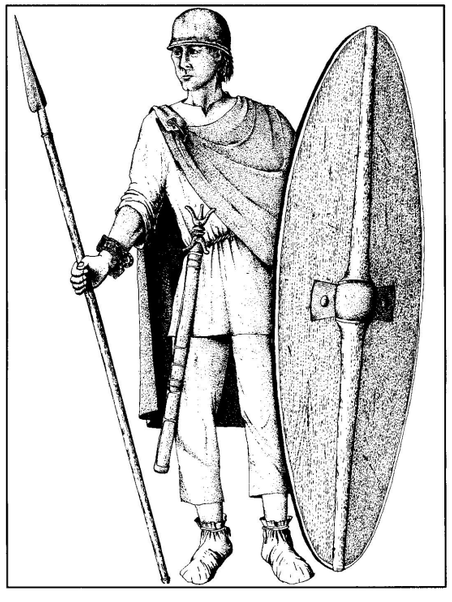
mincí a útočiskom obyvateľov z okolia (Alésia, Bibracte, Kelheim, Manching, Stradonice, Závist, Bratislava, Budapešť a i.).Veľké kmene mali aj viaceré oppidá. Pri konštrukcii opevnenia sa rozlišujú dva hlavné typy: Caesarom opísané galské múry (*murus gallicus*) a stena s kolmi (Pfostenschlitzmauer), ktorej čelná strana mala kamenné obloženie medzi zvislými kolmi. V podstate v obidvoch prípadoch išlo o nasucho kladené kvádre s prekladmi z dreva.

Predstava o rozpínavosti Keltov a rozlohe ich sídelného územia by nebola úplná bez zmienky, že už od 4. stor. pred Kr. sa vo viacerých vlnách zo severnej Galie presúvali do Británie, Írska, Škótska a Walesu, kde sa udržali najdlhšie. Podľa arzenálu železných zbraní objavených v La Téne pri Neuenburskom jazere vo Švajčiarsku (výskumy 1858-1914) pomenoval E. Desor v r. 1868 mladší úsek predrímskej doby železnej laténskou, ktorej nositeľmi boli Kelti. Medzi cca 2500 predmetmi boli železné zbrane, poľnohospodárske náradie, súčasti konského postroja, spony, drevené taniere a i. Väčšina nálezov spadá do obdobia ohraničeného druhou polovicou 3. až 1. stor. pred Kr. (dendrologické dátum štítu: 229 pred Kr., kolesa: 38 pred Kr.). Už v r. 1885 O. Tischler rozdelil dobu laténsku na tri periódy: včasnú, strednú a neskorú (najmä podľa typologického vývoja spony a meča). V súčasnosti sa používa niekoľko, najmä regionálnych chronologických triedení, príp. prepracovaná Reineckeho schéma.

Od Iberského polostrova, cez Francúzsko, brehy Stredozemného mora a Atlantického oceánu na západe a Balkán na východe Kelti vytvorili civilizáciu v mnohom vzájomne si podobnú. Jej nositeľmi sa stali široké ľudové masy, líšiace sa od dvorského prostredia, z ktorého geneticky vyšli. Bohaté hroby miestnych kniežat vystriedali ploché kostrové pohrebiská vybavené osobným majetkom zosnulých, ktoré zamenil v 2. stor. pred

Obr. 124 Zomierajúci Gal. Rímska mramorová kópia gréckej práce asi z r. 230- 220 pred Kr. Musei Capitolini. Rím.
Foto: Erik Hrnčiarik.

Obr. 125 Keltský bojovník. Rekonštrukcia.
Podľa: Novotná 1994.

Kr. žiarový rítus. Honosné šperky z drahých kovov nahradili bronzové spony, náramky, nánožníky a zvlášť typické nákrčníky – torquesy. Kovové stolové súpravy vystriedala keramika sériovo vyrábaná na hrnčiarskom kruhu. Kelti vynikali v zhutňovaní železa a v kováčstve. Priniesli nové a zdokonalili už známe druhy pracovného náradia: kosu, radlicu, krojidlo, ovčiarske nožnice, kováčske kliešte, kladivá, sekery, rôzne druhy klincov. Zo strednej a neskorej doby laténskej v strednej Európe pochádza veľa depotov železných predmetov (Magdalensberg, Liptovská Mara, Plavecké Podhradie a i.), v niektorých centrách aj s miestnou výrobou. Povestní boli aj ako výrobcovia zbraní. Veľký a široký meč spôsoboval hrôzu u Rimanov. Plutarch (*Camillus vitae*) opisuje skúsenosti s keltským spôsobom boja v dobe ich vpádu r. 367 pred Kr. Camillus vedel, že najväčšiu silu majú v mečoch, s ktorými barbarsky narábali a najčastejšie nimi odtínali hlavy a paže. Výzor keltských bojovníkov, ich výzbroj a výstroj približujú miestne a helenistické sochárske diela a reliéfy. Sochy Galov s obnaženou hornou časťou tela a s nákrčníkom sa zhodujú so správami, podľa ktorých v zápale boja odhadzovali odev.

Železo prevzalo u Keltov úlohu technického kovu, bronz a zriedkavejšie drahé kovy slúžili na výrobu ozdôb a šperkov, v umeleckom remesle dopĺňanom novými technikami a materiálmi (emailérstvo, sklárstvo napodobňujúce antické sklo), aj s menej hodnotným lignitom (sapropelit). Pri kovoch sa spomína bohatstvo železa v Galii, podľa Plínia najmä v Noricu. Caesar (*Comentarii*) vyzdvihuje veľkú schopnosť galských stolárov. Prejavom prosperity a umeleckej dokonalosti so zvládnutím ryteckej techniky je razba mincí vychádzajúca z grécko-macedónskych a rímskych predlôh. Za staršiu techniku sa zvyklo považovať odlievanie do hlinenej formy (západokeltské), vo východokeltskom prostredí sa mince prevažne razili. Z bývalého Československa prvé zlaté mince napodobňovali macedónske razby, najmä statéry a ich diely. Pre neskoršie strieborné razby boli predlohou aj republikánske denáre. Ikonografia umožňuje rozlíšiť typy sústredené v určitej geografickej oblasti čím dáva tušiť, že miestne kniežatá razili vlastné mince. Mincovníctvo sa riadilo potrebami trhu a to aj napriek tomu, že Kelti nedodržiavali vždy presnú jednotku hmotnosti. Jednotlivé typy mincí sa nazývajú podľa charakteristického znaku, náleziska či iných konvenčných kritérií. Bratislavské mince opatrené nápisom rímskou kapitálkou, sú najstarším písmom na Slovensku. Nezvyčajná koncentrácia pokladov mincí i svedectvá miestnej razby na území dnešnej Bratislavy svedčia o význame miesta ako dôležitého centra – oppida v dobe pred pádom keltskej moci na strednom Dunaji. Keltom sa pripisujú aj prvé podkovy naznačujúce, že budovali pevné cesty, a že kôň sa okrem jazdy využíval aj ako ťažná sila na prepravu tovaru. Na potrebu osobnej ochrany a majetku poukazujú prvé železné kľúče.

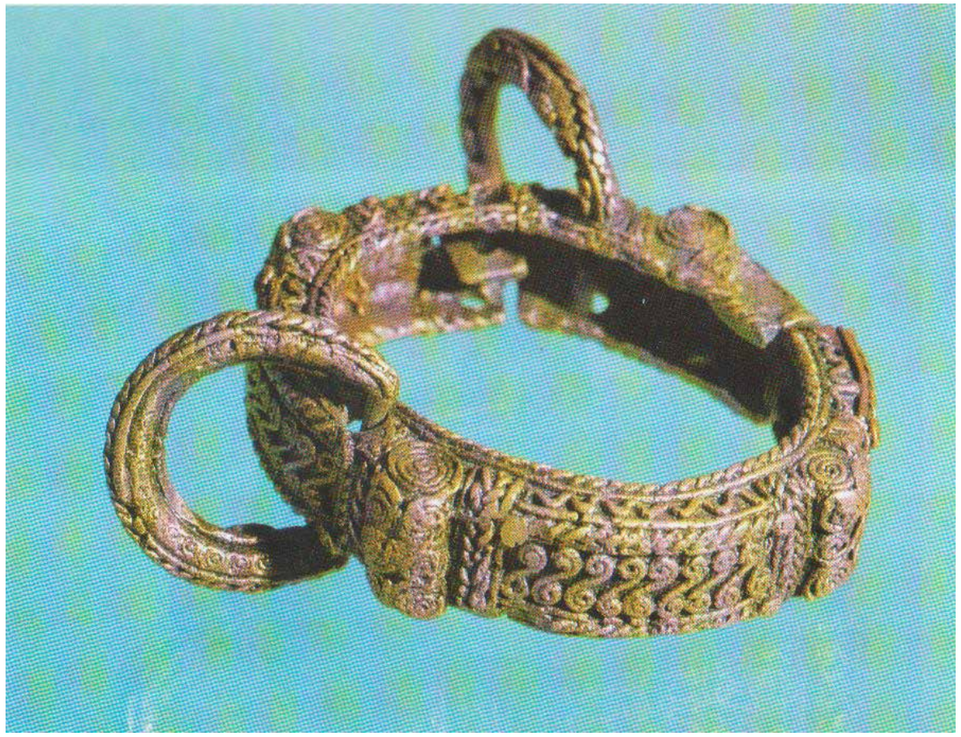
Všetky výdobytky Keltov nie sú len výsledkom vlastných schopností, ale k mnohému dospeli dotykom s antickým svetom. Popri spôsobe života, ktorý sa v neskorom období usilovali napodobňovať, preberali skúsenosti z hospodárskeho života, vrátane peňažného systému, z kultúrneho hľadiska zavedením gréckych a rímskych písomných znakov. V očiach antickej spoločnosti zostali barbarmi, ktorých si príliš neväžili, no zároveň sa ich aj báli. Výzor a zvyky Keltov boli antickými autormi neraz vystavené posmechu a poníženiu. Priznávali však ich odvahu a bojovnosť. S uznaním, ktoré sa strieda s ponížením o nich o.i. písal Diodoros Sicílsky. Pochválil ich pekný telesný vzrast a dodal, že ich telo je chorobne zmäkčilé, zženštilé a biele. Ich vlasy nie sú iba prirodzene svetlé, ale dosahujú ich aj farbením vápenným luhom. Preto sú silné a nedajú sa odlíšiť ľudské od konských. Tí, čo sa neholia a majú bradu, keď jedia, visí im do jedla. Zároveň obdivoval ich plášť z pestrofarebného tkaniva (*chitón*) a kožený alebo kovový opasok (príp. reťaz) držaci nohavice, ktorými sa od Grékov a Rimanov odlišovali. Antickým autorom vďačíme aj za ďalšie informácie o ich živote. Poseidónia z Apameie (2. stor. pred Kr.) zaujalo ich stolovanie a strava, pozostávajúca z málo chleba a veľa mäsa vareného vo vode alebo pečeného na uhlí. Tí, ktorí žijú pri riekach alebo na pobreží mora jedia ryby pečené so soľou, octom a rascou. Bohatí pijú dovezené neriedené víno, masy pijú pivo, do ktorého dávajú rascu. Spoločenské rozvrstvenie keltskej spoločnosti a sociálne postavenie remeselníkov nebolo v centre pozornosti antických správ. Spomínajú iba hornú vrstvu rytierov a druidov, ktorých Caesar považoval za jedinú váženú vrstvu, všetci ostatní – prostý ľud sú ako otroci (*plebes paene servorum habetur loco*), ktorí sami od seba nič nepodniknú a nie sú pozývaní na porady.

Mnoho informácií o náboženstve, kultových zvyklostiach a obetovaní priniesli terénne výskumy. Niektoré zo zvykov prešli z doby halštatskej. Kelti vyhľadávali obetné miesta v jaskyniach, na návršiach, alebo obetné dary na vyhradených miestach vkladali do vyhĺbených šácht či studní, niekedy

s celými súpravami nádob (napr. obetná šachta z oppida Agen v juhovýchodnom Francúzsku medzi r. 120-100 pred Kr.). Zvyšky popola, dreveného uhlia ale aj artefaktov sa ako obetiská nachádzajú na exponovaných miestach, na horských, najmä alpských priesmykoch. Osobitné miesto pripadá nálezom z riek a bezprostredného okolia studničiek a prameňov. Takým je aj votívny poklad uložený vo veľkom kotle pri termálnom prameni v Duchcove v Čechách s viac než 1600 kusmi spôn a náramkov a ďalšími v bezprostrednom okolí, pôvodne azda zavesenými na konáre stromov. Medzi obetami rôzneho druhu sa nachádzali ľudské a zvieracie zvyšky, ktoré mohli mať priamy súvis s kultovým jedlom a rituálnou antropofágiou. K včasným svätyniam patrí stavba na Závisti v Čechách (od HD1/HD2 do LT B1, kedy bola spálená), kde neskôr vybudovali oppidum (cca od 175 pred Kr.). Vo včasnom období boli kultovými okrskami miesta s hrobmi významných mužov – bojovníkov ako výraz kultu héroov (Glauberg). K najznámejším z murovaných svätýň patria kelto-ligurské v Roquepertuse, s lebkami vystavenými vo vstupnom portiku (od konca 4. do konca 3. stor. pred Kr.) a Entremont (3.-2. stor. pred Kr.) v južnom Francúzsku s kultom bojovníkov alebo predkov. Na viaceré druhy obetných praktík poukazuje svätyňa v Ribemont-sur-Ancre (3.-2. stor. pred Kr.) s množstvom kostí dospelých mužov, ale aj zvierat, so zbraňami, súvisiaca s obetovaním vojnových zajatcov a ukoristených zbraní (*Diodoros*). Ako tropaion vystavovali uťaté hlavy nepriateľa. V južnom Nemecku a priľahlých zemiach (Čechy, Morava, Rakúsko) sa od stupňa LT C2 za istú formu svätyne považovali aj tzv. Viereckschanzen, v súčasnosti spájané s dvorcami, ktoré mohli mať aj kultový okrsok. Za takýto dvorec sa o.i. považujú Mšecké Žehrovice, odkiaľ pochádza realisticky podaná hlava Kelta – podľa účesu azda druida, ktorý bol možno heroizovaný. Z podobného prostredia sa k votívnym darom zaraďujú drevené plastiky z lokality Fellbach-Schmieden (dendro dátum: 123 pred Kr.). Zlomky kamenných hláv z oppida na Závisti a Českých Lhotic mali asi iný význam než ľudské plastiky z Francúzska, kde vďaka blízkym kontaktom s Grékmi mohli predstavovať aj božstvo. Potvrdenie kultového významu cudzopasných rastlín priniesol nález „stromčeka“ z pozláteného striebra, či skôr kmeňa stromu na ktorom je ovinutý – podľa listov dobre rozpoznateľný – brečtan popínavý z oppida v Manchingu. Až v neskoršej dobe, za cisára Claudia (prvá polovica 1. stor. po Kr.), keď boli druidi znevážení a vyhnaní, sa obetné zvyky menili na symbolické.

Kult a predstavy o viere Keltov stáli pod vplyvom učenia druidov, ktorí zrejme neboli len najvyššou duchovnou, ale aj svetskou autoritou. Podľa antických prameňov Kelti boli veľmi poverčiví, verili v záhrobie a sťahovanie duší, blízke pytagorejskému učeniu, preto druidov považovali aj za filozofov. Jednotlivé božstvá Galov porovnal Caesar s rímskym panteónom, bez galských mien. Najvyššie božstvo – „vládca neba“ – zodpovedá Jupiterovi, so symbolmi slnka v podobe kolesa a blesku. Ďalej menuje Mercura, nasleduje Apolón, Mars, Minerva. Podľa Marca Annaea Lucana (1. stor. po Kr.) boli ich hlavnými bohmi Teutates, Esus a Taranis, prví dvaja porovnateľní (identickí) s Merkúrom a Martom, Taranis s Jupiterom, resp. Dis Pater. Menuje aj bohyňu koní, Eponu. Traja veľkí bohovia sú zobrazení už na včasných umeleckých dielach 5. stor. pred Kr. Na kanvici s rúrkovitou výlevkou z Reinheimu je Taranis na pokrievke v postave koňa s ľudskou hlavou, na uchu Teutates s ľudskou maskou nad hlavou barana a Esus vo forme bradatého muža. Všetky tri božstvá sú tiež na kanvici z Waldalgesheimu. Na zobákovitej kanvici z Halleinu má Taranis podobu netvora, pod ktorým je štylizovaná hlava Teutata s baraními rohmi, a Esus s ušami jeleňa. Do 13 obrazov sú zoradené scény na striebornom kotle z Gundestrupu, približujúce šírku ich mytologických predstáv. Interpretácia je založená na porovnaní s neskoršími reliéfmi rímskej doby.

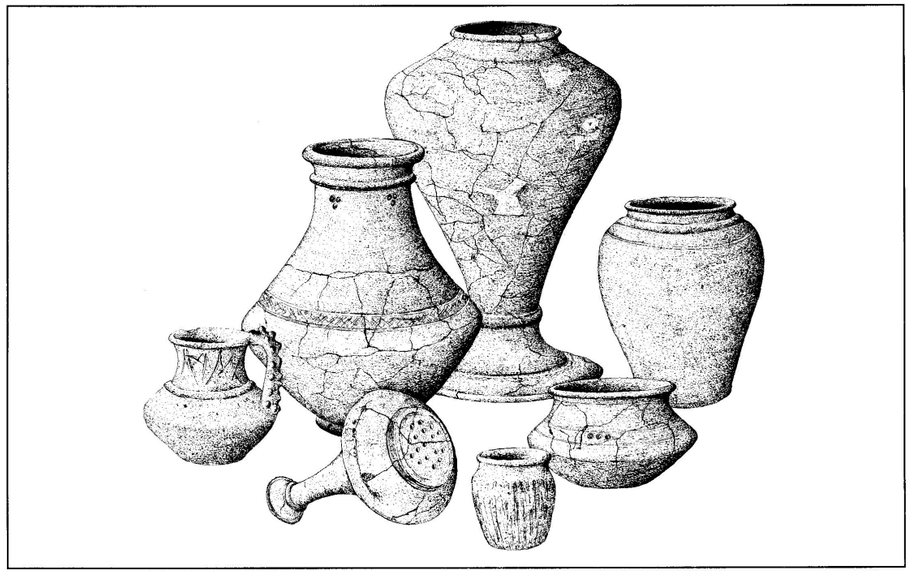
Podobne ako u Grékov, aj u Keltov dosiahlo umelecké remeslo vysokú úroveň, spočívajúcu v remeselnej dokonalosti. V šperkárstve preberali stredomorské technológie používané v drahom kove (filigrán, granulácia), v skle a emailérstve. Už vo včasnom období sa vyznačovali výzdobou dosahovanou kružidlom i abstraktným a schematickým videním prírody. Dynamika a presadzovanie magických mediteránnych predlôh sa spočiatku posudzovali ako „znečistenie fenoménu jazyka gréckeho umenia“ (o. i. Déchelette). Rozlišuje sa niekoľko štýlov časove a územne ohraničených. Priekopník bádania o keltskom umení P. Jacobstahl (*Early Celtic Art*, 1944) rozlišoval štyri štýly: po viac statickom včasnom štýle 5. stor. prechádza cez pohyblivý waldalgesheimský, nazvaný podľa hrobu pri Mainzi (4. a včasné 3. stor., s rozkvetom v dobe sťahovania), k neskorému (3. a 2. stor. pred Kr.), delenom na plastický a štýl mečov. Doteraz má základnú platnosť. O. H. Frey posudzoval rôzne aspekty

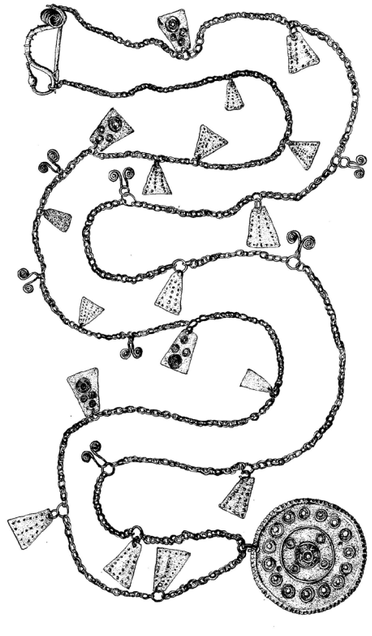
Obr. 126 Náramok zdobený plastickým štýlom z laténskeho pohrebiska v Chotíne. Podľa: Novotná 1994.

keltského umenia na báze umeleckého vývoja v Stredomorí. Pri ornamentoch často dosahovaných kružidlom myslel na prevzatie podnetov z gréckych alebo etruských prác. Ich variačná šírka siaha od viac geometrických až k vegetabilným vzorom. Reakciou na stretnutie s umeleckým remeslom Grécka a Itálie bol vznik vlastného laténskeho štýlu, odzrkadľujúcom neraz vzťah k náboženským predstavám ich tvorcov. Vo včasnom (early) štýle patriacom stupňu LT A (r. 475/450 pred Kr.) sa mytické figúry (napr. v podobe starca s bradou) a démoni skoro zmenili na fantastické zmiešané bytosti bez toho, aby sa dalo poznať, či ide o človeka, zviera alebo chiméru (napr. spona, pásová zápona či pošva meča z Glaubergu). Inokedy ľudskú postavu, či hlavu alebo masku zhotovenú vo vysokom reliéfe z obidvoch strán lemujú zmiešané bytosti (Stupava), či okrídlené sfingy (Weiskirchen). Nemali len dekoratívny, ale aj nábožensko-symbolický význam.

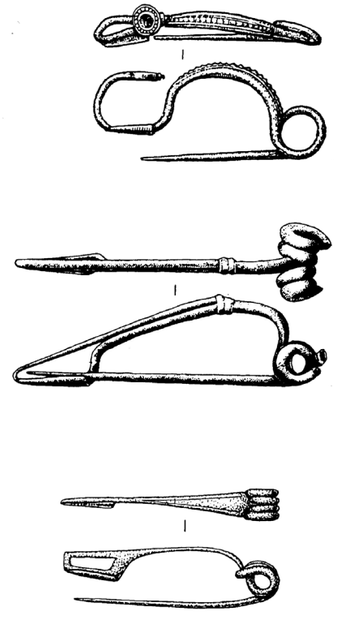
K italsko-etruskému vplyvu sa pripájal ohlas Orientu, ktorý sa tu a tam prejavoval už v neskorej dobe halštatskej. Predstaviteľom včasnolaténskej keramickej formy a výzdoby je šošovicovo sploštená fľaša z Matzhausenu (Horná Pfalz). Okrem vkolkovanej výzdoby má vlys so zvieratami, s rozpoznateľným jeleňom, diviakom, ale aj vlkom alebo psom, prenasledujúcim zajaca. Podľa O. H. Freya včasné keltské umenie má niekoľko rozdielnych koreňov, siahajúcich do Itálie, na Východ, Balkán a na územie Grécka. Waldalgesheimský štýl obdobia LT B1 (r. 380/350 pred Kr.), nazývaný tiež úponkovým, charakterizujú vzory zo vzájomne pospájaných úponiek, špirál, slučiek a terčov. Časté sú rastlinné vzory (napr. kanvica z eponymnej lokality). Plastický štýl LT B2 (r. 320/300 pred Kr.) až LTC1 (r. 250/235 pred Kr.) vyniká vystupujúcou reliéfnou výzdobou v ľudskej, zvieracej či rastlinnej podobe. Považuje sa za vrchol keltského umeleckého remesla. V Karpatskej kotline, vrátane Slovenska, sú častejšie zastúpené šperky a ozdoby v plastickom štýle. Ide najmä o spony (Nebojsa, Chotín, Veľká Maňa), náramky (Chotín, Palárikovo, Veľká Maňa, Úľany n. Žit.), či nánožné kruhy (Chotín, Malá n. Hr., Palárikovo). K najkrajším výrobkom plastického štýlu patrí zlatý náramok z Aurillacu, k bronzovým zasa dvojdielny so závesnými kruhmi z Chotína, odliaty do stratenej voskovej formy, napodobujúci techniku filigránu.

Obr. 127 Keramika vyrábaná na hrnčiarskom kruhu. Podľa: Novotná 1994.

Obr. 128 Reťaz so sponou a záveskami z Turca – bližšie neznáme nálezisko. Podľa: Novotná 1994.

Obr. 129 Spony včasnej, strednej a neskorej doby laténskej. Podľa: Miron 1992.

Od stupňa LTC1, ale najmä v LTC2 (r. 190/180 pred Kr.), sa rozvíjal štýl mečov, s nálezmi sústredenými na území dnešného Rakúska, Čiech, Slovenska a Maďarska. Výzdoba umiestnená spravidla na hornej časti pošvy alebo čepele má podobu ľudskej hlavy, zvieraťa, či jeho symbolu, ktorý mohol mať aj hlbší význam (napr. v spojení s jedným z hlavných keltských božstiev). Z neskorého stupňa LTD1 až LT D3 (r. 130/120-20/15 pred Kr.) sú známe drobné rytecké práce o.i. na minciach, okrem cudzích predlôh aj s vlastnými námetmi. Na keramike z neskorých oppíd v Karpatskej kotline sa vyskytuje jednoduché maľovanie v pásoch najčastejšie hnedou (pôvodne červená) a bielou farbou. Koniec civilizácie Keltov v strednej Európe okolo prelomu letopočtov privodili zo severu Germáni a z juhu Rímska ríša.

Antické pramene

Caesar, G. I.: Commentarii de bello Galico. Válečné paměti. Preklad Ivan Bureš, Václav Dědina, Marie Husová, Václav Marek. Praha 1972.

Literatúra

Birkhan, H.: Kelten. Bilder ihrer Kultur. Wien 1999.

Bouzek, J.: Keltové našich zemí v evropskem kontextu. Praha/Kroměříž 2007.

Cain, H. U./Rieckhoff, S. (eds.): Fromm – Fremd – Barbarisch. Die Religion der Kelten. Austellungskatalog Leipzig. Mainz 2002.

Das Rätsel der Kelten vom Glauberg. Glaube – Mythos – Wirklichkeit. Stuttgart 2002.

Die Welt der Kelten. Zentren der Macht. Kostbarkeiten der Kunst. Stuttgart 2012.

Europa Celtica. Untersuchungen zur Hallstatt- und Laténekultur. Espelkamp 1996.

Frey, O. H.: The Stone knight, the Sphinx and the Hare: New aspects of Early Figural Celtic Art. Proceedings of the Prehistoric Society 64, 1998, s. 1-14.

Frey, O. H.: Keltische Kunst in vorrömischer Zeit. Marburg 2007.

Hundert Meisterwerke keltischer Kunst. Schmuck und Kunsthandwerk zwischen Rhein und Mosel. Trier 1992.

Chytráček, M./Metlička, M.: Die Höhensiedlungen der Hallstatt- und Laténezeit in Westböhmen. Památky archeologické – Supplementum 16. Praha 2004.

I Galli e l´Italia. Roma 1979.

Jacobstahl, P.: Early Celtic Art. Oxford 1944.

Kuckenburg. M.: Die Kelten in Mitteleuropa. Stuttgart 2004.

Meyer, K. M./Schreiber, T.: Keltendarstellungen im Archäologischen Museum der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster. Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie 35, 2012, s. 139-164, tab. 34-38.
Pieta, K.: Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska. Nitra 2008.

Venclová, N.: Druidové, archeologie a historie. Památky archeologické XCIII, 2002, s. 153-172.

Zachar, L.: Keltské umenie na Slovensku. Bratislava 1987.

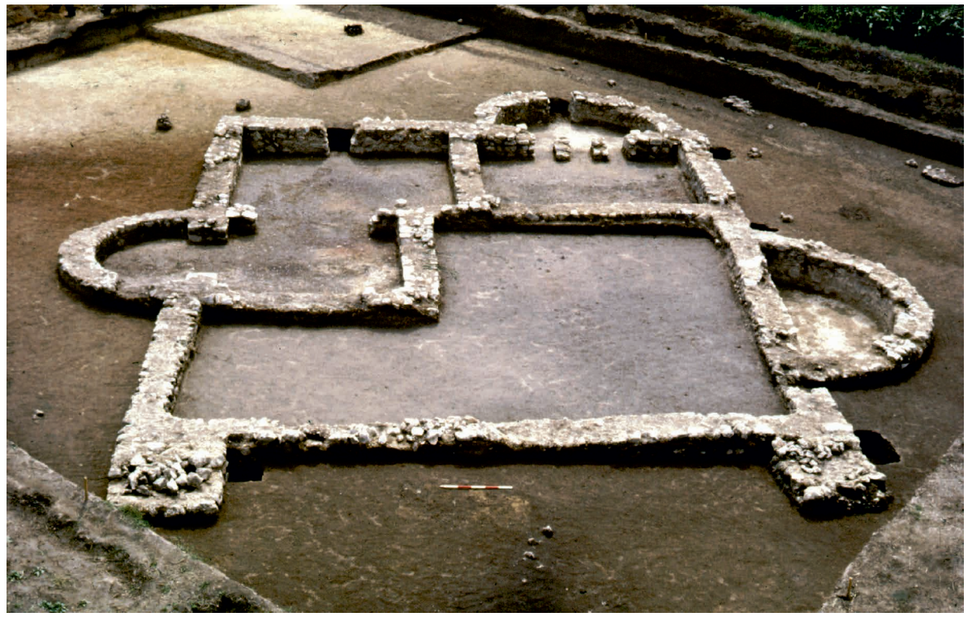
II.7 Germáni *(V. Varsik)*

Pojmom Germáni sa súhrnne označujú kmene indoeurópskej jazykovej skupiny, ktoré obývali rozsiahle územia západnej, strednej a severnej Európy. Do pozornosti antických autorov sa dostali najmä od čias Caesarových výbojov v Galii. Neskôr pôsobili striedavo ako partneri, rivali, spojenci a nepriatelia Rimanov. Germánske vpády predstavovali jeden z rozhodujúcich faktorov, ktoré viedli k úpadku a konečnému zániku Rímskej ríše. Na jej troskách Germáni potom vybudovali včasnostredoveké kráľovstvá, z ktorých najvýznamnejšia bola Franská ríša. Najstaršia zmienka o Germánoch sa objavuje koncom 3. stor. pred Kr. (*Fasti triumphales* z roku 222 pred Kr.). K prvej vážnej vojenskej konfrontácii Germánov s Rimanmi došlo v závere 2. stor. pred Kr. pri ťažení Kimbrov a Teutónov. Grécki historici z druhej a prvej polovice 1. stor. pred Kr. (najmä Poseidónios z Apameie) ich ešte pokladali za Keltov alebo za neznámy národ zo severu. Až Caesar na základe osobných skúseností začal dôsledne odlišovať Galov/Keltov od Germánov, ktorí obývali územia východne od Rýna. Germánia v Caesarových predstavách však bola len akýmsi úzkym predpolím Galie, za ktorým sa rozkladali hlboké lesy alebo neobývaná pustatina. Od čias Caesara sa Germáni na severe (spolu s Partmi na východe) zaradili k najnebezpečnejším nepriateľom, ktorí ohrozovali rímske hranice.

Za Augustovej vlády rímske vojenské operácie dosiahli rieku Labe, čím sa geografické znalosti značne prehĺbili a územie Germánov sa v očiach Rimanov rozšírilo až po rieku Vislu. Najpodrobnejší a aj najobsiahlejší opis pomerov germánskeho sveta predstavuje Tacitova *Germania* dokončená okolo roku 98 po Kr. Územia východne od Labe Tacitus označil ako *Suebia*, ktorá na východe hraničila s územím Dákov a Sarmatov. Množstvo detailných informácií obsahuje spis alexandrijského geografa Klaudia Ptolemaia z polovice 2. stor. po Kr. Ptolemaios je aj autorom termínu *Germania magna* (Veľká

Obr. 130 Mužský účes v podobe tzv. svébskeho uzla sa pre rímskych umelcov stal pomôckou pre zobrazenie Germána, v tomto prípade na tzv. Portonaccio-sarkofágu s bojovou scénou z 2. stor Museo Nazionale Romano – Palazzo Massimo. Rím. Foto Vladimír Varsik.

Obr. 131 Jedna z najlepšie zachovaných rímskych stavieb severne od Dunaja sa nachádza v Bratislave-Dúbravke. Bola súčasťou rezidencie germánskeho veľmoža z 3. stor. Foto Titus Kolník, archív Archeologického ústavu SAV v Nitre.

Germánia), aby tak odlíšil územia rímskych provincií *Germania inferior* a *Germania superior*. Antickí autori Germánov na jednej strane vykreslili ako divokých a bojovných barbarov, ale na druhej strane neváhali obdivne vyzdvihovať ich slobodu a neskazené mravy. Samozrejme, že tým zároveň nepriamo kritizovali pomery v Ríme. K neskorším významným dejepiscom patrili Cassius Dion Cocceianus (155-235 po Kr.) s cennými informáciami k markomanským vojnám a Ammianus Marcellinus (330-400 po Kr.), ktorý opísal udalosti na Dunaji v 4. stor. až po bitku pri Hadrianopoli v roku 378.

Obr. 132 Germánska hlinená trojnožka z kvádskeho sídliska v Branči. Foto Vladimír Varsik.

Z archeologického hľadiska sa korene Germánov hľadajú v prostredí jastorfskej kultúry, ktorá sa v posledných šiestich storočiach pred zlomom letopočtov (predrímska doba železná, v strednej Európe sa prekrýva s dobou laténskou) rozvíjala na dolnej a strednej Labe. Na území Poľska sa s Germánmi doby rímskej spájajú dve veľké kultúry. Veľmi stabilná a v istých časoch expandujúca przeworská kultúra s trvaním od konca 3. stor. pred Kr. až po 5. stor. po Kr. sa pripisuje Lugiom a od mladšej doby rímskej Vandalom. Wielbarská kultúra z 1. až 5. stor. po Kr. sa rozkladala severne a severovýchodne od nej až po Baltské more a za jej nositeľov sa pokladajú Gepidi a Góti. Na území Nemecka sa skupiny Germánov v dobe rímskej tradične označujú podľa vodstiev – rýnsko-vezerskí, polabskí Germáni a Germáni pri pobreží Severného mora. Polabskí Germáni sa etnicky stotožňujú s mocnou kmeňovou skupinou Svébov, ktorých spomína už Caesar. K Svébom patrili kmene Longobardov, Semnonov a Hermundurov. Do skupiny polabských Germánov sa zaraďujú aj Markomani a Kvádi, ktorých sídla sú vysunuté najviac na juhovýchod (južná Morava, Dolné Rakúsko a juhozápadné Slovensko), až k hraniciam rímskych provincií Norikum a Panónia. Vzhľadom na túto polohu sa označujú aj ako stredodunajskí Svébi.

V prostredí Markomanov a Kvádov sa už v 1. stor. po Kr. objavili pokusy o uchopenie moci silnými jednotlivcami a o vytvorenie barbarských kráľovstiev (Marobudova ríša, Vanniovo kráľovstvo – *regnum Vannianum*). Ich samostatnosť však nemala dlhé trvanie a vo vzťahu k Rimanom sa ocitali vo vazalskom pomere (*rex Quadis datus*). Najvážnejší konflikt medzi Germánmi a Rimanmi predstavovali markomanské vojny v rokoch 166 až 180. Ich dejiskom bolo Dolné Rakúsko, južná Morava a západné Slovensko. O rímskej prítomnosti na germánskej pôde počas vojen svedčia vojenské základne, najmä v posledných desaťročiach dokumentované dočasné poľné tábory. V mladšej dobe rímskej (3.-4. stor. po Kr.) sa prehlboval proces sociálnej diferenciácie a sformovala sa elitná spoločenská vrstva. O jej bohatstve a postavení svedčia kniežacie hroby z druhej polovice 3. a zo začiatku 4. stor. po Kr. Na západnom Slovensku k nim patria Krakovany-Stráže pripisované Kvádom a na východnom Slovensku Ostrovany a Cejkov pripisované Vandalom. V ich výbave sa objavujú rímske výrobky výnimočnej kvality (bronzové, strieborné a sklenené stolové servisy, zlaté šperky a pod.). Kvádska elita sa aj spôsobom bývania snažila napodobniť pomery v rímskom svete a dávala si stavať rezidencie na rímsky spôsob (napríklad Bratislava-Dúbravka, Cífer-Pác, Milanovce/Veľký Kýr; naposledy bolo objavené takéto sídlo v Bratislave-Podunajských Biskupiciach). Posledné vojnové konflikty medzi Rimanmi a Kvádmi sa uskutočnili za vlády cisára Constantia II. (337-361) a predovšetkým Valentiniána I. (364-375). Vtedy rímske vojsko naposledy vstúpilo na územie Slovenska severne od Dunaja.

Niektoré germánske spoločenstvá sa vyznačovali značnou mobilitou. Známe je napríklad putovanie Gótov od pobrežia Baltského mora juhovýchodným smerom na južnú Ukrajinu a k Čiernemu moru a odtiaľ neskôr na západ popri Dunaji na Balkán, a potom do Itálie (ríša Ostrogótov) a Hispánie (ríša Vizigótov). Podobné posuny možno sledovať aj u Vandalov (z južného Poľska cez Galiu a Hispániu do severnej Afriky) a Longobardov (z Polabia cez južnú Moravu a Panóniu do Itálie). Akcelerátorom týchto procesov sa na začiatku doby sťahovania národov stal vpád Hunov zo strednej Ázie. Vtedy sa dala do pohybu aj časť stredodunajských Kvádov/Svébov, ktorí v roku 406 opustili svoje sídla a cez Galiu prenikli do severozápadnej časti Pyrenejského polostrova.

Hospodárstvo Germánov bolo založené predovšetkým na poľnohospodárskej produkcii, remeselné odvetvia boli v porovnaní s predchádzajúcou keltskou civilizáciou spočiatku na nižšej úrovni. Až v mladšej dobe rímskej sa vytvorili veľké produkčné centrá na výrobu na kruhu točenej keramiky a na produkciu železa (napr. v prostredí przeworskej kultúry). Poznatky o germánskom náboženstve čerpáme z písomných a archeologických prameňov. Treba mať na pamäti, že autenticita písomných prameňov je ovplyvnená pohľadom grécko-rímskych antických alebo kresťanských stredovekých autorov. Pri archeologických nálezoch ide o priame pozostatky a svedectvá germánskeho pohanského náboženstva. Známe sú veľké sklady ukoristených zbraní uložené v severských močiaroch a rašeliniskách (napríklad Thorsberg, Nydam, Illerup). V ojedinelých prípadoch sa v takomto prostredí našli aj ľudské obety. V neskorej antike a v dobe sťahovania národov sa Germáni zoznámili s kresťanstvom. Východní Germáni (Góti, Vandali) ho prijali v ariánskej a Frankovia v katolíckej podobe.

Literatúra

Droberjar, E.: Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě. Praha 2002.

Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 11. Berlin/New York 1998, s. 181-438.

Kolník, T.: Rímske a germánske umenie na Slovensku. Bratislava 1984.

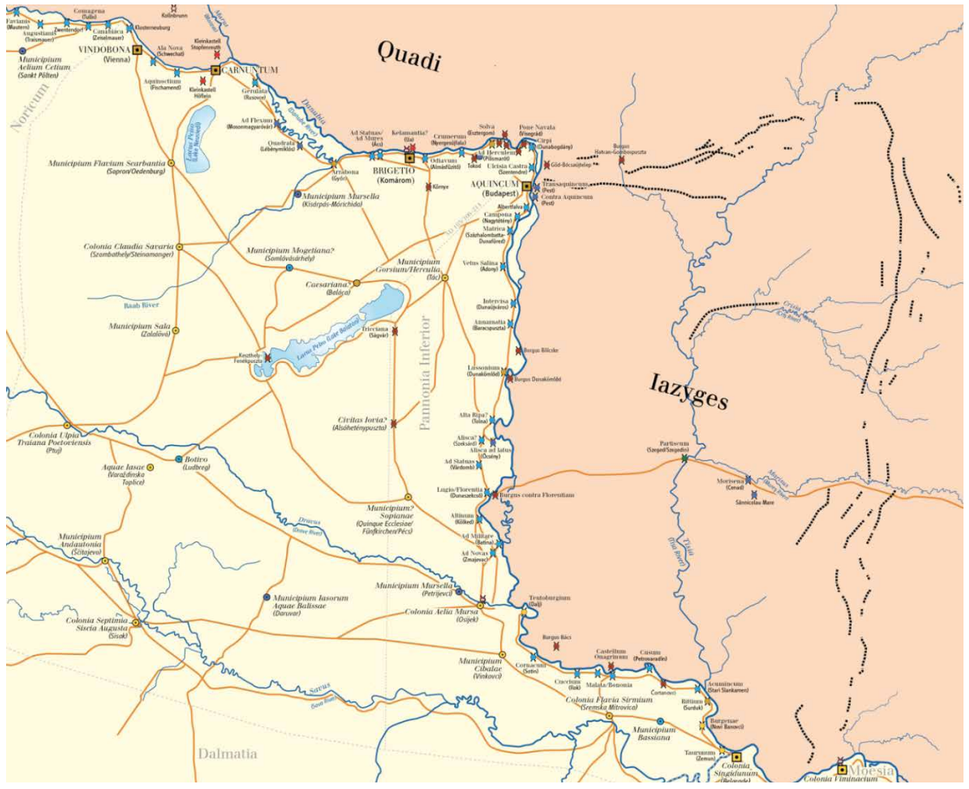
Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov I. Územie Slovenska pred príchodom Slovanov (red. P. Valachovič). Bratislava 2011.

II. 8 Sarmati (*K. Kuzmová*)

Súčasné bádanie považuje Sarmatov za jeden z historických národov indoiránskeho pôvodu, u ktorého sa predpokladajú spoločné korene so Skýtmi. K formovaniu sarmatských kmeňov došlo v stepiach povolžsko-uralskej oblasti (v povodí riek Don, Volga a Ural, na území dnešnej Ukrajiny a európskej časti Ruska). V priestore južného Uralu sú Sarmati archeologicky doložení od 6. stor. pred Kr. Zhruba od 4. stor. pred Kr. začali postupne prenikať na západ, čo sa zdôvodňuje najmä preľudnením nimi osídlených území. V priebehu 3.-2. stor. pred Kr. mali prekročiť Don, neskôr Dneper. Pri svojom presune sa usadili na čiernomorských stepiach, na ktorých pôvodne sídlili Skýti. Intenzívny a rozsiahly pohyb Sarmatov na západ nastal v 2. stor. pred Kr., pričom sa predpokladá, že v 1. stor. pred Kr. už najmenej tri sarmatské kmene (Urgi, kráľovskí Sarmati a Jazygovia) osídlili územia západne od rieky Dneper. Počas svojej prítomnosti v oblasti dolného Dunaja sa dostali do kontaktu s Dákmi a Bastarnmi. Do ich života významne zasiahla expanzia Rímskej ríše a vznik podunajských provincií (Panónia, Mézia, Trácia, neskôr Dácia).

Príchod sarmatských Jazygov (*jazyges metanastae*) na územie dnešného východného Maďarska, do oblasti medzi Dunajom a Tisou, sa kladie na základe archeologických prameňov na koniec 1. stor. po Kr. V dobe rímskeho cisárstva sa Sarmati stali významným činiteľom v Karpatskej kotline. Napriek tomu, že Marcus Aurélius ich chcel pôvodne vysídliť z tohto územia, zotrvali tu minimálne do záveru doby rímskej a počiatkov doby sťahovania národov. Je pravdepodobné, že Sarmati aj po príchode Hunov a ich spojencov (80. roky 4. stor. po Kr.) ešte dlhšiu dobu sídlili medzi Dunajom a Tisou. Na ich sídliskách z konca 4. a začiatku 5. stor. po Kr. totiž nie sú doložené žiadne zánikové horizonty. Predpokladá sa, že čiastočne prevzali materiálnu kultúru prichádzajúcich etnických skupín a zostali dominantnou populáciou na tomto území. O sarmatských kmeňoch v Karpatskej kotline sa dozvedáme aj prostredníctvom antických autorov, ku ktorým patria najmä Plínius Starší, Tacitus, Klaudios Ptolemaios a Cassius Dio.

Severovýchodné Maďarsko bolo pred príchodom Sarmatov obývané keltským a čiastočne aj dáckym obyvateľstvom. Vývoj osídlenia v tomto priestore značne ovplyvnil vznik provincie Panónia, budovanie jej hraníc pozdĺž pravého brehu Dunaja a vzťah Rimanov k barbarským kmeňom sídliacim v ich susedstve. Jedným z nich boli aj germánski Kvádi, doložení na širšom území dnešného juhozápadného Slovenska a priľahlej časti Maďarska, s ktorými sarmatskí Jazygovia po príchode do Karpatskej kotliny uzavreli spojenectvo. Sarmati spočiatku osídlili iba severnú časť územia medzi Dunajom a Tisou, odkiaľ svoje teritórium postupne rozširovali smerom na juh. Po Trajanových vojnách proti Dákom (r. 101-106), v ktorých Sarmati bojovali na strane Rimanov, mali možnosť zakladať svoje sídla aj východne od rieky Tisy. Význam sarmatského územia výrazne vzrástol po vzniku provincie Dácia (r. 106), keďže slúžilo na tranzit smerom na západ, v prvom rade do Panónie. V tomto období boli obchodné kontakty Sarmatov a Rimanov zamerané najmä na oblasť Aquinca, ktoré spájala diaľková komunikácia s mestom Porolissum v Dácii. Okrem profitovania na prihraničnom a diaľkovom obchode vykonávali Sarmati aj výzvednú činnosť pre rímsku armádu. Komunikačné tepny medzi Dáciou a Panóniou vedúce v smere východ – západ, vrátane brodov na rieke Tise, mali totiž aj vojensko-strategický význam.

Obr. 133 Územie osídlené Jazygmi/Sarmatmi ohraničené valovým systémom v 4. stor. po Kr. Autor: Mediatus &Ziegelbrenner; Licencia: CC BY-SA 3.0 https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Iazyges#/media/File:Limes4-en.png. Upravila: Klára Kuzmová.

Historický vývoj v poslednej tretine 2. stor. po Kr. poznačili ofenzívne akcie Rimanov, a to najmä boje s Partmi na východe a markomanské vojny na strednom Dunaji. Marcus Aurélius mal v úmysle vytvoriť v tomto priestore dve nové provincie – Marcomanniu a Sarmatiu, k čomu nakoniec vzhľadom na nepriaznivý vývoj situácie a cisárovu smrť nedošlo. Po uzavretí Commodovho mieru (r. 180) nastal na sarmatskom území priaznivý rozvoj osídlenia a diaľkového obchodu nielen východo-západným, ale aj severo-južným smerom. Predmetom rímskeho obchodu bolo široké spektrum provinciálnych výrobkov, zo strany Sarmatov sa predpokladá obchodovanie s otrokmi, zvieratami a domácimi produktmi, a to prevažne výmennou formou. Hoci rímske mince sú u Sarmatov doložené v rôznom kontexte, otázka ich využívania ako platidla nie je jednoznačne vyriešená. Dôležitým faktorom vývoja v tejto časti Karpatskej kotliny bol aj príchod ďalších etnických skupín – Roxolanov z východu a Vandalov (przeworská kultúra) zo severu.

Všeobecná prosperita sprevádzajúca obdobie vlády Severovcov (r. 193-235) sa odzrkadlila aj v hospodárstve sarmatskej spoločnosti. Druhú polovicu3. stor. po Kr. však negatívne ovplyvnili nájazdy Gótov od východu, ktoré nakoniec prinútili Rimanov k stiahnutiu svojej armády z Dácie a opusteniu tejto provincie (Aurelianus, r. 271). Tým sa uvoľnila cesta na západ aj ďalším sarmatským skupinám, ktoré osídlili územie Báčky a Banátu (časť dnešného Srbska a Rumunska). Z hľadiska rímsko-sarmatských vzťahov bolo mimoriadne zložitým obdobie tetrarchie, o čom svedčia viaceré vojenské interakcie s negatívnym dosahom na vývoj tejto oblasti.

Od 4. stor. po Kr. dochádza k ďalšiemu prílevu obyvateľstva na sarmatské územia z východu, čo vyvolávalo napätie aj medzi Rimanmi a Sarmatmi. Rimania sa vzniknutú situáciu usilovali riešiť

prostredníctvom mierových zmlúv a využitím sarmatského barbarika ako nárazníkovej zóny pred nájazdmi ohrozujúcimi celistvosť Rímskej ríše, zvlášť Panónie. V súčinnosti so Sarmatmi pristúpili k budovaniu rozsiahleho valového systému, ktorý spĺňal svoj účel do 70.-80. rokov 4. stor. po Kr. Kľúčovou udalosťou tohto obdobia sa stala bitka pri Hadrianopole (r. 378) proti Gótom, Alanom a Hunom, v ktorej Rimania utrpeli zdrvujúcu porážku a jej dôsledky významne zasiahli aj do života Sarmatov v Karpatskej kotline. Kmene Vandalov, Kvádov a Alanov sa začiatkom 5. stor. po Kr. presunuli na západ a pohyby etnických skupín v celej Európe prerástli do doby sťahovania národov.

Vývoj osídlenia

Predpokladá sa, že severná časť dnešného východného Maďarska, zvlášť oblasť medzi riekami Dunaj a Tisa, bola v čase príchodu sarmatských Jazygov koncom 1. stor. po Kr. riedko osídleným územím. Dokladmi sarmatskej prítomnosti sú ojedinelé hroby, príp. malé pohrebiská, ale sídliská nie sú doteraz známe. Na základe toho sa predpokladá, že viedli naďalej (polo)nomádsky spôsob života, t.j. ich sídliská boli krátkodobé, príp. roztrúsené v krajine, a archeologicky ťažko identifikovateľné. V 2. stor. po Kr. sa už začínajú objavovať aj väčšie pohrebiská, a tiež aj sídliská agrárneho rázu, ktorých počet postupne narastal. Podľa antického geografa Klaudia Ptolemaia sa na tomto území nachádzali mestá (*polis*), ktoré však nie sú archeologicky doložené. Náleziská z 2.-3. stor. po Kr. svedčia o pomerne hustom osídlení, z významných sídlisk tohto obdobia možno uviesť lokalitu Gyoma situovanú v centrálnej časti a Kompolt v severnej časti Sarmatmi osídleného územia, ako aj Üllő a Ecser v blízkosti panónskych hraníc. Sídliská v 3.-4. stor. po Kr. bývajú obohnané systémom žľabov/priekop a valov, niekde sa zachovali aj stopy po palisáde. Niektoré z nich mohli mať obrannú funkciu, iné mohli slúžiť na vymedzenie určitých sídliskových alebo hospodárskych jednotiek, a tiež na odvádzanie dažďovej vody, príp. ako protipovodňové opatrenia. Okrem nich sú známe aj žľaby okolo pomerne rozmerných obdĺžnikových alebo štvorcových plôch (napr. 30x14 m alebo 40x40 m), ktoré sa interpretujú ako košiare pre hospodárske zvieratá. V areáli sídlisk sa objavujú aj žľaby vytvárajúce kruh (Ø 20 m) alebo dvoj- až trojité koncentrické kruhy, ktoré mohli obkolesovať obydlia.

Sarmati zakladali svoje sídliská spravidla na mierne vyvýšených miestach, na brehu vodných tokov. V prípade, že boli od nich vzdialené, vodu zabezpečovali studňami. Sídliská boli naviazané na cestné komunikácie, osobitne na diaľkové trasy, a kumulovali sa aj v predpolí rímskych limitných pevností, na barbarskej strane dunajskej hranice. Z hľadiska štruktúry sú známe menšie agrárne usadlosti (majere), ale aj rozsiahlejšie sídelné aglomerácie, najmä v neskorosarmatskom období. Rozmiestnenie stavieb v ich areáli sa prispôsobovalo terénnym a prírodným podmienkam, väčšinou boli voľne rozptýlené, ale je známe aj ulicové usporiadanie (napr. lokalita Polgár).

Vzhľad a funkcia sídliskových objektov

Na základe archeologických výskumov budovali Sarmati na svojich sídliskách polozahĺbené stavby s kolovou konštrukciou, považované za obydlia. Najčastejšie sú to stavby s obdĺžnikovým pôdorysom, skolmi v strede kratších stien (alebo v rohoch) a sedlovou strechou. Okrem nich sú známe aj stavby so štvorcovým pôdorysom, v strede s nosným kolom, ktorý podopieral pyramídovitú strechu. Ako obydlia mohli slúžiť aj nadzemné stavby obdĺžnikového pôdorysu (4x3 m), s kolovou konštrukciou a vypletanými, hlinou omazanými stenami. Ďalšie druhy zahĺbených objektov súviseli zrejme s hospodárskou činnosťou obyvateľstva, napr. s výrobou textilu (stavby štvorcového/obdĺžnikového pôdorysu, s plochou 9-15 m^2 a udusanou dlážkou s početnými kolovými jamami), s údením alebo sušením (napr. rýb alebo plodov), s ťažbou hliny (exploatačné jamy/hliníky) potrebnej na výmaz stien domov, príp. na výrobu hlinených tehál. Ďalej sú to tzv. zásobnicové jamy (obilnice) slúžiace na uskladnenie poľnohospodárskych produktov. Vyskytujú sa v pomerne veľkom počte (na jednom sídlisku aj 100), pričom mohli prislúchať k viacerým fázam osídlenia. Majú úľovitý alebo valcovitý tvar, ich steny bývajú vymazané hlinou, vydymené alebo vypálené. Mohli byť aj zastrešené a opatrené vchodom.

K objektom hospodárskej, resp. výrobnej funkcie sa radia pece. Iba ojedinele sa nachádzali vo vnútri stavieb, vo väčšine prípadov ide o tzv. voľne stojace pece, často vybudované v opustených zahĺbených objektoch alebo nevyužívaných žľaboch/priekopách. Ich funkcia sa spája najmä s pečením chleba a/alebo sušením plodín. Zriedka sa na sarmatských sídliskách vyskytujú

hrnčiarske pece (dvojpriestorové, s roštom a dvojdielnym vykurovacím priestorom). Jednou z výnimiek je sídlisko v lokalite Üllő s vyše 50 hrnčiarskymi pecami, odkryté v predpolí východných hraníc Panónie. V areáloch sídlisk nechýbali ani studne, vzhľadom na sypké podložie mali najčastejšie podobu širokých priehlbní, iba zriedka so zvislou valcovitou šachtou.

Zamestnanie obyvateľstva

Hospodárstvo sarmatskej spoločnosti spočívalo na poľnohospodárskej a remeselnej činnosti. O pestovaní obilia svedčia najmä archeobotanické nálezy, ale aj zlomky kamenných žarnovov na

Obr. 134 Sarmatské sídlisko s košiarmi v lokalite Kiskunfélegyháza (Maďarsko). Podľa The Barbaricum in the Roman period 2003, s. 276, obr. 15.

mletie obilia a zásobnicové jamy na jeho uskladnenie. O chove zvierat sa dozvedáme na základe archeozoologických nálezov s prevahou kostí a parohoviny domácich zvierat (hovädzieho dobytka, ošípaných, oviec/kôz, husí, koní). Nechýbajú ani pozostatky psov podobných chrtovi, ktoré neboli určené na konzumáciu, ich pozostatky totiž bývajú pietne uložené v sídliskových jamách.

Ťažiskom remeselnej činnosti Sarmatov bola výroba keramiky. Od druhej polovice 2. stor. po Kr. môžeme hovoriť o vyspelom hrnčiarstve, ktoré bolo významnou mierou ovplyvnené Keltmi, Dákmi a Rimanmi. Sarmati vyrábali keramiku prevažne na hrnčiarskom kruhu, ale aj v ruke. Medzi najčastejšie tvary patria zásobnice, krčahy s vlešťovanou alebo hrebeňovanou výzdobou, misy početných variantov, hrnce s vyhnutým okrajom opatrené pokrievkami s gombíkom, ale aj hrnce dáckeho typu s prstovanou alebo presekávanou výzdobou, a tiež pekáče. Na ich území sú doložené aj importované keramické výrobky, predovšetkým z Panónie, ako aj iných častí Rímskej ríše (napr. maľovaná a kolkovaná keramika z Aquinca, amfory, glazovaná keramika). Vyskytujú sa tu aj nálezy terry sigillaty zo západorímskych výrobných centier, ktorých tvary (najmä Drag. 33 a 37) boli predlohou na výrobu domácich nezdobených keramických misiek.

U Sarmatov je doložené aj spracovanie kovov, najmä bronzu a železa, v ktorom sa odzrkadľujú keltské tradície. Na sarmatskom území však chýbali potrebné surovinové zdroje, pri ich zaobstarávaní boli odkázaní na susedné oblasti a ich obyvateľstvo. Remeselnej činnosti spočiatku neprial ani ich (polo)nomádsky spôsob života, preto k jej výraznému rozvoju došlo až po vybudovaní stálych sídiel. Sarmati s obľubou využívali technológiu recyklácie kovu (najmä bronzu), ktorá spočíva v pretavení

poškodených predmetov a využití získaného materiálu na výrobu nových. Poznali rôzne techniky – odlievanie, tepanie, ťahanie, ktorými dokázali vyrobiť napr. aj rímske spony. Archeologickými dokladmi tejto činnosti sú okrem produktov aj taviace tégliky, dvojdielne odlievacie formy, troska a i.

Pochovávanie

Archeologické výskumy dokladajú, že pohrebný rítus Sarmatov v Karpatskej kotline do istej miery nadviazal na predchádzajúci vývoj zachytený od 6. stor. pred Kr. Ten bol poznačený nomádskym spôsobom života, pre ktorý bolo typické pochovávanie pod mohylami, ale vyskytujú sa aj iné spôsoby. Mohyla bola spravidla postavená pre jedného zosnulého, ale aj pre viacerých jedincov uložených okolo ústrednej osoby, pričom sa sekundárne využívali aj staršie mohyly. Pod mohylami sa nachádzajú drevené hrobové komory postavené na úrovni terénu alebo zahĺbené šachtové hroby alebo katakombové hroby s viacerými priestormi. Vyskytujú sa aj hroby s výklenkom v pozdĺžnej stene hrobovej jamy. Orientácia pochovaného je najčastejšie v smere sever – juh, v istých obdobiach (6.-5. stor. pred Kr. a okolo prelomu letopočtov) býva pochovaný umiestnený diagonálne v širšej hrobovej jame.

V porovnaní s uvedeným bol pohrebný rítus Sarmatov v Karpatskej kotline omnoho homogénnejší a chudobnejší na inventár. Nevyskytujú sa tu katakombové hroby a mohyly sú tu doložené iba zriedka. V minulosti sa predpokladalo, že jednou z príčin tohto javu mohol byť zánik mohylového spôsobu pochovávania v novom prostredí. Od 3. stor. po Kr. sa mohyly síce objavujú, ale iba v okrajových oblastiach Sarmatmi osídleného územia (severná časť východného Maďarska, časť Báčky a Banátu v Srbsku a Rumunsku). Väčšie mohyly sa však vyskytujú iba v malom počte, väčšina z nich bola zrejme rozoraná. Na neobrábaných močaristých alebo zalesnených pôdach, lúkach sú totiž sarmatské mohyly dodnes viditeľné. Indikátorom mohylového násypu môžu byť aj kruhové žľaby okolo niektorých hrobov, čo predtým nebolo v takom rozsahu doložené ako v súčasnosti. Umožnili to až veľkoplošné výskumy, vďaka ktorým sa tento prvok považuje za všeobecne rozšírený.

Časť hrobov býva obohnaná žľabom v tvare kruhu (Ø 8-15 m) alebo štvorca. Žľab je spravidla prerušený na jednom mieste, najčastejšie na juhu (alebo na viacerých miestach), čím sa vytvoril vchod do takto ohraničeného areálu. Význam žľabu mohol byť aj rituálny (vymedzenie priestoru pre mŕtveho alebo pre pohrebný rituál/kar). V prípade, že žľaby boli otvorené, nachádzajú sa v nich fragmenty keramiky, prepálených zvieracích kostí, zvlášť konské lebky, ktoré môžu mať rituálny kontext. Žľab však mohol súvisieť aj s označením centrálneho hrobu v rámci skupiny hrobov (významná osoba veľkorodiny?), od ktorého sa v istej vzdialenosti nachádzali obvyklé hroby usporiadané v radoch (napr. v lokalitách Törökszentmiklós, Endrőd, Lajosmizse).

V súvislosti s náboženskými predstavami Sarmatov možno spomenúť kult ohňa, meča, ako aj kult predkov, ktorý spolu s kultom mŕtvych možno najlepšie skúmať na základe pohrebísk. Sarmati pochovávali svojich zosnulých inhumačne, ich hroby sú orientované prevažne v smere juh – sever (hlavou na juh), sú však známe aj regionálne rozdiely, pripisované hrobom prisťahovalcov. Pochovávalo sa do rakiev vydlabaných z kmeňov stromov alebo zhotovených z drevených dosák, v ktorých boli zosnulí uložení v natiahnutej polohe a zrejme aj zabalení do textílií. Predpokladá sa, že hlavu mali položenú na vankúši. Archeologické výskumy dokladajú, že značná časť hrobov býva vykradnutá. Na základe archeologického výskumu možno poukázať aj na rôzne osobitosti pohrebísk. Napr. v Lajosmizse boli hroby mužov a žien od seba oddelené, usporiadané v samostatných radoch, v lokalite Sándorfalva boli ozbrojení muži/chlapci pochovaní v strede pohrebiska, okolo nich sa nachádzali hroby žien a zrejme nižšie postavených jedincov. V lokalite Füzesabony sa odkryli dva rady hrobov, v ktorých boli hroby od seba rôzne vzdialené (2 m a 10 m), v Soroksári hroby obkolesoval kruhový (ale aj štvorcový) žľab so vstupom z juhu a odkryli sa tu aj šachtové hroby. Jedna časť pohrebiska v Kistőke pozostávala zo šachovnicovo usporiadaných hrobov, v inej časti boli hroby v pravidelných radoch, pričom vzdialenosť medzi hrobmi dosahovala 8-10 m a 30-40 m. V prípade väčších rozostupov sa predpokladá, že nad nimi mohla byť pôvodne navŕšená mohyla. Na pohrebisku v Szegede boli rady hrobov, ktoré mohli prislúchať jednotlivým rodinám, orientované v smere východ – západ. V lokalite Tápé sú doložené štyri skupiny hrobov, ktoré mohli prislúchať jednotlivým veľkorodinám. Medzi hrobmi sa našli aj plytké jamy s fragmentmi keramiky, zvieracích kostí a vrstvami popola (stopy po pohrebnom rituáli?), ako aj otvorené žľaby.

S náboženskými a kultovými predstavami sa spájajú aj ojedinelé hroby, ktoré sa odkryli v areáloch sídlisk a vymykajú sa z rámca zaužívaného pohrebného rítu. Ide o netradične uložené pozostatky ľudských tiel (niekedy spolu so zvieratami, najmä psami) alebo aj o samostatné pochovania zvierat, v zásobnicových alebo odpadových jamách. Okrem nich sa v odpadových jamách našli aj kostrové pozostatky pohodených jedincov, ktoré sa dávajú do súvislosti s turbulentným obdobím markomanských vojen a sťahovania národov.

Inventár sarmatských hrobov sa líšil podľa pohlavia a pozostával najmä zo šperkov, súčastí odevu, úžitkových predmetov, keramických nádob a zbraní. V hroboch žien sa zo šperkov nachádzajú najmä náušnice, početné korálky (ako súčasť náhrdelníkov, napr. s lunulovitým/sekerovitým príveskom) a náramky. Súčasťou ženského kroja bol textilný opasok zdobený kovovými nášivkami, na ktorom bývali zavesené napr. hrkálky, menšie nožíky a rôzne prívesky. Na spínanie odevu sa používali kovové spony (od prelomu 1. a 2. stor. po Kr. aj rímske) a ihlice. Odev býval zdobený korálikmi prišitými na obrube výstrihu, rukávov, sukní či nohavíc, a tiež aj zlatými nášivkami z tenkého pliešku v tvare ružice a trojuholníka. V 4. stor. po Kr. možno zaznamenať výrazný vplyv rímskej módy. Z úžitkových predmetov nachádzame v ženských hroboch ihlu, praslen, zrkadlo (spravidla v poškodenom stave, čo sa spolu s výskytom amuletov spája s magickými predstavami), a niekedy aj nôž. V mužských hroboch sa nachádzajú najmä kovové pracky ako súčasť koženého opasku a obuvi, ale aj rímske mince, pôvodne uložené v koženom mešci. Okrem nich sú to predmety každodennej potreby – nôž, ocieľka, brúsik a šidlo. Na rozdiel od hrobov žien sa tu nachádzajú aj zbrane, a to poškodené, čo sa tiež spája s magickými predstavami sarmatskej spoločnosti (napr. zlomený meč uložený do pôvodného tvaru). Zbrane sa do týchto hrobov ukladali najčastejšie po jednom exemplári, napr. meč alebo oštep (zriedka hrot šípu), výnimočne viaceré druhy (napr. meč, oštep, štít).

Keramické nádoby sa vyskytujú približne v polovici hrobov. Charakteristické je uloženie jednej nádoby pri nohách a viacerých nádob v priestore medzi hlavou a nohami pochovaného jedinca. V ženských hroboch býva pri nádobe, pod ňou alebo v nej uložený nôž. Z analýzy obsahu nádob vyplynulo, že kým u Sarmatov na východe sa v nich nachádzala mäsitá potrava (ovca), v Karpatskej kotline to boli kašovité jedlá (zriedka sa v nich našli zvieracie kosti). Nádoby v hroboch boli zhotovené

Obr. 135 Rekonštrukcia valového systému v lokalite Debrecen-Fancsika (Maďarsko). Podľa The Barbaricum in the Roman period 2003, s. 266, obr. 3.

prevažne na hrnčiarskom kruhu a svojou skladbou zodpovedajú sídliskovej keramike (hrnce, misy, džbány, poháre). V niektorých hroboch sa našli aj nádoby menších rozmerov, ale nevymykajú sa z rámca kuchynskej a stolovej keramiky, a importovaný hrnčiarsky tovar (zvlášť terra sigillata).

Systém valov a priekop

Potrebu výstavby rozsiahleho fortifikačného systému (*Limes Sarmatiae*) vyvolalo stupňujúce sa germánske nebezpečenstvo z východu koncom 3. – začiatkom 4. stor. Jeho účelom bolo vytvorenie účinnej nárazníkovej zóny, ktorá by zabránila nájazdom a prieniku barbarov do Panónie. Dnes sa jeho pozostatky nachádzajú na území troch štátov – Maďarska, Rumunska a Srbska. Predpokladá sa, že ho vybudovali Sarmati z iniciatívy a s podporou Rimanov v období vlády Konštantínovcov, vo viacerých etapách. Pozostáva z dvoch, troch, niekde aj zo štyroch paralelných, miestami prerušených priekop a valov, ktoré ohraničovali Sarmatmi osídlené územie zo severu a z východu (cca 60 tis. km^2) v dĺžke 520-550 km, pričom celková dĺžka valov a priekop predstavuje 1260 km. Rozdiely zistené archeologickým výskumom vybraných úsekov svedčia o nejednotnom stavebnom koncepte, ktorý spočíva v počte, vzájomnej vzdialenosti, rozmeroch a tvare priekop a valov. Priekopy dosahujú hĺbku 2-4 m, šírku 5-9 m a nachádzajú sa po vonkajšej strane valov (t.j. severnej a východnej). Jadro hlinených valov tvorila drevená kolová konštrukcia, ich pôvodná výška sa odhaduje na 2,5-3,5 m. Obranu tohto fortifikačného systému zabezpečovali na základe hrobových nálezov (zbrane, rímske opaskové kovania, spony) sarmatskí bojovníci s rímskou vojenskou podporou. Zánik jeho funkcie sa spája s koncom vlády Valentiniána I. (r. 375), alebo porážkou Rimanov v bitke pri Hadrianopole (r. 378).

Literatúra

Garam, É./Patay, P./Soproni, S.: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 23. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest 2003.

Istvánovits, E.: Settlements of the Imperial Age in the Upper Tisza region. Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV 36, 2004, s. 219-228.

Istvánovits, E./Kulcsár, V.: Sarmatians - History and Archaeology of a Forgotten People. Mainz 2017.

Kulcsár, V.: Das kaiserzeitliche Barbaricum in der Ungarischen Tiefebene: Ethnische und politische Veranderungen im Karpatenbecken zur Jahrtausendwende. In: Heinrich-Tamaska, O./Winger, D. (eds.): 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns. Remshalden 2018, s.129-146.

The Barbaricum in the Roman period. In: Hungarian Archeology at the turn of the Millennium. Budapest 2003, s. 265-280. Dostupné online: http://www.ace.hu/curric/elte-archeometria/irodalom/Hungarian_archeology.pdf

Vaday, A.: Militia inermis, militia armata. Bemerkungen zur Frage des Limes Sarmatiae. Slovenská archeológia 49, 2001, s. 249-276.

Vaday, A.: Some data in the Barbarian Settlement research in Hungary. Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV 36, 2004, s. 211-218.

Autori:

Mgr. Miroslava Daňová, PhD.
Katedra klasickej archeológie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, SK-918 43 Trnava
miroslava.danova@truni.sk

doc. Dr. phil. Erik Hrnčiarik
Katedra klasickej archeológie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, SK-918 43 Trnava
erik.hrnciarik@truni.sk

Mgr. Tomáš Kolon, PhD.
Katedra klasickej archeológie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, SK-918 43 Trnava
tomas.kolon@truni.sk

prof. PhDr. Klára Kuzmová, CSc.
Katedra klasickej archeológie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, SK-918 43 Trnava
klara.kuzmova@truni.sk

Mgr. Lucia Nováková, PhD.
Katedra klasickej archeológie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, SK-918 43 Trnava
lucia.novakova@truni.sk

Dr. h. c. prof. PhDr. Mária Novotná, DrSc., emeritná profesorka
Katedra klasickej archeológie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, SK-918 43 Trnava
novotna.mar@gmail.com

doc. PhDr. Vladimír Varsik, CSc.
Katedra klasickej archeológie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, SK-918 43 Trnava
vladimir.varsik@truni.sk

Úvod do štúdia klasickej archeológie IV.

Vysokoškolská učebnica
1. vydanie

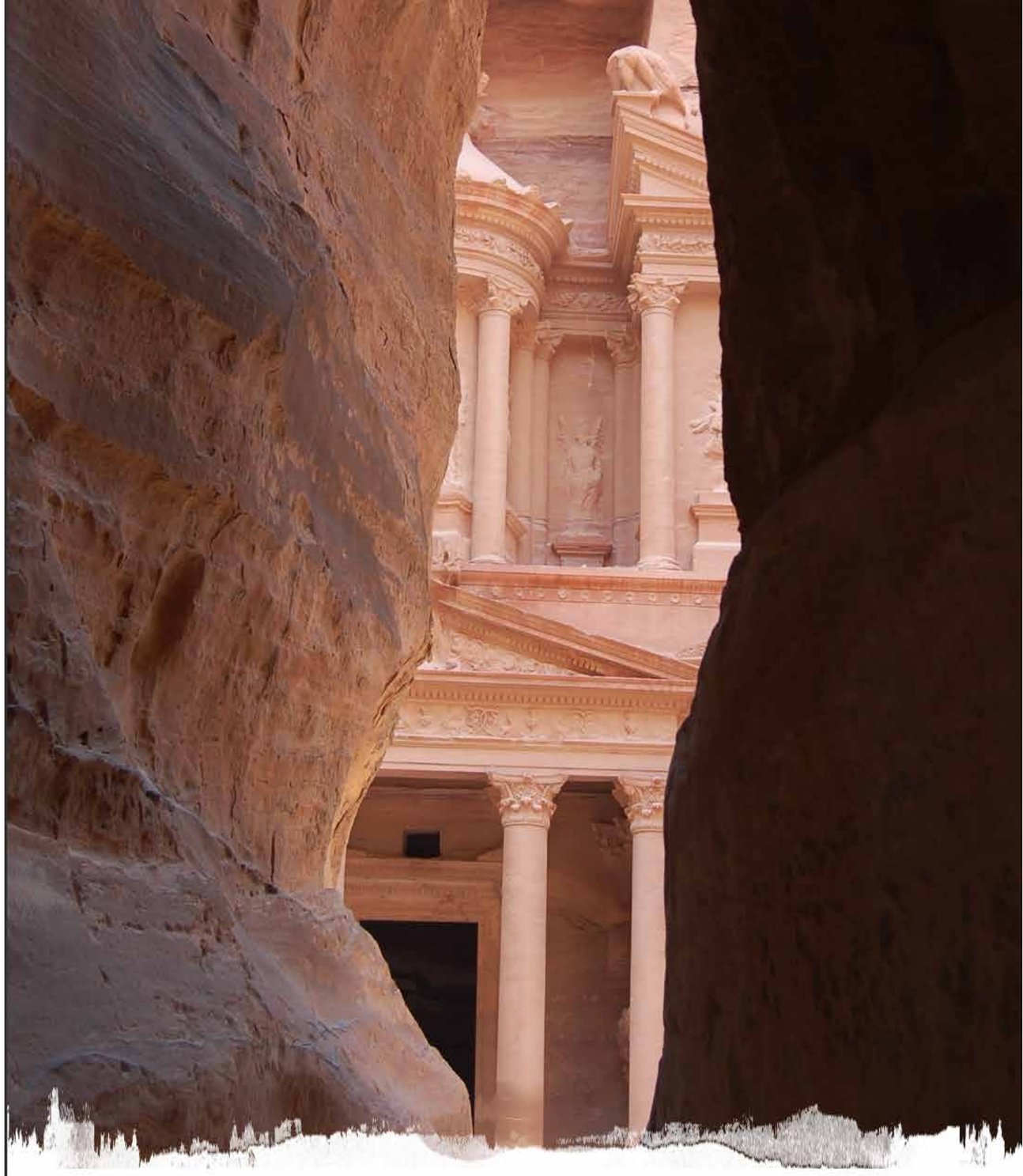
Editori
prof. PhDr. Klára Kuzmová, CSc.
Dr. h. c., prof. PhDr. Mária Novotná, DrSc., emeritná profesorka

Recenzenti
prof. PhDr. Petr Charvát, DrSc. (UK Praha)
doc. PhDr. Eduard Droberjar, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)

Vydavateľ:
Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave
Hornopotočná 23, SK-918 43 Trnava
klasarch@truni.sk, http://klasarch.truni.sk/

© M. Daňová, E. Hrnčiarik, T. Kolon, K. Kuzmová, L. Nováková, M. Novotná, V. Varsik 2020
© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2020

ISBN 978-80-568-0201-4

9 788056 802014